



Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ З ТОМУ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова редакційної колегії — В. М. ЛОКТЕВ

П. І. АНДОН (заступник голови редакційної колегії)
А. М. КИРИДОН (заступник голови редакційної колегії)
А. В. АРІСТОВА (відповідальний секретар)

Члени редакційної колегії:

А. Ф. БУЛАТ, В. А. ВЕРГУНОВ, П. Ю. ГРИЦЕНКО, В. П. ГОРБАТЕНКО,
В. Т. ГРИНЧЕНКО, І. М. ДЗЮБА, А. М. ЄРМОЛЕНКО, М. Г. ЖЕЛЕЗНЯК,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, М. Т. КАРТЕЛЬ, О. В. КИРИЛЕНКО,
С. В. КОМІСАРЕНКО, Т. С. КРАЙНІКОВА, Е. М. ЛІБАНОВА,
Л. М. ЛОБАНОВ, В. В. МОРГУН, І. М. МРИГЛОД, О. С. ОНИЩЕНКО,
О. М. ПОНОМАРЕНКО, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, Л. Г. РУДЕНКО,
А. М. САМОЙЛЕНКО, В. А. СМОЛІЙ, Я. І. ФОЩАН, Б. О. ЧЕРВАК,
С. Б. ШЕХУНОВА, М. Ф. ШУЛЬГА, Я. С. ЯЦКІВ

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА РАДА ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова науково-редакційної ради — В. М. ЛОКТЕВ

Члени науково-редакційної ради:

Б. Є. ПАТОН, Я. М. ГАДЗАЛО, В. М. КРЕМЕНЬ, В. І. ЦИМБАЛЮК,
О. В. ПЕТРИШИН, А. В. ЧЕБИКІН, В. П. ГОРБУЛІН, А. Г. НАУМОВЕЦЬ,
А. Г. ЗАГОРОДНІЙ, В. Г. КОШЕЧКО, С. І. ПИРОЖКОВ,
В. Л. БОГДАНОВ, В. П. АНДРУЩЕНКО, С. А. АНДРОНАТІ,
С. В. БАБАК, В. С. БАКІРОВ, Л. В. ГУБЕРСЬКИЙ, О. В. ДЕГТЯРЬОВ,
М. З. ЗГУРОВСЬКИЙ, О. Н. КУБАЛЬСЬКИЙ, З. Т. НАЗАРЧУК,
О. І. НАЛИВАЙКО, Г. І. НОВОСАД, В. П. СЕМИНОЖЕНКО,
С. В. СТОЄСЬКИЙ, Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ



Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>



Київ
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»
2020

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби незалежності універсальне багатомне енциклопедичне видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Україна постає не лише органічною складовою частиною багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтерпретації.

Видання призначене науковцям, студентам, школярам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

Усі права застережено. Передрук дозволяється лише за згодою редакції.

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

Апада́на (перс. آپادانا — палац) — тип споруди переважно в архітектурі Стародавнього Сходу. А. винайдена у Персії давній за часів Ахеменідів (6 ст. до н. е.). Це велика, квадратна у плані парадна зала. Її плоский дах підтримується багатьма рядами (від 6×6 до 10×10) високих тонких колон 18,6–20 м заввишки з дуже широкими інтерколумніями, які можуть сягати 8,5 м. Є пер-



Ападана. Реконструкція



Ападана. Реконструкція даху

сид, аналогом гіпостильної зали (див. *Гіпостиль*) в архітектурі Єгипту Стародавнього. А. — гол. елемент царських палаців 6–4 ст. до н. е. у Персеполі та Сузах (м. Шуш, тепер провінція Хузестан, Іран). Палац у Персеполі (кін. 6–5 ст. до н. е.) царів Дарія I і Ксеркса I, що зберігся в руїнах, мав 2 осн. споруди: велику А. Дарія I (зала прийомів) з 36 колонами в залі й 36 колонами у трьох зовн. портиках; більшу за розмірами «Залу ста колон» (тронну залу). Призначення обох А. було парадно-репрезентативним — вони демонстрували могутність Персії як д-ви та Ахеменідів як династії правителів. Аналог. функції виконувала А. в палаці царя Атраксеркса II в Сузах (404–349 до н. е.) з 36 колонами. А. як тип громад. споруди, що може вмістити велику кількість людей, була запозичена іслам. сакральною архітектурою й втілена у поширеному дотепер у всій Євразії та Пн. Африці архіт. типі колонної мечеті (напр., мечеть у м. Кордові, Іспанія, 786–990).

Лит.: Norwich J. Great Architecture of the World. London, 1979; Тимофієнко В. Ападана // Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Тимофієнко В. Історія архітектури Стародавнього світу. Київ, 2006; Вергазов Р. Типология дворца-араданы в классической архитектуре ахеменидского Ирана: проблема происхождения и развития // Актуальные проблемы теории и истории искусства : в 6 вып. Санкт-Петербург, 2016. Вып. 6.

В. В. Вечерський



Апанович Олена Михайлівна

Апанаж (франц. arpanage — земельне володіння, від пізньюлат. arpanage, букв. — давати хліб, годувати, з лат. panis — хліб) — у середньовіч. праві — частина королів. земельних володінь, яка передавалася некоронованим членам королів. родини, залишаючись при цьому власністю

корони. Особа, яка отримала уділ у формі А., використовувала прибутки з нього для свого утримання. А. також міг надаватися у формі регуляр. довіч. грошових виплат. Залежно від правової традиції володіння земельними уділами могло передаватися у спадок або скасовуватися після смерті особи, якій було надано А. В останньому випадку володіння поверталось під пряме управління корони. У деяких випадках передача володіння на правах А. відбувалася номінально. Першим актом А. була передача королем Франції Генріхом I Бургундії у володіння своєму братові Роберту I у 1032, унаслідок чого утворилася Бургундська династія, яка правила Бургундським герцогством як частиною Французького королівства до 1361. У Франції право А. скасовано 1790 під час Великої французької революції й відновлене після реставрації Бурбонів 1814 (члени династії Бурбонів, які перебували на еміграції, продовжували номінально зберігати відповід. титули в роки існування Першої республіки та Першої імперії у Франції). Останнім прикладом реального правління на правах А. у Франції було володіння герцогствами Ангулем, Беррі та Шатору принцем Шарлем. Після сходження останнього на франц. престол 1824 ці землі автоматично перейшли під пряме королів. правління. Термін «А.» також застосовувався на позначення довіч. грошового утримання монарху, який зрікся престолу. Приклади надання володінь у А. траплялося також у середньовіч. Англії, Шотландії, засн. хрестоносцями Єрусалимському королівству, а також у Португалії в часи правління династії Браганса. Типологічно близькою до А. є практика надання удільних володінь у Давній Русі.

Лит.: Польская С. А. Королевские апанажи в системе территориально-государственного устройства французского королевства (XIII — вторая половина XIV вв.) // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2011. № 4 (10): в 3-х ч. Ч.1.

Апанович, Олена Михайлівна (09.09.1919, м. Мелекес, тепер м. Дмитровград Ульяновської обл., РФ — 21.02.2000, м. Київ, Україна) — історик, архівіст, дослідниця історії укр. козацтва. Середню освіту здобула в м. Харкові (1936). Упродовж 1936–1938 навчалася у Всесоюзному комуніст. ін-ті журналістики ім. «Правди» в м. Москві. Після його закінчення перевелася на ф-т рос. мови й літ. Харк. держ. пед. ін-ту (тепер Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди), який закінчила 1941, після чого виїхала в евакуацію. 1942–1944 — кореспондент та інструктор вузового радіомовлення Башкирського радіокомітету в м. Уфі. 1944 повернулася до України, оселилася в м. Києві. 1944–1950 — старший наук. співробітник, нач. відділу давніх актів Центр. держ. іст. архіву УРСР у м. Києві (тепер Центральний державний історичний архів України, м. Київ). 1950 захистила канд. дис. «Запорозьке військо, його устрій та бойові дії у складі російської армії під час рос.-турецької війни 1768–1774 рр.» (наук. керівник — К. Гуслистий). З 1950 — мол., з 1956 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (тепер Інститут історії України НАН України). Звільнена 1972, формально через «скорочення штату», фактично — унаслідок чистки акад. установ, ЗВО, вид-в і редакцій від

політично неблагонадійних осіб. 1973–1986 — старший наук. співробітник відділу рукописів Центр. наук. бібліотеки АН УРСР (тепер Ін-т рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Від 1986 на пенсії. 1987–1991 — заст. вченого секретаря Комісії АН УРСР із вивчення наук. спадщини В. Вернадського. 1995–2000 — старший наук. співробітник Ін-ту історії України НАН України. Автор низки праць з історії козацтва, Запорозької Січі, біографії і творчого спадку В. Вернадського, книгознавства, рукопис. книги 16–18 ст., наук.-попул. праць. Лауреат Держ. премії України ім. Т. Шевченка (1994) за кн. «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993), премії Фундації О. і Т. Антоновичів (США, 1995) за монографію «Збройні сили України першої половини XVIII століття» (1969).

Пр.: Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1954 гг. Киев, 1954; Запорозька Січ у боротьбі проти татаро-турецької агресії: 50–70-ті роки XVII ст. Київ, 1961; Збройні сили України в першій половині XVIII ст. Київ, 1969; В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. Киев, 1984. (у співавт.); Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991; Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993; Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ, 1994.

Лит.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба : в 2 ч. Київ, 1995; Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ, 1995; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. Київ, 2006; «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 року) // Історіогр. дослідж. в Україні. 2011. Вип. 21; Савченко С. В. «Це — пісня моєї душі»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорозької Січі в кінці 1980 — на початку 1990-х років // Сум. старовина. 2014. № 43–44; Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 60-і — на початку 70-х років XX ст. // Гілея. 2015. Вип. 95.

О. В. Ясь

Апап'оріс — річка в Колумбії та Бразилії, ліва притока р. Жапури. Належить до водного бас. р. Амазонки. Витоком А. вважають верхів'я



Апап'оріс

р. Тунія (або Макау), що бере початок на схилах Сх. Кордильєри (Анди), неподалік від м. Сан-Вісенте-дель-Кагуан в департаменті Какета на Пд. Колумбії. Власне назву «А.» річка отримує в місці злиття річок Тунія і Айяу (Ахаху). Довжина становить 960 км (за ін. даними, бл. 770 км);

якщо рахувати від витоку р. Тунія — 1 370 км. Середньоріч. витрата води в гирлі — 3 900 м³/с (найб. притока р. Жапури). Площа басейну — 54 300 км². А., як і багато річок бас. Амазонки, що беруть початок у гір. районах, має дуже звивисте русло з мутною течією, т. з. чорною водою («aguas negras») у верх. і серед. частинах її течії. Приймає воду вел. кількості приток, серед найбільших (від витоку до гирла) — Тунія (410 км), Кананарі (200 км), Піра Парана (250 км), Тарайра (160 км; усі — ліві); Айяу (260 км; права).

Лит.: Hemming J. Tree of Rivers: the Story of the Amazon. London, 2009; Будз М. Д. Річки Світу. Рівне, 2012; Ruza A. The Boiling River: Adventure and Discovery in the Amazon. New York, 2016; Матусовский А. Среди индейцев западной и Северо-Западной Амазонии. Москва, 2019.

О. Б. Багмет

Апарат (лат. apparatus — устаткування, обладнання) — 1) У техніці — сукупність тех. приладів, пристроїв та допоміж. обладнання, що забезпечує можливість використання та вироблення різн. видів енергії (мех., хім., теплової, електромагн., оптич., радіаційної тощо) для зміни просторово-часового стану об'єкта та визначення його поточ. інформ. параметрів.

2) У біології — сукупність органів або органел, об'єднаних виконанням певних функцій в органі чи клітині. У деяких випадках — те саме, що й *система органів*: травний, видільний, статевий, опорно-руховий А. тощо. Також умовна назва топографічно й функціонально об'єднаної частини системи органів (ротовий А. у комах є частиною травної системи; вестибуляр. А. — частиною сенсорної, клапанний А. серця — складник кровоносної системи людини тощо). На відміну від систем, органи, які утворюють А., перев. різного походження, але пов'язані розташуванням і виконанням однакових функцій. Допоміж. А. ока (повіки, кон'юктива, м'язи очного яблука, слізні залози, слъзовивідні шляхи) забезпечує функціонування *зорового аналізатора*, але походження складників А. різне. А., що виконують подібні функції й мають однак. назви, у різних орг-мів відрізняються будовою (напр., ротові А. різних видів комах, *ракоподібних*; генет. А. *прокаріотів* і *еукаріотів* тощо).

3) У науці — теоретико-методол. засади, які визначають спрямованість, логіку, умови й засоби підготовки і проведення дослідження. Наук. А. розроблюється на початковому етапі дослідн. роботи, відповідно до стрижневої, концептуальної ідеї. Означає вихідні позиції дослідника та напрями здійснюваного наук. пошуку. Включає формулювання базових компонентів будь-якого дослідження: актуальності, теми, проблеми, об'єкта й предмета, гіпотези, завдань, методів, наук. новизни, теор. та практ. значення тощо. Як окр. компоненти наук. А. виділяють понятійний (понятійно-категоріальний), методол., матем., бібліогр. (довідково-бібліогр.) А. та ін. Наук. А. дослідження виконує наук.-організац., системативні, регулятивні, евристичні тощо функції.

4) У менеджменті — система управлін. органів чи їхніх представників; установа або сукупність установ, які обслуговують та забезпечують функціонування певної галузі управління.

5) В управлінні персоналом — сукупність працівників установи, які в межах певної організац. структури управління виконують низку визначених функц. обов'язків.

Апарат видання, службова частина видання — комплекс переважно текстових даних довідкового, пошук., пояснюв. характеру, які подають зазвичай на початк. і прикінц. сторінок видання відповідно до традицій і видав. стандартів тієї чи тієї країни; служб. тексти, що допомагають осн. текст видання, допомагають його розуміти та орієнтуватися в ньому. Порівняно з осн. текстом займає невеликий обсяг у виданні. А. в. має такі елементи: розпізнавальний апарат (інформац.-сповіщ. апарат) — ідентифікує видання, подає найважливіші дані про нього, спрощує і скорочує шлях видання до читача [напр., вихідні відомості книжк. (неперіод.) видання: надзаголовкові дані; відомості про автора(-ів); назва видання; підзаголовкові дані; вихідні дані; шифр зберігання видання (класифікац. індекси Універс. десятикової класифікації, Бібліотечно-бібліогр. класифікації та автор. знак); макет анотов. каталожної картки; *анотация*; реферат; Міжнар. стандартний номер книги (ISBN); знак охорони автор. права; надвипускні дані; випускні дані]; довідково-допоміжний апарат — полегшує та пришвидшує роботу читача з виданням [напр., зміст, *показчики* (предмет., геогр., іменний, комбінований), *колоннотули*, списки та *показчики ілюстрацій*]; пояснювальний, науково-допоміжний апарат — допомагає читачеві осмислити осн. текст загалом, історію його творення, джерела, значення публікації (вступ. стаття, *передмова*, *післямова*, коментарі та примітки); бібліографічний апарат — ознайомлює читача з літ. джерелами, запозиченнями в тексті твору та з л-рою на цю тему (бібліогр. посилання, списки чи *показчики*). А. в. слугує для ідентифікації видавця й видання, бібліогр. опрацювання і статист. обліку, а також для орієнтування, розуміння та пошуку необхід. інформації в масиві осн. тексту.

Дж.: ДСТУ 4861:2007. Інформація та документація. Видання вихідні відомості (ISO 8:1977, NEQ; ISO 1086:1991, NEQ; ISO 7275:1985, NEQ). Київ, 2009.

Лит.: Внутрішня структура книги // Вісник Книжкової палати. 2001. № 2; Низовий М. А. Вступ до книгознавства. Київ, 2009; Тимошенко М. С. Книга для автора, редактора, видавця. Київ, 2010; Крайнікова Т. С. Змістовна культура видання: суть, чинники та критерії оцінювання // Наук. записки Ін-ту журналістики. 2011. Т. 44; Благовірна Н. Б. Апарат видання як інтелектуальна автономність читача // Полігр. і видавничі справи. 2017. № 2 (74).

А. А. Майстренко

Апарат державний — система держ. органів, які наділені державно-владними повноваженнями та реалізують завдання та функції *держави*. Структура А. д. — порядок взаємодії складників відповідно до змісту їхніх функцій або характеру їхньої компетенції. А. д. передбачає систему органів — управлінських, виконавчо-розпорядчих і контролю. Структур. елементом А. д. є держ. орган — структурно відокремлена ланка, що бере участь у здійсненні функцій д-ви й наділена владними повноваженнями. Принципи орг-ції та діяльності А. д.: поділу влади; законності; демократизму; *гласності*; централізму, гуманізму; нац. рівноправності. Правові форми діяльності А. д. (правотворча, правозастосовна, правоохоронна, контрольно-наглядова, установча) мають юрид. характер.



Лит.: Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ, 1998; Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін. Загальна теорія держави і права. Харків, 2002; Лялюк О. Ю. Державний апарат як елемент механізму реалізації публічної влади // Держ. буд-во та місц. самоврядування. 2012. Вип. 23; Загуменник В. І., Проценко В. В. Державне управління та виконавча влада в Україні. Бендери, 2015; Петришин О. В., Поргубняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права. Харків, 2015.

В. А. Яцук

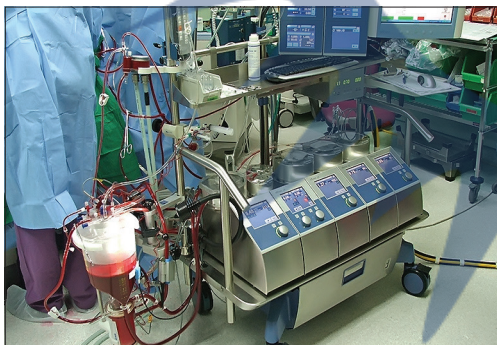
Апарат державний

Апарат політичний — сукупність установ і закладів, які забезпечують функціонування органів сусп.-політ. управління (держ., парт. апарат); система політ. установ, які обслуговують певну галузь політ. управління; сукупність працівників політ. орг-ції, штат політ. установи. А. п. є особливим типом відносин безпосер. суб'єктів політики. Він визначає цілі їхньої діяльності, ухвалює рішення про її форми й засоби, започатковує спільну діяльність, а також реалізовує частину дій щодо здійснення влади. А. п. виконує такі соц. завдання: інтеграція соц. груп навколо себе, створення внутр. зв'язку, що гарантує поєднання особистих інтересів із загальними; маніпулювання окремими ланками соц. руху для узгодження різном. інтересів і цілей; формування та виявлення політ. ролі соц. груп і верств; орг-ція груп для діяльності; здійснення вибору та ухвалення рішень; нав'язування рішень політ. групам і всьому сусп.-ву; репрезентація певних груп у відносинах з ін.; орг-ція суперництва між групами й верствами; забезпечення спадкоємності та інноваційності у своїй діяльності. Характери А. п.: різноманітність представлених у ньому інтересів, порівняна самостійність його окремих структур. ланок, різний поділ влади всередині А. п. Масштаби і структура А. п. залежать від політ. режиму сусп.-ва, відмінностей інтересів соц. груп. Вирізняють А. п. політ. партій, сусп.-політ. рухів і самої д-ви. Є 4 ланки А. п., що здійснюють у тій чи тій формі управління: 1) керівні центри сусп.-політ. рухів і формальних ін-тів вел. соц. груп, напр., політ. партій; 2) політ. еліти (зокрема, численні еліти влади); 3) групи локальних інтересів (тиску, лобіювання); 4) *апарат державний*. Вони мають своєрідний мандат довіри, наділені чіткими повноваженнями, певною підтримкою з боку сусп.-ва. Їхній соц. обов'язок — задоволення очікувань і домагань або вирішення поставлених завдань у визнач. термін. Осн. функції А. п.: а) організаційна — забезпечення чіткої роботи тієї чи ін. політ. орг-ції, її взаємодія з ін. орг-ціями; розподіл обов'язків між працівниками, контроль за виконанням ухвалених рішень та ін.; б) інформаційна — збір, аналіз, узагальнення інформації, доведення її до політ. лідерів, зв'язок із ЗМІ та ін. суб'єктами політ. діяльності; в) господарська — матеріальне забезпечення політ. діяльності апарату.

Лит.: Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ, 1998; Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін. Загальна теорія держави і права. Харків, 2002; Битяк Ю. П. Принципи формування та діяльності апарату управління: історія і сьогодення // Держ. буд-во та місц. самоврядування. 2006. Вип. 11; Лялюк О. Ю. Державний апарат як елемент механізму реалізації публічної влади // Держ. буд-во та місц. самоврядування. 2012. Вип. 23; Державна політика / Ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. Київ, 2014.

Ю. Р. Шведа

Апарат штучного кровообігу — спеціальне мед. обладнання, здатне забезпечувати процеси життєдіяльності людини, якщо *серце* або *легені* перестають повністю або частково виконувати свої функції. Перший примітив. пристрій, який складався з механізму нагнітання крові та оксигенації, з'явився 1885. Перший А. ш. к. (автожектор) сконструювали вчені С. Брюхоненко (1890–1960) і С. Чечулін (1894–1937; обидва — СРСР) у 1926. Його застосовували лише в експериментах на собаках. 03.07.1952 кардіохірург і винахідник Ф. Д. Додрілл (1902–1997; США) провів першу успішну операцію на відкритому серці людини з використанням А. ш. к. «Dodrill-GMR», який розробив у співпраці з компанією «Дженерал Моторс» («General Motors»). Відтоді А. ш. к. почали активно застосовувати за кількома методиками: штучний кровообіг усього орг-му; регіонарний штуч. кровообіг, коли біол. рідиною постачають певний орган або ділянку; різні варіації допоміжного кровообігу. Принцип роботи А. ш. к. — тимчас. заміщення функцій серця та легень. Він складається з кількох блоків: 1) окси-



Апарат штучного кровообігу

генатор (кров потрапляє з катетеризованих *вен* правого *передсердя* самопливом, де насичується киснем і звільняється від вуглекислого газу); 2) артеріальний насос (за конструкцією може бути мембранний, камерний, роликівий, пальчиковий; нагнітає оксигеновану кров в *артерію*); 3) коронарний відсмоктувач (відсмоктує кров, яка виливається з рани, і повертає її в циркуляторний контур А. ш. к.); 4) теплообмінник (може бути трубчастим або щільним; зігріває або охолоджує кров до певної потрібної т-ри); 5) фільтр-пастка (кров, потрапляючи в А. ш. к., може утворити згустки, містити бульбашки газу, тому перед зворот. надходженням до кровоносного русла хворого її фільтрують). А. ш. к. дозволяє надати хірург. допомогу при захворюваннях серця, зокрема, невідкладну (за *інфаркту міокарда*, розриву післяінфарктної *аневризми серця* тощо). Методи його викорис-

тання й сама апаратура постійно поліпшуються та модернізуються, що сприяє розвитку *кардіохірургії* та ін. галузей медицини.

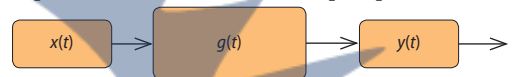
Лит.: Галетти П. М., Брічер Г. А. Основы и техника экстракорпорального кровообращения. Москва, 1966; Черенько М. П., Ваврик Ж. М. Загальна хірургія з анестезіологією, основами реаніматології та догляду за хворими. Київ, 2000; Sarkar M., Prabhu V. Basics of Cardiopulmonary Bypass // Indian Journal of Anaesthesia. 2017. Vol. 61 (9).

В. В. Бойко, О. В. Бучнева

Апарат штучної вентиляції легень, див. *Штучна вентиляція легень*.

Апаратна функція — характеристика вимірювального пристрою, яка встановлює зв'язок вимірюваної величини на виході пристрою з істин-

Апаратна функція. Схема

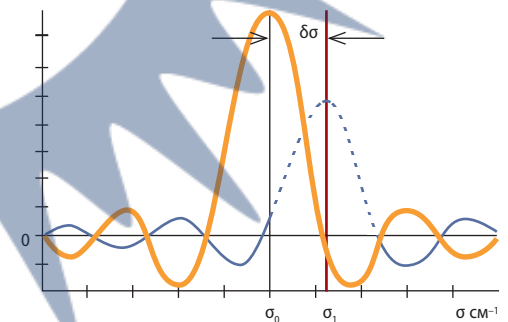


ним значенням цієї величини на його вході. А. ф. входить до інтегрального рівняння:

$$y(\tau) = \int_{-\infty}^{\infty} g(t - \tau) \cdot x(t) \cdot dt, \quad (1)$$

де $x(t)$ — істинне значення величини, що вимірюється; $y(\tau)$ — значення величини, виміряне пристроєм; $g(t)$ — А. ф. Найпоширенішою задачею є обчислення істинної фіз. величини $x(t)$, коли відомі А. ф. $g(t)$ та величина $y(\tau)$, виміряна пристроєм. А. ф. можна задати аналітично або обчислити за відомими параметрами вимірюв. пристрою. У багатьох випадках А. ф., обчислена за параметрами пристрою, дає лише приблизний результат. А. ф. також визначають експери-

Апаратна функція. Графік



ментально за наявності еталонних сигналів із достатньо вузьким *спектром*. Розв'язок рівняння (1) відносно шуканої $x(t)$ можна знайти за допомогою властивостей *перетворення Фур'є*. Якщо $X(\omega) = F\{x(t)\}$ є перетворенням Фур'є від $x(t)$, а $Y(\omega) = F\{y(t)\}$ і $G(\omega) = F\{g(t)\}$ — перетворенням Фур'є від $y(t)$ та А. ф. $g(t)$ відповідно, розв'язати його можна за рівнянням:

$$Y(\omega) = G(\omega) \cdot X(\omega), \quad (2)$$

Величину $x(t)$ знаходять як зворотне перетворення Фур'є від $X(\omega)$, обчисленого з рівняння (2). Завдяки алгоритмам Фур'є *швидкого перетворення* такий спосіб розв'язання задачі (1) став широко застосовуваним у фізиці, астроном. дослідженнях, оптиці, радіофізиці, радіотехніці, спектроскопії тощо.

Лит.: Волощук Ю. І. Сигнали та процеси у радіотехніці: в 4 т. Харків, 2003; Нікітчин О. М. Сигнали і процеси в радіотехніці. Київ, 2014.

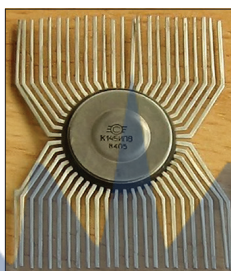
О. В. Ситнік

Апаратне забезпечення обробки інформації, апаратні засоби (англ. hardware — апарат, засоби, обладнання) — комплекс тех. засобів, складниками якого є електронні й електрон.-обчислюв. пристрої, необх. для функціонування інформац. системи. Зазвичай це один або декілька комп'ютерів, зовн. пристрої, засоби підтримки мереж тощо. Обов'язкові компоненти комп'ютера: *процесор*, внутр. та зовн. пам'ять, блок живлення, пристрої введення-виведення інформації. Центр. процесор комп'ютера, як і *контролери* введення-виведення, звукові та відеочіпи — це *мікропроцесори* (МП). Характеристика МП: розрядність (біт), тактова частота (Гц), кількість ядер, розмір кеш-пам'яті (Мб). Внутр. пам'ять комп'ютера не зберігає інформації, після вимкнення живлення. Приклади: оператив. пам'ять (англ. Random Access Memory — пам'ять прямого доступу), CMOS-пам'ять (англ. Complementary Metal-Oxide-Semiconductor) для зберігання налаштувань BIOS (англ. Basic Input/Output System — баз. система введення-виведення) або EFI (англ. Unified Extensible Firmware Interface — інтерфейс розширюв. «прошивки»). Зовн. пам'ять (накопичувачі інформації) — запам'ятовув. пристрої, що не залежать від електроживлення. Вартість збереження одиниці інформації на них значно нижча пор. з оператив. пам'яттю. Приклади: накопичувачі на твердих дисках [англ. Hard (magnetic) Disk Drive, HDD], на опт. компакт-дисках CD (англ. Compact Disk), DVD (англ. Digital Versatile Disk — цифр. багатопільовий диск) та BD (англ. Blu-ray Disc — блакіт. промінь і диск), флеш-пам'ять — енергонезалеж. пам'ять, реаліз. на мікросхемах. Приклади пристроїв введення: *клавіатура*, *сканер*, *миша*, *тачпад*, *веб-камери*. Приклади пристроїв виведення: *екран*, *принтер*. Деякі пристрої забезпечують як введення, так і виведення інформації (модем, сенсор. екран).

Лит.: Плєскач В. Л., Рогущина Ю. В., Кустова Н. П. Інформаційні технології та системи. Київ, 2004; Колесниченко О. В., Шишигин І. В., Соломенчук В. Г. Апаратні засоби РС. 6 изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2010; Харрис Д. М., Харрис С. Л. Цифровая схемотехника и архитектура комп'ютера / Пер. с англ. Москва, 2017.

Ю. В. Рогущина

Апаратно-студійний блок (АСБ) — комплекс приміщень, програмно-апаратних засобів для проведення відео-, аудіозапису, а також трансляції телевізійної програми в ефірі. Складається з блоку осн. та допоміжних приміщень, де відбуваються всі етапи знімального процесу — підготовчий, зйомка, монтаж, озвучення та ін. До блоку осн. приміщень належать: студія; апаратні відеорежисера й аудіорежисера; інженерний відсік; серверна. До блоку допоміж. приміщень: гримерна; кімната для запити, гостей і приміщення для масовки; електрощитова; комора для знімального, освітлюв. обладнання та реквізиту. У кожному конкр. випадку конфігурація приміщень зумовлюється призначенням АСБ, рівнем його інтеграції в інфраструктуру телецентру або ін. виробн. комплексу. АСБ класифікують з огляду на кількість відеокамер у *тракті*, кількість і номенклатуру допоміж. обладнання, формат відеокамер (SD, HD, 3G, 4K). Розрізняють такі АСБ: а) великі з площею студії понад 400 м², кількістю камер — 16 і більше; б) середні з пл. студії 100–400 м², кількістю ка-



Апаратне забезпечення обробки інформації. Мікросхема введення-виведення калькулятора «Електроніка СЗ-22»



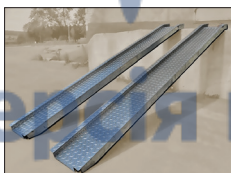
Апаратно-студійний блок

мер — 8–16; в) малі з пл. студії до 100 м², кількістю камер — до 8. За призначенням АСБ поділяють на 2 функціональні різновиди: 1) АСБ ефірні — забезпечують зйомку і трансляцію телевіз. програми в режимі прямого ефіру; передбачений паралельний запис вихідної програми й допоміж. програм; 2) АСБ запису програм — забезпечують одно- та багатоканальний запис відео- та аудіопрограм. Комплекс обладнання, його центр. консолі та органи керування (апаратні, програмні), тех. і творчий персонал розміщуються у 2-х окремих апаратних (відео- та аудіорежисера) відповідно до типу здійснюваних технол. операцій. Усередині кож. апаратної створюють допоміж. апаратні, призначені для виконання тих чи тих функцій: інженерів відеокамер, відеомонтажного запису, графіки тощо; багатоканального аудіозапису, мікрофонного оператора, зворотної аудіопроеграми та ін. Для

АСБ із невелик. кількістю обладнання та обслуговоч. персоналу можливе поєднання всіх роб. місць в одному приміщенні.

Лит.: Осадчук В. С., Осадчук О. В. Волоконно-оптичні системи передачі. Вінниця, 2005; Карабанов М. М., Бойко В. Я., Курус І. Ф. та ін. Українське телебачення: роки, події, звершення. Київ, 2008; Ятчук О. М. Інтерактивне телебачення: соціально-комунікаційні моделі та технології. Дніпро, 2018.

О. В. Оглобля



Апарель

Апарель (франц. appareil — апарат, пристрій, від лат. appareare — готувати, влаштовувати) — 1) У військ.-інженер. справі — складник фортифікаційних споруд — пологий спуск у крутих окопах та укриттях, призначений для візду (виїзду) військ. техніки.

2) Пологий наспів або похила платформа для навантажування (розвантажування) військ. техніки на *транспорт залізничний* чи переправні засоби.

3) Пристрій у носовій (кормовій) частині десант. корабля (катера), призначений для сходження (заходження) особового складу та військ. техніки безпосередньо на берег (з берега на корабель, на воду).

4) Пологий підйом для проходу або проїзду до підвищених частин споруди.

Лит.: Яцківський Л. Ю., Зеркалов Д. Б. Загальний курс транспорту. Київ, 2007; Степура В. С., Белятинський А. О.,

Кужель Н. В. Основи експлуатації автомобільних доріг і аеродромів. Київ, 2013; Логістичні концепції розвитку аеропортів / За наук. ред. М. Ю. Григорак, Л. В. Савченко. Київ, 2017.

В. І. Коцюрба

Апарт, апарте [франц. *aparté*, від *à part* — убик, окремо, з лат. *parte* (sua) — зі свого боку], репліка вбик — *монологи* або репліки персонажів під час театр. вистави, які вони промовляють лише до публіки (вважається, що ін. присутні на сцені персонажі не можуть почути цих слів). Термін уперше вжив поет і драматург І. Ж. Піле де Ла Менард'єр (1610–1663; Франція) у праці «Поетика» («*La Poétique*»; 1639), а згодом Ф. д'Обіньяк у праці «Практика театру» («*La Pratique du Théâtre*»; 1657). Однак цей засіб застосовувався ще в *античному театрі*. Зокрема, такі репліки є в п'єсах *Плавта* і *Публія Теренція Афра*. Напр., у комедії Плавта «Кубушка» («*Aulularia*»), яка надихнула Ж. Б. Мольєра на комедію «Скупий, або Школа брехні» («*L'Avare ou l'École du mensonge*»; 1668), завдяки А. автор підкреслює жадібність гол. героя. Драматурги нерідко використовують цей прийом, щоб виразніше розкрити характер та емоції персонажів. Застосовується також у кіно (напр., у фільмах В. Аллена, Ж.-Л. Годара тощо).

Лит.: Bain D. *Actors & Audience: A Study of Asides and Related Conventions in Greek Drama*. Oxford, 1987; Пави П. *Словник театру* / Пер. з фр. Львів, 2006; Horstmann J. *Theaterrnarratologie: ein Erzähltheoretisches Analyseverfahren für Theaterinszenierungen*. Boston, 2018.

Апартеїд, апартхейд (мовою африкаанс *apartheid* — роздільне проживання, від нідерланд. *apart* — роздільний) — ідеологія та держ. політика панівного режиму білої меншості протягом 1948–1989 у Південно-Африканській Республіці (до 1961 — Південно-Африканському Союзу), яка передбачала *сегрегацію* й *дискримінацію* населення за расовою та етнокультур. ознаками. А. полягав у закріпленні офіц. поділу нас. на кілька расових груп, які різнилися за правовим статусом і соц. становищем: білі, азієць (нащадки заробітчан із Брит. Індії та малайці), етнічні *бушмени* й *готтентоти*, мулати і темношкірі. Політика А. забезпечувала беззастережне домінування громадян европ. походження в політиці та економіці країни. Уперше термін «А.» було використано 1944 лідером т. з. очищеної Націоналістичної партії Д. Ф. Маланом (1874–1959), який очолив уряд після перемоги на виборах. Після завершення Другої світової війни перед меншиною нащадків европ. переселенців постала потреба обґрунтування монопольних прав на експлуатацію ресурсів країни й утримання політ. влади. Політика А. передбачала запровадження сегрегації, тобто зміщення расових бар'єрів у всіх сферах життя сусп.-ва. Покликаючись на Біблію і учення Реформатської церкви (див. *Реформатство*), ідеологи А. стверджували, що кожній расі властивий особливий, наперед визначений іст. шлях розвитку і спосіб життя. Це начебто зумовлювало згубність *асиміляції* однієї раси ін., передусім для «вищої» білої раси. На ранньому етапі запровадження А. було ухвалено закони «Про заборону змішаних шлюбів» (1949) і «Про боротьбу з аморальністю» (1950), а також «Акт про реєстрацію населення» (1950), норми яких були подіб. до норм Нюрнберзьких

расових законів 1935. Ці документи забороняли змішані шлюби й секс. зв'язки (крім раніше укладених шлюбів) між «білими» й «не-білими». Проявом А. стала політика «бантустанізації» — орг-ція автономних тер. утворень для темношкірого нас. ПАР, до яких упродовж 1960–1970-х примусово переселялися корінні африканці з ін. районів країни. На тер. ПАР було утворено 10 бантустанів, чотирьом із яких (Транскей, Бопутатсвана, Ванда, Сіскей) було надано форм. незалежність, не визнану жодн. державою, окрім ПАР. Світове співт-во вперше звернуло увагу на вияви А. 1946, коли відповідне питання було включено до порядку денного Генеральної Асамблеї ООН. Від 1962 як пост. орган створено Спец. комітет ООН проти А. 1973 Ген. Асамблея ООН ухвалила міжнар. Конвенцію про припинення злочину А. та покарання за нього. Цей документ офіційно визнав А. злочином проти людства і джерелом загрози міжнар. миру та безпеці. 1977 Рада Безпеки ООН засудила А. і запровадила обов'язкові санкції проти ПАР. Після приходу до влади Ф. В. де Клерка (1989) розпочався відхід від політики А. 30.06.1991 дію всіх расових законів було скасовано.

Лит.: Грибанова В. *Образование в Южной Африке. От апартеида к демократическим преобразованиям*. Москва, 2003; Allen J. *Apartheid South Africa: An Insider's Overview of the Origin and Effects of Separate Development*. Lincoln, 2005; Жуков Д. *Апартеид: история режима*. Москва, 2007; Keable K. *London Recruits: The Secret War Against Apartheid*. Pontypool, 2012; Worden N. *The Making of Modern South Africa: Conquest, Apartheid, Democracy*. Chicester, 2012.

В. І. Головенченко

Апасіона́то (итал. *appassionato* — пристрасний, від *appassionare* — пробуджувати пристрасть) — у музиці — пристрасний, палкий, натхненний характер виконання твору або його частини. «Апасіоната» — соната для фортепіано № 23 Л. ван Бетховена.

Лит.: *Аппассионато* // *Энциклопедический музыкальный словарь*. Москва, 1966; Konz V., Müller M., Kleinertz R. *A Cross-Version Chord Labelling Approach for Exploring Harmonic Structures — A Case Study on Beethoven's Appassionata* // *Journal of New Music Research*. 2013. № 42 (1); Burkholder J. P., Grout D. J., Palisca C. V. *Norton Anthology of Western Music* : in 3 vol. 8th ed. New York, 2019. Vol. 2: *Classic to Romantic*.

Апасян, Ігор Карпович (03.10.1952, м. Тбілісі, тепер Грузія — 09.08.2005, м. Москва, РФ) — кінорежисер, сценарист, заслужений діяч мистецтв України (з 1996), член Національної спілки кінематографістів України (з 1987). 1983 закінчив режисерський ф-т Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії (ВДІК; тепер *Всеросійський державний інститут кінематографії імені С. А. Герасимова*), майстерня М. Хуциєва. 1983–1992 — реж. *Одеської кіностудії*. Від 1997 — керівник студії «Гамма» (м. Москва). Творчість А. розпочалася із короткометр. стрічок «Ранковий поїзд» (1981) та «Шагренева шкіра» (1982). Попри мін. бюджет, виданий на навч. кіно, А. вдалося зняти повноцін. фільм — проект диплом. роботи «Прихисток, або Тіо-Тіо-Тінк» (1983). На Одес. кіностудії знято фільми «Незнайко з нашого двору» (1984), «Доки не випав сніг» (1985) та ін. За мотивами твору Р. Бредбері «Вино з кульбаб» («*Dandelion Wine*»; 1957) А. зняв однойм. фільм (1997). Найвідомішим вважається фільм «Графі-



Апасян Ігор Карпович

них поведінкових практик суб'єктів і виявляється на тлі заниженої індивід., групової та сусп. активності. У сучас. сусп-ві А. с. має численні форми вияву: а) спосіб адаптації особи і соц. групи до дійсності, природних і сусп. викликів, тобто своєрідна форма *соціалізації*; б) форма соц. протесту проти умов, які обмежують особистісну чи групову свободу; в) різновид соц. поведінки, яка формує соц. ідентичність; г) тип пасив. реагування на страх і заборони; г) індикатор самовідчуження і відчуження від *соціуму*.

Осн. функції А. с.: а) компенсаторна — сприяє полегшенню або придушенню негат. емоцій; б) соціалізація — полегшує адаптацію суб'єктів; в) інтегративна — уможлиблює співіснування всіх смаків і стилів; г) ідентифікаційна — позиціонує *апатію* як соціально марковану поведінку; г) демобілізаційна — виявляється в ухиленні від участі в сусп. житті та відмові від фіз. життя. А. с. є серйозною загрозою для конкр. особистості (зниження активності, самовідчуження, відчуження, криза самоідентичності), групи (девальвація груп. цінностей, формування маргінальних, споживацьких настроїв, спотворених ідеалів) і сусп-ва загалом (злам ціннісно-нормат. систем, виникнення *аномії*, руйнація соц. ін-тів, поширення соц. *мімікрії* тощо). У віддаленій перспективі А. с. може становити загрозу для *національної безпеки* країни, оскільки призводить до девальвації цінностей і до руйнації соц. структури сусп-ва. Ефектив. інструментами протидії поширенню А. с. у сусп-ві є посилення державницьких позицій, забезпечення правового й соц. захисту нас., покращення життєвих умов.

Лит.: Рябенко В. І. Аномія в українському соціумі: соціально-філософський аспект проблеми // Мультиверсум. 2006. Вип. 57; Гончарова О. О. Соціальна апатія та соціальний протест як форми біфуркації в умовах трансформаційних суспільств // Міжнар. наук. форум: соціол., психол., пед., менеджмент. 2014. Вип. 16; Ковтун Н. М. Соціальна апатія у контексті дослідження вольової активності українського суспільства // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Філософ. перипетії. 2014. № 1116. Вип. 50; Jasper J. M. The Emotions of Protest. Chicago, 2018.

А. С. Лобанова

Апатри́ди [від *a...* — заперечний префікс і грец. *патріс* (*патрі́дос*) — батьківщина] — особи, які не мають *громадянства* або *підданства* жодної з держав світу і не володіють доказами, за якими можна встановити їхню належність до громадянства чи підданства будь-якої д-ви. Причина появи А. — негативні колізії законодавств д-в про громадянство. Сучас. доктрина міжнар. права розрізняє А. де-факто (бл. до поняття *біженців*, але біженці не можуть набутти статусу А.) та А. де-юре; відрізняються А. абсолютні (за народженням) та А. відносні (особи, що втратили громадянство). За звичаєвою нормою правове положення А. визначають за законодавством д-ви пост. проживання (принцип ефект. громадянства) та, з певними винятками, порівнюють до правового статусу місц. населення. За внутрішньодерж. правом А. володіють перев. статусом іноземців, проте, на відміну від останніх, позбавлені права на дипломат. захист. Т.зв. «негромадяни» у Латвії та Естонії є окремою категорією, проміжною між статусом А. і громадян, оскільки уряди цих країн надають їм дипломатичний захист за кордоном нарівні зі своїми

громадянами. Становище А. є правовою *аномалією* й суперечить правам людини, оскільки А. не можуть користуватися правами, зумовленими статусом громадянства. Сучас. міжнар. право спрямоване на стимулювання зменшення випадків апатризму: Конвенція про статус А. 1954 встановлює для них статус іноземців; Конвенція про громадянство одруженої жінки 1957 передбачає, що укладання чи розірвання шлюбу з іноземцем або зміна громадянства чоловіком не повинні автоматично впливати на громадянство жінки (призводити до його втрати); Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 визначає сприяє. порядок набуття А. громадянства д-ви постійного проживання, орієнтує на переважання «права ґрунту» при визначенні громадянства особи, встановлює заборону позбавлення особи громадянства, якщо внаслідок цього вона стане А. (крім випадків неправомірно набутого громадянства). Правовий статус А. в Україні визначає Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» 2011.

Дж.: Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України № 3773-VI від 22.09.2011 // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. Ст. 179.

Лит.: Умови громадянства / За ред. Б. ван Стінбергена; пер. з англ. Київ, 2005; Гусаров С. М., Комзюк А. Т., Салманова О. Ю. та ін. Міграційне право України. Харків, 2016.

В. І. Головенченко

Апа́тський, Володимир Миколайович (білорус. Апацкі, Уладзімір; 29.08.1928, м. Мінськ, тепер Білорусь — 27.09.2018, м. Київ, Україна) — музикант-фаготист, науковець, нар. арт. України (з 1996), д-р мистецтвознавства (з 1993), професор *Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського* (НАМУ, з 1986), чл.-кор. *Національної академії мистецтв України* (з 1997). 1948 закінчив Мінський політехнікум (тепер Мінський держ. політех. коледж) та Мінське муз. училище і вступив до Білоруської держ. консерваторії ім. А. В. Луначарського (тепер Білоруська державна академія музики; клас фагота А. Кондрашова) й до Білорус. політех. ін-ту (м. Мінськ). Зрештою, цілком присвятивши себе музиці, А. залишив політех. ін-т. 1953 з відзнакою закінчив Білорус. держ. консерваторію, 1956 — аспірантуру Ленінград. консерваторії ім. М. А. Римського-Корсакова (тепер Санкт-Петербурзька держ. консерваторія ім. М. А. Римського-Корсакова; керівник Г. Єрьомкін). Був солістом оркестру у Вел. театрі опери та балету БРСР (1951–1953; м. Мінськ) та Білорус. держ. філармонії (1954–1955). Працював першим фаготистом у Малому оперному театрі (м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, РФ) та Ленінград. держ. філармонії (1955–1957). У 1957–1984 — перший фаготист Київського держ. академ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Національна опера України імені Тараса Шевченка*). Від 1967 — викладач, потім професор Київ. держ. консерваторії імені П. І. Чайковського. Записав бл. 40 платівок. Є вел. кількість фондів записів його виконання. 1989 видав зб. статей «Теорія і практика гри на духових інструментах», куди увійшли статті провідних укр. та рос. педагогів. Читав спец. лекційні курси в *Київському національному університеті культури і мистецтв*, Донець. держ. консерваторії, Рівнен. держ. гуманітарному ун-ті та ін. Започаткував новий напрям у дослідженні муз. виконавства на основі точних



Апатський Володимир Миколайович

акуст. вимірювань. Створив наук. школу, представники якої досліджують питання духового муз. виконавського мист-ва. Його укр. фаготна школа вважається однією з найкращих у світі. А. — віце-президент Спільноти музикантів-духовиків України (з 1991), член Міжнар. асоціації виконавців на духових інструментах (англ. International Double Reed Society) та Координаційного центру музич. україністики. Автор 5 монографій, понад 50 наук.-метод. праць та понад 100 мистецтвознавчих статей, зокрема з історії та розвитку духового виконавства України. Нагороди та відзнаки: ордени «За мужність» III ст. (1999), «За заслуги» III та II ст. (2006, 2011), медаль «Захиснику Вітчизни» (1999), Золота медаль НАМУ (2008). Лауреат 2-ї премії Білорус. конкурсу музикантів-виконавців на духових інструментах (1952) та I премії Всесоюз. фестивалю рад. молоді (1957).

Лит.: Крижанівський Ф. Володимир Апатський (До 70-річчя від дня народження) // Мистецькі обрії '98. Київ, 1999; Слупський В. Володимир Апатський (До 80-річчя від дня народження) // Актуальні пробл. мист. практики і мистецтвознав. науки. 2009. Вип. 2 (11); Володимир Миколайович Апатський // Вовк Р. А. Портрети корифеїв: До 100-річчя від дня заснування Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Київ, 2013.

Б. М. Єремєєв

Апаш (франц. apache, від Apaches — апачі) — 1) Відкритий широкий відкладний комір, що не застібується й має вел. лацкани, а також одяг, насамперед сорочка, з таким коміром. Є символом вільного стилю, оскільки під комір А. не можна одягнути краватку. 2) У Франції — декласований елемент, злодій, хуліган, бандит. 3) Ампула у кафешантані.

Апгар шкала — система оцінювання стану дитини одразу після народження. Уперше офіційно А. ш. представила на 27-му конгресі анестезіологів (1952) лікар В. Апгар (1909–1974; США). Шкала передбачає сумарний аналіз за п'ятьма критеріями, кожен із яких оцінюється в балах від 0 до 2 включно: забарвлення шкір. покриву, частота серцевих скорочень, рефлекторна збудливість, м'язовий тонус, дихання. Заг. результат — у діапазоні від 0 до 10 балів. Оцінювання за А. ш. слід проводити під час надання реанімац. допомоги дитині наприк. 1-ї та 5-ї хв після народження, незалежно від терміну гестації й маси тіла при народженні. Новонароджений потребує повтор. оцінювання, якщо показники виявилися заниженими. Сума балів до 3-х свідчить про важку асфіксію новонародженого, 4–6 балів — про помірну, понад 7 — про задовільний стан дитини (норма).

Лит.: Apgar V. The Newborn (Apgar) Scoring System. Reflections and Advice // Pediatric Clinics of North America. 1966. Vol. 13. № 3; Кирилочев О. К. Шкалі Апгар 60 лет // Рос. вестник перинатологии и педиатрии. 2012. Т. 57. № 2; Iliodromiti S., Mackay D., Smith G. et al. Apgar Score and the Risk of Cause-Specific Infant Mortality: a Population-Based Cohort Study // The Lancet. 2014. Vol. 384. № 9956.

О. В. Кравченко

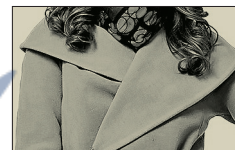
Апдайк, Джон Хойер (англ. Updike, John Hoyer; 18.03.1932, м. Редінг, шт. Пенсильванія, США — 27.01.2009, м. Данверс, шт. Массачусетс, США) — письменник. Писав англ. мовою. Нар. у сім'ї вчи-

теля. Закінчив Гарвардський університет (1954). З 1955 — співробітник журн. «Нью-Йоркер» («The New Yorker»); 1957 — завідувач відділу критики. 1957 переїхав у передмістя м. Бостона (шт. Массачусетс), де мешкав постійно. У 1972–1975 — Почесний консультант Бібліотеки Конгресу США. Дебютував нарисами, віршами, фейлетонами в журн. «Нью-Йоркер» (1955–1957) і поет. зб. «Дерев'яна курка» («The Carpenter Hen»; 1958). На своєрідність стилю А. вплинули модерн. естет. традиція, худ. практика Дж. Джойса, Х. Борхеса, В. Набокова. Перший опубл. роман «Ярмарок у притулку» («The Poorhouse Fair»; 1959) привернув увагу до творчості, визнання приніс роман «Кролику, біжи» («Rabbit, Run»; 1960). Цим твором започатковано тетралогію: «Повернення Кролика» («Rabbit Redux»; 1971), «Кролик розбагатів» («Rabbit is Rich»; 1981), «Кролик на спочинку» («Rabbit at Rest»; 1990), де висвітлено еволюцію простого американця Гаррі Ангстрема на прізвище Кролик. У наступних романах А. зображував людей інтелігент. професій, творчої праці. Одним із найяскравіших творів А. є психол. роман «Кентавр» («The Centaur»; 1963), у якому утверджуються ідеї гуманізму. Тут картини реал. життя переплітаються з античною міфологією, що дає змогу увиразнити гол. проблему твору — сенс життя. До знакових також належить цикл романів про письменника Генрі Бека: «Бек: книга» («Bech: A book»; 1970), «Бек повертається» («Bech is Back»; 1982), «Бек у гавані» («Bech et Bay»; 1999). Образ письменника Генрі Бека — пародія на героїв інтелект. бестселерів, зокрема, і самого А. Наприкінці життя А. вдалося реалізувати постмодерн. естетику, залучивши до творів літ. пратексти. А. плідно працював і як новеліст. Йому належать також численні есе, рецензії, літ.-крит. статті. Творчості А. притаманна патріот., органічна відданість амер. ідеї та реальності, висока літ. техніка письма, багатство стилістики, зосередження уваги на внутр. світі героїв. Двічі лауреат Пулітцерівської премії в галузі літератури (1982, 1991). Серед нагород і відзнак також Нац. книжкова премія США (1964, 1982), Амер. літ. премія ПЕН/Маламуд (1988), Нац. медаль США в галузі мистецтв (1989), Нац. гуманітарна медаль США (2003), Амер. літ. премія ПЕН/Фолкнер (2004) тощо. Тетралогія про Кролика входить до сотні кращих творів англ. мов. худ. л-ри (1923–2005) за версією журн. «Тайм» («Time»). За мотивами тв. А. знято фільми «Кролику, біжи» (1970), «Іствікські відьми» (1987, 1992), «Іствік» (2002) та ін. Укр. мовою окр. твори перекладали О. Сенюк, Ю. Райський, Ф. Соломатін, Б. Превір та ін.

Тв.: Rabbit Angstrom: A Tetralogy. New York, 1995; The Witches of Eastwick. London, 2007; John Updike: Novels 1968–1975. New York, 2020; Р о с п е р е к л. — Кентавр; Ферма. Москва, 1984; Кролик, беги; Давай поженимся. Москва, 1993; У к р. п е р е к л. — Кизиліве дерево // Всесвіт. 1969. № 12; Голубине пір'я // Американська новела. Київ, 1978; Кентавр. Ферма. Київ, 1988; Іствікські відьми. Харків, 2018.

Лит.: Денисова Т. Н. Проза Джона Апдайка // Всесвіт. 1967. № 7; Денисова Т. Н. Плутані шляхи Джона Апдайка // Всесвіт. 1973. № 10; Bailey P. J. Rabbit (Un)Redeemed: The Drama of Belief in John Updike's Fiction. Madison, 2006; Batchelor B. John Updike: A Critical Biography. Santa Barbara, 2013; Begley A. Updike. New York, 2014.

Т. Н. Денисова



Апаш



Апдайк Джон Хойер

Апекс (від лат. apex — верхівка) — 1) У ботаніці — верхівка пагона. Термін «А.» дав початок прикметнику «апикальний», що вживається на позначення верхівкового, кінцевого фрагмента пагонів, коренів тощо (напр., апикальний кінець кореня — частина кореня біля точки росту рослини; апикальний ріст — відростання верхівки, яке відбувається за рахунок діяльності конусу наростання; апикальна брунька — верхівкова або термінальна, розташ. на верхівках гол. та бічних пагонів і забезпечує їхній ріст у довжину; апикальна меристема — різновид твірної тканини на верхівках пагонів, коренів).

2) У гістології — апикальна поверхня клітин епітеліальної тканини та частина їхньої цитоплазми на протилежному боці від базальної.

3) В астрономії — точка небесної сфери, у яку спрямована швидкість руху будь-якого космічного об'єкта. А. Землі розміщується на екліптиці під кутом, що дорівнює майже 90° щодо напрямку Земля — Сонце, та переміщується, замикаючи за рік коло. Сонячна система рухається в напрямку сузір'я Геркулеса, де розміщений А. Сонця.

Лит.: Herschel W. On the Proper Motion of the Sun and Solar System; With an Account of Several Changes That Have Happened among the Fixed Stars since the Time of Mr. Flamstead // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. 1783. Vol. 73; Schoof H., Lenhard M., Haecker A. et al. Arabidopsis Shoot Meristems is Maintained by a Regulatory Loop between Clavata and Wuschel Genes // Cell. 2000. Vol. 100 (6); Красильнікова Л. О., Авксентьева О. О., Садовниченко Ю. О. Анатомія рослин. Рослинна клітина, тканини, вегетативні органи. Харків, 2013.

Апель, Йоганн Август (нім. Apel, Johann August; 17.09.1771, м. Лейпциг, тепер федер. земля Саксонія, Німеччина — 09.08.1816, там само) — юрист, прозаїк, драматург, поет, дослідник у галузі теорії віршових форм. Народився в сім'ї адвоката, який на той час обіймав посаду бургомістра м. Лейпцига. Після закінчення школи Св. Фоми вивчав юриспруденцію в Лейпцизькому університеті та Віттенберзькому ун-ті (1789–1793; тепер Галле-Віттенберзький ун-т імені М. Лютера). 1795 отримав наук. ступінь доктора права й розпочав адвокат. практику в суді в м. Лейпцигу. 1801 його було обрано членом міськ. магістрату. На ранньому етапі творчості А. написав і анонімно опублікував кілька класицистичних трагедій, зокрема «Полійд» («Polyidos»; 1805), «Етолієць» («Die Aitolier»), Калліроя» («Kallirhoe»; обидві — 1806), де намагався втілити ідеї щодо антич. драми. 1807–1808 у Лейпцизі. «Загальний музичний газети» («Allgemeine musikalische Zeitung») опублікував цикл статей із теорії вірша «Про ритм і метр» («Über Rhythmus und Metrum»). Новатор. ідеї цієї наук. розвідки пізніше були розвинуті у праці у 2 т. «Метрика» («Metrik»), що витримала декілька видань (1814–1816 та 1834) і викликала гостру наук. полеміку. Гол. опонентом був Й. Г. Я. Германн (1772–1848; Німеччина) — колиш. наставник А. Водночас А. захопився написанням містич. історій про надприродне й незрозумілі явища — популярного в тогочас. Німеччині жанру. Літ. славу йому принесла антологія оповідань жаків «Книга привидів» («Gespensterbuch») у 5 частинах, яку він видав спільно з Ф. А. Шульце (1770–1849; відомий під псевдонімом Фрідріх Лаун) у період 1811–1815. Сюжет новели «Вільний стрілець» («Der Freischütz»), що відкривала



Апель Йоганн Август



Апель Карл-Отто

1-й том цього видання, кілька років по тому ліг в основу лібрето романт. опери К. М. фон Вебера «Вільний стрілець» («Der Freischütz»; 1821), яке було написано другом А., поетом, прозаїком і драматургом Й. Ф. Кіндом (1768–1843; Німеччина). 1812 кілька повістей із перших двох томів «Книга привидів» вийшли в перекладі франц. мовою в антології «Фантазмагоріана» («Fantasmagoriana»), що дало поштовх написанню таких творів, як-от роман «Франкенштейн» («Frankenstein»; 1818) М. Шеллі та оповідання «Вампір» («The Vampyre»; 1819) Дж. Полідорі (1795–1821; Велика Британія). Деякі дослідники, зокрема Д. Дерінг, вважають А. місцевим представником лейпцизького романтизму. Укр. мовою твори А. не перекладалися. 1898 одна з вулиць м. Лейпцига названа на честь представників кількох поколінь родини Апельів, зокрема й самого А.

Тв.: Kunz von Kauffung, Trauerspiel in 5 Akten. Leipzig, 1809; Cikaden : in 3 bd. Berlin, 1810–1811; Gespensterbuch : in 5 bd. Leipzig, 1811–1815; Metrik : in 2 bd. Leipzig, 1814–1816; Wunderbuch : in 3 bd. Stuttgart, 1816–1818; Zeitlosen, Erzählungen und Gedichte. Berlin, 1817.

Лит.: Schmidt H. Apel, Johann August // Allgemeine Deutsche Biographie : in 56 bd. Leipzig, 1875. Bd. 1; Sauer Br. Apel, Johann August // Neue Deutsche Biographie : in 27 bd. Berlin, 1953. Bd. 1; Döring D. «Dann sprach ich bei Professor Gottsched vor ...»: Leipzig als literarisches Zentrum Deutschlands in der Frühen Neuzeit. Leipzig, 2014; Geschichte der Stadt Leipzig. Von der Reformation bis zum Wiener Kongress : in 2 bd. / Hrsg. von D. Döring. Leipzig, 2016.

I. B. Соїко

Апель, Карл-Отто (нім. Apel, Karl-Otto; 15.03.1922, м. Дюссельдорф, федер. земля Північний Рейн — Вестфалія, Німеччина — 15.05.2017, м. Нідернгаузен, тепер федер. земля Гессен, Німеччина) — філософ мови, один із засновників філософії комунікативної, автор концепції трансцендентальної прагматики і методу герменевтичної реконструкції. Закінчив Боннський університет (1950; докт. дис. «Існування та пізнання: теор.-пізнавальна інтерпретація філософії М. Гайдегера»). Працював професором філософії в Кільському, Саарбрюкенському, Франкфурт. ун-тах, з 1990 — у відставці. Основа філософії А. — концепція «повороту лінгвістичного» [«Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко» («Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico»; 1961)], покликаною трансформувати монологічне філос. дослідження на аналіз мови, комунікації. Розробив трансцендентально-герменевтич. підхід до розуміння мови, на основі якого і «перша філософія» — теоретична, і «практична» мають опосередковуватися філос. аналізом слововживання. Комунікація проголошується універс. засадою людського буття; основна її мета — не обмін інформацією, а досягнення порозуміння, причому всі учасники сприймаються один одним як вербальний та неверб. текст і прагнуть віднайти «мовний консенсус». Комунікат. спільнота існує як реальна (у якій індивід соціалізується) та ідеальна (у якій прагне зрозуміти зміст аргументів та перевірити їх істинність). Між обома спільнотами існує напруга, але під час комунікації відбувається їхнє зближення, спостерігається прогрес розуміння й саморозуміння. А. запропонував концепцію комунікат. трансцендент. етики, у якій проголошується необхідність зміни колектив. безвідповідальності колектив. солідарною від-

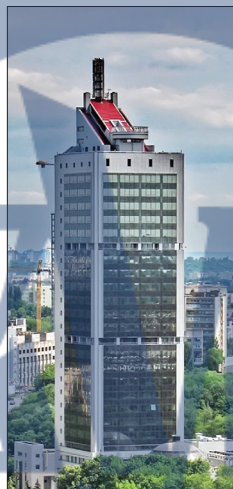
повідальністю людей за наслідки їхніх дій у планетар. масштабі на основі *раціональності* як умови комунікації. Етика А. ґрунтується на комунікативно-консенсуальній *раціональності*, що передбачає інтерсуб'єктив. порозуміння через встановлення взаємозв'язку між *мораллю* окр. індивіда та публічно визнаною. Осн. праці: «Трансформація філософії» («Transformation der Philosophie»; 1973), «Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенціональної моралі» («Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral»), «Суперечності щодо застосування трансцендентально-прагматичного підходу» («Auseinandersetzungen in Erprobung des transzendentalpragmatischen Ansatzes»; обидві — 1998), «Парадигми Першої філософії: до рефлексивної — трансцендентально-прагматичної — реконструкції історії філософії» («Paradigmen der Ersten Philosophie: Zur reflexiven — transzendentalpragmatischen — Rekonstruktion der Philosophiegeschichte»; 2011), «Трансцендентальна рефлексія та історія» («Transzendente Reflexion und Geschichte, herausgegeben und mit einem Nachwort von Smail Rapic»; 2017).

Пр.: Рос. перекл. — Трансформація философии / Пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. Москва, 2001; Укр. перекл. — Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Пер. з нім. В. Купліна. Київ, 2009.

Лит.: Strydom P. Introduction to Apel // European Journal of Social Theory. 2000. № 3 (2); Назарчук А. В. Етика глобалізуючого общества. Тенденции и проблемы глобализации в свете социально-этической концепции немецкого философа К.-О. Апеля. Москва, 2002; Mendieta E. The Adventures of Transcendental Philosophy: Karl-Otto Apel's Semiotics and Discourse Ethics. Lanham, 2002; Buddeberg E. Verantwortung im Diskurs. Grundlinien einer rekonstruktiv-hermeneutischen Konzeption moralischer Verantwortung im Anschluss an Hans Jonas, Karl-Otto Apel und Emmanuel Lévinas. Berlin, 2011; Усов Д. В. Етика відповідальності К.-О. Апеля в ландшафтах контрактуалізму // Антроп. виміри філос. дослідж. 2015. Вип. 7; Єрмоленко А. Пам'яті Карла-Отто Апеля // Філософ. думка. 2017. № 3.

В. М. Слюсар

Апельсін (*Citrus sinensis*) — рослина роду *Цитрус* родини *Рутових* та її плід. Походить із Пд.-Сх. Азії, відома лише в культурі. Вічнозелене плодове дерево заввишки 6–12 м. Має круглу



Будівля Апеляційного суду
в м. Києві

Апельсін

компактну крону. Листки з округлою основою й загостреною верхівкою. Квіти білі. Плоди кулясті або овальні, забарвлення від світло-жовтого до майже червоного, соковиті. Доросле дерево дає до 300–500 і більше плодів. Кисло-солодкі

плоди містять *цукри* (до 9%), *кислоту лимонну* (до 2,5%), *вітаміни А, В, С*; використовують їх свіжими й переробленими. Зі шкірки плодів А. добувають ефірну олію (до 2%). Пром. культивування А. розвинене у тропіках і субтропіках (США, Італія, Іспанія, Греція, Єгипет, Туреччина тощо). Сік А. — полівітамін. засіб. Вживають при гіпо- та *авітамінозах*, *подагрі*, *гіпертонії*, *атеросклерозі*, захворюваннях печінки. Апельсин. сік підвищує апетит, добре тамує спрагу за підвищ. т-ри тіла, поліпшує травлення.

Лит.: Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. М. Гродзінський. Київ, 1992; Чебан С. Д., Додлід А. В., Сіленко В. О. та ін. Цитрусові та субтропічні плодової культури. Кам'янець-Подільський, 2013; Mazzoni C. Golden Fruit: a Cultural History of Oranges in Italy. Toronto; Buffalo, 2018.

Апеляційний суд (від *апеляція*) — орган суд. системи, уповноважений переглядати рішення судів нижчих інстанцій, а у встановлених законом випадках діє як суди перш. інстанції. Ієрархич. уявлення про суд. систему є надбанням *римського права*, в основі якого лежало право апеляції до вищої за ієрархією посад. особи або органу, ніж той, що ухвалив рішення. У Рос. імперії система судострою, що ґрунтувалася на Судових статутах 1864, визначала діяльність судів апеляц. інстанції. У період правління *Центральної Ради* в Україні було передбачено функціонування Генер. та А. с. Після запровадження нар. суду, згідно з постановою рад. влади, А. с. були ліквідовані. Вони відновили діяльність лише 2001 під час реформування системи правосуддя та через запровадження апеляц. оскарження суд. рішень. А. с. діють майже в усіх країнах світу. У країнах заг. права (див. *Англосаксонська правова система*) функціонують А. с. штатів і д-ви (США), або А. с. Її Величності в Англії (Велика Британія). У Франції та Німеччині складніша система А. с. Зокрема, у Франції кілька разів реформовано систему судів, А. с. мали або заг. юрисдикцію, або були диференційовані за різними критеріями. Нині у Франції діє окремо адм. юрисдикція, у складі якої є адм. А. с., а також заг. юрисдикція, у складі якої заг. А. с. з окремими палатами, що розглядають соц. справи, комерц. справи, цивільні, а також адм. проступки. Окремо діє суд присяжних, у компетенції якого — злочини, за які може бути призначене ув'язнення на понад 10 р. В Україні А. с. — частина суд. системи, суди 2-ї ланки, які діють як суди апеляц. інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримін., госп., адм. справ, а також справ про адм. правопорушення (ч. 1 ст. 26 Закону України «Про судострій і статус суддів»). Апеляції в цив. і кримін. справах, а також справах про адм. правопорушення здійснюють А. с. в апеляц. округах, або заг. А. с. Апеляції щодо госп. та адм. справ провадять відповідно апеляц. госп. суди та апеляц. адм. суди у відповідних апеляц. округах. Адм. та госп. А. с. — це спец. А. с. Суд. реформою 2017 передбачено реорганізацію та розширення судів. Зокрема, відповідно до низки Указів Президента України від 29.12.2017 в Україні утворюються 26 А. с. з розгляду кримін. справ та справ про *адміністративні правопорушення*, 8 апеляц. адм. судів та 7 апеляц. госп. судів у апеляц. округах.

Дж.: Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст. 545; Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах: Указ Президента України № 455/2017 від 29.12.2017 р.; Про ліквідацію апеляційних господарських судів та утворення апеляційних господарських судів в апеляційних округах: Указ Президента України № 454/2017 від 29.12.2017 р.; Про ліквідацію апеляційних судів та утворення апеляційних судів в апеляційних округах: Указ Президента України № 452/2017 від 29.12.2017 р.

Лит.: Кудлай О. Б. Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради. Київ, 2002; Rhee C. H. van. European Traditions in Civil Procedure. Antwerpen, 2005; Merryman J., Pérez-Perdomo R. The Civil Law Traditions: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America. 3rd ed. Standfort, 2007; Кубишкіна А. О. Особливості побудови апеляційних судів в Україні як важливий аспект сфери адміністративно-правового регулювання судової системи України // Правові горизонти. 2017. Вип. 4 (17).

І. О. Ізарова

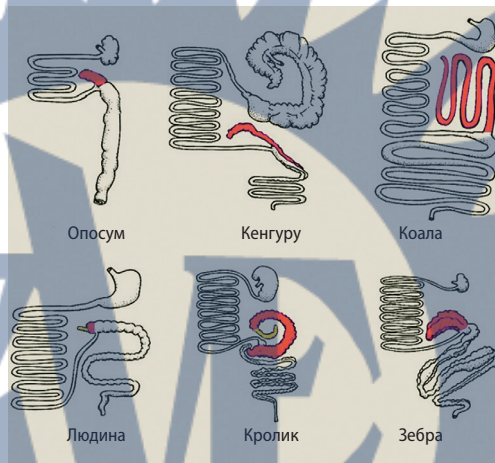
Апеліація (від лат. appellatio — звернення) — у праві — процедура оскарження суд. вироку через звернення до суду вищої інстанції щодо перегляду рішення суду нижчої інстанції. Витоки ідеї про А. сягають класич. римського права. Поняття «А.» у творах рим. письменників та юристів (Тацит, Ульпіан та ін.) уживається для позначення звернення до магістрату, уповноваж. посад. особи для захисту від порушення або посягання на їхні права. Подальшого розвитку ін-т А. отримав у пізн. рим. праві та за часів Середньовіччя, коли сформувалася вертик. ієрархія судів у країнах заг. права (див. Англосаксонська правова система). А. як така в цих країнах була відсутня, натомість існували накази про помилку або неправ. присудження, при цьому їх ухвалювали суди горизонт. інстанції, а не вертикальної. В Україні А. — це порядок, у якому рішення суду нижчої інстанції може бути переглянуте судом вищої інстанції для забезпечення права особи на доступ до суду та суд. захист. Розрізняють А. як перегляд рішення суду по суті справи, а також перегляд ухвал суду, перелік яких визначено законом. А. застосовують у всіх видах судочинства — цив., госп., кримін. та адм. Відповідно, апеляц. провадження є невід'ємною стадією провадження у справах у суд. інстанціях і регульовані положеннями процесуальних кодексів України. Європейський суд з прав людини у своєму рішенні зазначив, що в апеляц. провадженні мають забезпечуватися всі гарантії здійснення правосуддя, передбачені ст. 6 Європ. конвенції (рішення у справі «Скорик проти України»), рівності прав сторін та ін. принципів (рішення у справі «Лазаренко та ін. проти України»), обмеження в доступі до А. мають бути визначеними та відповідними (рішення у справі «Мушта проти України») та ін. А. застосовують також для заг. уявлення про оскарження рішення до уповноваж. інстанції (напр., А. щодо результатів іспиту). Процедура А. — загальносвіт. тенденція: закріплена практично в усіх процесуал. кодексах, а апеляційні суди створені майже в усіх країнах світу.

Лит.: Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London, 1875; Кукурудз Р. О. Апеліація в адміністративному судочинстві: питання теорії та практики // Вісник Запоріж. нац. ун-ту. Юрид. науки. 2013. № 1 (1); Анег-

денко А. Г., Льовін А. В. Апеліація на підставі процесуальних порушень у міжнародному кримінальному праві // Право і сусп.-во. 2014. № 5; Study on Council of Europe Member States Appeal and Supreme Courts' Lengths of Proceedings Edition 2015 (2006–2012 data). Strasbourg, 2015.

І. О. Ізарова

Апендикс (від лат. appendix — придаток) — червоподібний відросток сліпої кишки людини та деяких хребетних тварин. Довжина А. в людини — бл. 15 см, діаметр — 4,51 мм. Найчастіше А. розміщений у здухвинній ділянці живота з



Апендикс. Порівняння сліпої кишки (червоний) і апендикса (жовтий) у різних ссавців

правого боку. Зовні повністю або лише наполовину вкритий очеревиною. А. досить часто запалюється (див. Апендицит). Містить лімфоїдну тканину, асоційовану зі слиз. оболонкою, тому пев. мірою належить до периферич. відділів імунної системи та виконує захисну функцію. Важл. функцією А. є накопичення та інкубація мікрофлори кишківника, зокрема кишкової палички. У більшості ссавців А. є вел. частиною сліпої кишки, у якій інтенсивно відбуваються процеси травлення. А. чітко зонований від сліпої кишки мають люди, мавпи, кролі, морські свинки.

Лит.: Свиридов О. І. Анатомія людини / За ред. І. І. Бобрика. Київ, 2000; Роубак Дж. Анатомія человека 360° : Иллюстрированный атлас / Пер. с англ. Ю. Амченкова. Москва, 2019.

Апендикулярії (Appendicularia) — клас хордових тварин підтипу покривників. Дрібні тварини морського планктону. Тіло А. завдовжки від кількох міліметрів до 1 см, складається з тулуба і хвостового відділу, де розміщена хорда. Покриви тіла продукують слиз, який формує драглисту оболонку — будиночок. Хвіст А. біля основи на 90° лежить у горизонт. площині, а коливання здійснює в напрямку зверху вниз. Живляться А. переважно одноклітинними водоростями й найпростішими, фільтруючи воду, яка потрапляє до будиночка через розташовані на перед. частині парні входні отвори, вкриті сіткою густого слизу, та видаляється через вихід. отвір на задньому боці. Усередині будиночка вода проходить через лійкоподібну сітку, що затримує пожив. речовини. Лійкоподіб. фільтр веде до ротового отвору, куди потрапляє здобич. Дихають за допомогою зябер. Коли сітки вход. отворів забруднюються, А. різкими ударами хвоста ла-

має будиночок і формує новий. Розмноження лише статеве. Запліднення внутрішнє. Чергування поколінь відсутнє. Личинки розвиваються всередині материн. орг-му та виходять назовні через розірвання тіла материн. особини, що призводить до її загибелі. Багато А. населяють прибережні води та *естуарії* більшості океанів і морів, ведуть пелагічний спосіб життя. Слугують кормом для мальків риб і хижого зоопланктону. За будовою А. подібні до личинок *асцидій*, тому, можливо, вони є неотенічною (див. *Неотенія*) формою, яка набула здатності розмножуватись на личинковій стадії і в процесі *еволюції* втратила дорослу стадію. Існування А. свідчить про неотенічний шлях виникнення хордових тварин. До складу А. входить 3 родини і 69 видів. В Україні в Чорному морі відомий 1 вид А. — *Oikopleura dioica*.

Лит.: Clarke T., Bouquet J., Fu X. et al. Rapidly Evolving Lamins in a Chordate, *Oikopleura Dioica*, with Unusual Nuclear Architecture // *Gene*. 2007. № 396 (1); Держинський Ф. Я., Васильєв Б. Д., Малахов В. В. Зоологія позвоночных. 2-е изд., стер. Москва, 2014; Tassia M. G., Cannon J. T., Konikoff C. E. et al. The Global Diversity of Hemichordata // *Plos One*. 2016. Is. 11 (10).

Я. О. Межжеріна

Апендицит [від лат. appendix (appendicis) — придаток] — запалення червоподібного відростка *сліпої кишки* (*апендикса*) різн. ступеня прояву. Уперше кивав апендектомію (хірург. операцію з видалення апендикса) К. Ам'янд (1660–1740; Франція, Велика Британія) під час військ. дій 1735. Він оперував хворого, у якого виявлено грижу, ускладнену кишковою *норицею*. Під час операції з'ясувалося, що причиною нориці було запалення червоподіб. відростка. Апендикс було видалено, куксу перев'язано *лігатурою*. 1889 Ч. Мак-Бурней (1845–1913; США) запропонував операційний доступ для виконання апендектомії. 1898 М. Волкович і П. Дьяконов (1855–1909; Росія) розробили операц. доступ для виконання апендектомії, який відрізнявся від запропонованого раніше тим, що внутр. косий і поперековий м'язи живота не розсікали, а розводили. А. проявляється в будь-якому віці, частіше в мол. та середньому. Жінки хворіють частіше за чоловіків. Захворюваність становить 4–5 випадків на 1 000 осіб у рік. Гострий А. є найчастішою причиною розвитку гострого *перитоніту*. Осн. теорії розвитку гострого А.: 1) механічна — через *обтурацію* просвіту відростка *копролітами*; 2) інфекційна — через різні інфекц. захворювання (черев. тиф, *амебіаз*); 3) судинна — причиною запалення апендикса є системні *васкуліти*. Клініко-морфол. класифікація гострого А., за В. Колесовим (1972): 1) апендикулярна колька; 2) простий (катаральний) А.; 3) деструктивний А. (флегмонозний, гангренозний, перфоративний); 4) ускладнення гострого А. (апендикулярний *інфільтрат*, апендикулярний *абсцес*, перитоніт, абсцеси черевної порожнини, пілефлебії, *сепсис*). Клініч. виявами гострого А. є біль у правій здухвинній ділянці, *нудота*, одноразова рефлекторна *блювота*, помірне підвищення т-ри. Під час об'єкт. обстеження хворого проявляються позитивні симптоми Ровзинга, Раздольського, Сітковського, Образцова, Бартон'є — Міхельсона, Коупа 1 та 2. Для підтвердження та спростування діагнозу на А. використовують *ультразвукове дослідження* орга-

нів черев. порожнини (*дилатація* просвіту апендикса, наявність вільної рідини в правій здухвинній ділянці); рентгенол. дослідження органів черев. та груд. порожнини для виключення ін. захворювань; комп'ютерна томографія та діагностична *лапароскопія* в сумнів. випадках, яка в разі підтвердження діагнозу має пріорит. значення у виконанні апендектомії. Гострий А. через різноваріантне розташування апендикса та клініч. картину потребує диференціювання з ін. гострими захворюваннями черев. порожнини та заочеревинного простору, малого таза і грудної клітки, інфекц. хворобами кишківника. Після встановлення діагнозу на гострий А. хворий потребує негайної апендектомії. У післяоперац. періоді у хворих на деструктивні форми гострого А. є потреба в призначенні комплекс. консервативної терапії залежно від конкр. клініч. ситуації. За 5–7 діб після операції хворому знімають шви з рани та виписують під нагляд хірурга за місцем проживання.

Лит.: Пронин В. А., Бойко В. В. Патология червеобразного отростка и аппендэктомия. Харьков, 2007; Пугаев А. В., Ачкасов Е. Е. Острый аппендицит. Москва, 2011; Десятерик В. І., Міхно С. П., Поліщук Л. М. та ін. Ефективність комплексного алгоритму у діагностиці гострого апендициту // *Гал. лікар. вісник*. 2014. Т. 21. № 4; Іванько О. В., Калина Р. А. Проблеми та напрями сучасного лікування гострого апендициту // *Хірургія України*. 2014. № 3; Ломей Я. І., Олексівський В. О., Ломей Ю. Я. Сторонні тіла кишечника, що маскують гострий апендицит // *Клініч. хірургія*. 2014. № 9; Василюк С. М., Шевчук А. Г., Лаб'як І. Р. та ін. Лапароскопічні технології в лікуванні гострого апендициту // *Гал. лікар. вісник*. 2016. Т. 23. № 3 (1); Жученко О. П. Бактеріологічні аспекти гострого апендициту // *Клініч. хірургія*. 2016. № 3; Василюк С. М., Козань Я. І., Шевчук А. Г. та ін. Оптимізація вибору методу оперативного лікування гострого апендициту // *Art of Medicine*. 2017. № 1.

М. О. Сикал

Апенніни, Апеннінські гори (лат. Appenninus, від кельт. реп — верхівка) — гірська система на Апеннінському півострові в Італії. Довжина — бл. 1 200 км (дискусійно, за однією гіпотезою, гори продовжуються за Мессінською прот., у Сицилії). Розрізняють Пн., Центр. і Пд. А.; окремо виділяють Сицилійські А. Найвища точка — г. Корно-Гранде (2 912 м). А. — середньовисокі гори з пологими схилами й округлими вершинами, є карстові форми рельєфу (див. *Карст*).

Апенніни.

Гора Корно-Гранде



Пд. А. — район кол. і сучас. вулканізму. Характерна висока сейсмічність. Є численні виходи мінер. джерел, родовища будів. каменю, ртуті, бурого вугілля, нафти, газу, бокситів. В А. починається багато річок, зокрема *Тибр*, Арно та ін., є невеликі вулканічні, карстові озера тощо. На нижніх схилах збереглися вічнозел. чагарники, ліси з дуба, середземномор. сосни, вище — каштанові, дубові, букові та ялино-смерекові ліси. Поширені культурні ландшафти: виноградники, оливкові й цитрусові насадження.

Лит.: Soldati M., Marchetti M. Landscapes and Landforms of Italy. Cham, 2017; Park G. Mountains: the Origins of the Earth's Mountain Systems. Edinburgh, 2018.

Апенні́нський півострів — *півострів* на Пд. Європи. На А. п. розташ. переважна частина *Італії*, а також *Ватикан* і *Сан-Марино*. Довжина — бл. 1 100 км, ширина — 130–300 км. Заг. площа — 149 тис. км². Омивається *Тірренським морем* і *Лігурійським морем* на Зх., *Адріатичним морем* на Сх., *Іонічним морем* на Пд. Більшу частину півострова займають гори (див. *Апенніни*), також у рельєфі — горбасті передгір'я. На Пн. — частина Паданської рівнини. Є активний вулкан *Везувій*. Трапляються землетруси. Клімат субтропічний, середземноморський, у гір. районах — прохолодніший. Характерні вічнозелені ліси й чагарники (маквіс), вище — широколистяні та хвойні ліси.

Лит.: Власова Т. В. Физическая география материков (с прилегающими частями океанов) : в 2 ч. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 1986. Ч. 1: Евразия, Северная Америка; L'Enciclopedia Geografica : in 25 vol. Milano, 2004. Vol. 1; Барановська О. В. Фізична географія материків і океанів : у 2 ч. Ніжин, 2013–2018.

Аперити́в (франц. aperitif, від лат. aperire — відкривати) — група напоїв, зазвичай алкогольних (див. *Алкоголь*), які подають перед їжею для збудження апетиту і сприяння травленню. Батьківщиною А. вважають Францію, де існує особливе свято — день франц. А. Аптека Ж. Дюбонне (1818–1871; Франція) 1846 створив ліки від *малярії*, які вживали перед їжею у вигляді ароматиз. напою з використанням *хініну*. А. поділяють на три групи: а) одинарний А. — складається з 1 алког. або безалког. напою, який подають у чистому вигляді; б) комбінований А. — складається з кількох різн. напоїв, які подають одночасно; в) змішаний А. — складається з кількох видів спец. виготовлених сумішей різн. напоїв (напр., коктейлів), перев. алкогольних. За ін. класифікацією А. поділяють на напої алког. та безалкогольні («Campari Soda» і «Aperol Soda», «Bitter Bianco», «Bitter Rosso», «Crodino»), вина (сухі білі, сухі ігристі, білі або рожеві, сухі кріплени), біттери («Campari», «Aperol», «Biancosarti», «Cynar» тощо), вермути (сухі, червоні й білі). А. (лікєро-горілочного вир-ва) — лікєро-горілч. напій міцністю від 15 до 30% об., з мас. концентрацією екстракт. речовин від 5 до 20 г/100 см³, легким присмаком гіркоти й тонізуювальними властивостями, виготовлений на водно-спирт. або винно-спирт. основі з використанням напівфабрикатів росл. і плод. сировини та інгредієнтів. Під час приготування А. як осн. інгредієнти використовують *спирт етиловий* ректифіков., воду підготовлену, настої спиртової пряно-аромат. рослин. сировини або ароматиз. спирти, цукр. сироп, а також інгредієнти,

що надають напоям пекучості й легкого присмаку гіркоти (*полин*, черв. перець, *імбир*). Напр., у складі купажу А. «Нектар» є настої спиртові 1-го та 2-го зливання гірко-го *мигдалю*, липового цвіту, материнки звичайної, м'яти перцевої. А. має характер. золотисто-жовтий колір, кисло-солодкий прохолоджувальний відсвічний смак, мед. аромат. Його міцність становить 25% об., мас. концентрація екстракту — 10 г/100 см³. Під час приготування купажу А. «Оригінальний» використовують *вермут* білий, настій спиртовий 1-го та 2-го зливання полину гірко-го, *деревию*, кори хінного дерева, *кориці*, м'яти кучерявої, мускат. горіха, плодів *кардамону*, *шафрану*, перцю черв. стручкового, кубеби. Міцність А. — 25% об., мас. концентрація екстракту — 7,5 г/100 см³, колір золотисто-жовтий, смак солодкий, злегка пече. Традиція вживання А. є в порядку офіц. церемоній і має назву «час А.» — частування гостей перед застіллям невеликою кількістю ароматизованих міцних десертних або безалкогольних напоїв. Напої, що вважаються як А., мають добре гармоніювати з їжею, доповнювати її смак. Крім того, А. має поєднуватися з *дигестивами* — напоями, що подають після їжі. А. не повинен насичувати орг-м, відволікати від їжі різкими смаками, доводити до стану сп'яніння. Як А. можна використовувати безалкогольні напої — мінер., газов. содову й охолоджену питну воду, соки — лимон., апельсин., грейпфрут., гранат., томат., берез., виноград. з несолодких сортів, а також винно-горілочні напої. Знаними у світі А. є напої «Fernet-Branca», «Americano», «Pirlo», «Spritz», «Campari, Rossini», «SanPellegrino», «Martini», «Gancia» тощо.

Дж.: ДСТУ 3297:95 Лікєро-горілочна промисловість. Терміни та визначення понять. Київ, 2004.

Лит.: Голуб О. В. Товароведение и экспертиза напитков и продуктов брожения : в 2 ч. Кемерово, 2009; Brown J., Miller A. The Mixellany Guide to Vermouth & Other Aperitifs. London, 2011; Примак Р. Культура аперитива // Фармацевт Практик. Киев, 2013. № 12.

А. М. Куц



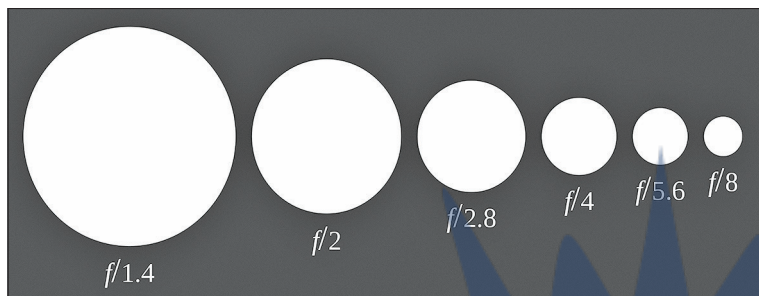
Аперитив. Реклама аперитиву худ. Жуль Шере, 1895

Аперту́ра (від лат. apertura — отвір) — 1) В оптиці — чинний отвір оптич. системи, що обмежує світл. потік і визначається розмірами сочок (лінз) або діафрагм. Кут 2α при вершині конуса променів, які виходять із джерела світла або від предмета (вершини конуса) та проходять крізь чинний отвір, називають кут. А. (апертурним кутом). Числовою А. (апертурним числом) називають $n \sin \alpha$, де n — заломлення показник середовища, що містить предмет. А. визначає кількість чинного світла (*освітленість* зображення) та *здатність роздільну* оптич. системи, які тим більші, чим більше значення А. Для збільшення роздільної здатності предмети розташовують у різниці із великим n (див. *Імерсійна система*).

Лит.: Lahiri A. Basic Optics: Principles and Concepts. Amsterdam, 2016; Ландсберг Г. С. Оптика. 7-е изд. Москва, 2017.

І. В. Фекешгазі

2) У маркетингу, рекламному менеджменті — оптимальний момент для доведення реклам. повідомлення щодо продукту чи послуги до потенц. споживача. Це може бути сезон, місяць, час доби (напр., макс. охоплення окресленої рекламодавцем цільової аудиторії серед телеглядачів у денні чи вечірні години). Точність визна-



Апертура. Відносні розміри діафрагми за спаданням апертури. Кожному рівню апертури відповідає вдвічі менша площа збору світла

чення А. є одним із чинників успішності рекламно-інформ. кампанії.

Лит.: Краско Т. И. Психология рекламы. Харьков, 2002; Геттинс Д. Секреты создания рекламных материалов, или написанные правила копирайтинга / Пер. с англ. Москва, 2007.

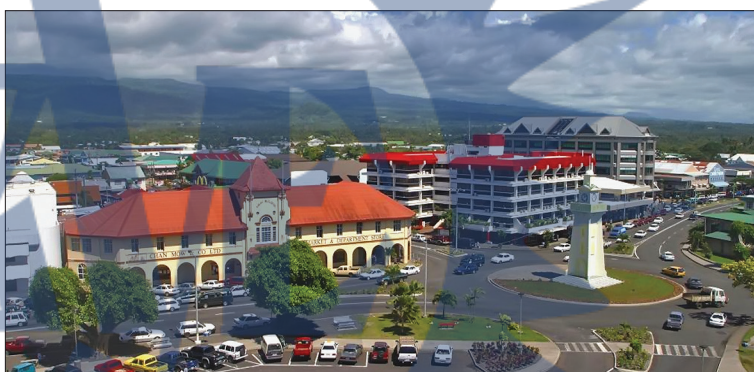
3) У поліграфії — параметр дизайну шрифту — область літери (символу), яка повністю або частково обмежена замкненим контуром (напр., літери із закритими А. — В, D, O, P, Q, R та ін., з відкритими — С, F, H, S тощо). Розрізняють також шрифти із закритою або малою А. (напр., Helvetica), напівзакр. А. (напр., Akzidenz Grotesk) і відкритою або вел. А. (напр., Futura).

Апетит (лат. appetitus — прагнення, бажання) — відчуття, пов'язане з прагненням споживання їжі. Досконала регуляція споживання їжі забезпечує точну відповідність між потребою людини в поживних речовинах та їхнім надходженням в орг-м. Це підтримує оптим. рівень живлення клітин і тканин. А. є проявом збудження харч. центру, що включає відділи гіпоталамуса, структури лімбічної системи, кору великих півкуль гол. мозку. Збудження гіпоталамічних ділянок харч. центру внаслідок висхідних активувальних впливів вибірково залучає спец. відділи кори, саме цим зумовлена вибіркова харч. поведінка. А. пов'язаний зі станом голоду, гол. причиною якого є подразнення спец. рецепторів гіпоталамуса кров'ю зі зниженим умістом пожив. речовин («голодна кров»). А. регулюють також гормони кишківника, зокрема динентерин, ефекти якого реалізуються через центри, що контролюють одночасно терморегуляцію та А., або через реципрокну (див. *Реципрокність*) взаємодію між центром терморегуляції та харч. центром. Ще одним регулятором є арентерин — апетитрегулювальний гормон слиз. оболонки кишки дванадцятипалої. А. має вияв у двох гол. формах: заг., тобто емоц. реакції на їжу загалом, і вибіркової реакції орг-му щодо певних видів їжі. Вибірковий А. пов'язаний із відсутністю або різким зниженням у внутр. середовищі орг-му певних пожив. речовин, солей і вітамінів. Як форму вибіркового А. виділяють ще спотворений А. У цьому разі в людини з'являється бажання споживати неістинні речовини: крейду, землю, гас тощо. Спотворений А. зумовлений зміною функціон. стану харч. центру, коли, крім змін у ядрах гіпоталамуса (центри голоду та насичення), змінено активність структур харч. центру кори гол. мозку.

Лит.: Guyton A., Hall J. Textbook of Medical Physiology. 13th ed. Philadelphia, 1996; Ганонг В. Ф. Физиология людини / Пер. з англ. Львів, 2002; Мороз В. М., Йолтухівський М. В., Белік Н. В. та ін. Физиология. 3-тє вид. Вінниця, 2017.

Н. М. Бандурка

Апі́а (самоанське Ah-Pee-Ah, англ. Apia) — місто, столиця Незалежної держави Самоа. Розташ. у гавані на пн. узбережжі о. Уполу в гирлі р. Вайсігано. Тер. — бл. 60 км². Складається з 45 поселень, у кожному — місцева влада. Єдиної адміністрації немає. 1837 А. відкрили англ. місіонери. Статус міста має від 1850-х. У 1873–1889 — столиця Королівства Самоа. 1889–1899 — адм. ц. протекторату Самоа під управлінням Німеччини, США й Великої Британії. 1900–1914 — центр нім. колонії Нім. Самоа. 1920–1962 — центр підмандатної тер. Зх. Самоа під управлінням Нової Зеландії. 01.01.1962 зі здобуттям країною незалежності А. проголошено столицею Зх. Самоа. Від 04.07.1997 А. — столиця Незалеж. д-ви Самоа. Рельєф рівнинний, на Пд. за декілька кілометрів від А. розташ. г. Баеа (472 м). Клімат — троп. морський. Серед. т-ра липня — +27,1 °С, січня — +26 °С. Середньорічна кількість опадів — до 2 900 мм. Найбільше опадів



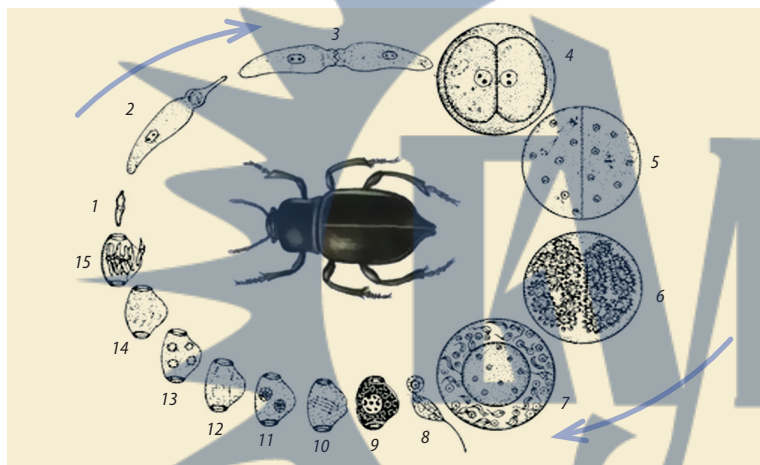
Апіа

випадає взимку (грудень — лютий) — бл. 350–500 мм щомісяця. Трапляються урагани. Заг. кількість нас. — 37,3 тис. осіб, густина — 623 особи/км² (2016, перепис). У нац.-етнічній структурі переважають самоанці (93%). За віковими групами: до 15 р. — 35%, 15–64 рр. — 60%, 65 р. і більше — 5%. За статевими групами: жінки (49,9%), чоловіки (50,1%). На околиці А. є пром. зона, де розташ. підприємства швейної, харч. пром-сті тощо. Розвинуті традиц. ремесла, зокрема здійснюється вир-во віял, плетених кошиків та ін. Експортуються какао-боби, копра, банани, кокосова олія тощо. В А. — штаб-квартири авіакомпаній «Самоа Ейрвейс» («Samoa Airways»), «Талофа Ейрвейс» («Talofa Airways»), турист. компанії «Грей Інвестмент Груп» («Grey Investment Group»). А. — гол. порт, мор. курорт і об'єкт туризму в Самоа. Окрім того, в А. — центр. держ. органи. За 40 км від А. розташ. Міжнар. аеропорт Фалеоло. Є поромне сполучення з Токелау, Амер. Самоа. Міський транспорт представлений приват. автобусами й таксі. Функціонують початкові й серед. школи, а також ЗВО — Нац. ун-т Самоа (засн. 1984). В А. діє офіс ЮНЕСКО, який обслуговує понад 15 країн Океанії. Є обсерваторія (1902). Безпосередньо в А. та передмісті розташ. катол. собор (1857), храм А. Самоа (1983), музей-садиба Р. Л. Стівенсона (1994). Є декілька стадіонів, багатофункціональний спорт. комплекс, який вміщує 12 тис. осіб (побудований 1924). В А. тричі відбувалися Тихоокеанські ігри (1983, 2007, 2019). Також місто приймало турніри й чемпіонати з дзюдо і крикету.

Лит.: Meleisea M. Lagaga: A Short History of Western Samoa. Suva, 1987; Рубцов Б. Б. Океания. Москва, 1991; Population and Housing Census 2006 Analytical Report. Apia, 2006; Rebell F. Seul sur les flots. Paris, 2018.

Апікальний — див. *Анекс*.

Апікомплексні (Apicomplexa) — тип *найпростіших* надтипу альвеолообіонти (Alveolata), царства хромальвеолати (Chromalveolata). Облігатні внутрішньокліт. паразити тварин і людини. Велика таксоном. група однокліт. *протист*. До складу А. входять 3 класи. Сучас. різноманіття А., за різн. даними, становить 5–6 тис. видів. Однокліт. найпростіші, у яких упродовж більшої частини життєв. циклу відсутні *органели* руху. У циклі розвитку А. є стадія *спори*, яка сприяє



Апікомплексні.

Цикл розвитку грегаріни *Stylocephalus longicollis*:
1 — спорозоїт; 2 — гамонт;
3 — формування зиготи;
4 — циста з двома гамонтами;
5, 6 — ділення ядер гамонтів;
7 — сформовані гамети;
8 — копуляція гамет;
9 — зигота;
10 — 14 — розвиток спорозоїтів в ооцисті;
15 — спорозоїти, що виходять з ооцисти
(1 — 4 — в кишківнику жука-чорниша *Blaps mortisaga*;
5 — 15 — у зовнішньому середовищі)

виживанню і розселенню паразита в зовн. середовищі при переході від одного хазяїна до ін. (через це А. раніше називали споровиками). Активні фази жит. циклу А. проходять у формі зоїтів: мерозоїтів і спорозоїтів, які мають своєрідну будову, відмінну від ін. типів найпростіших. Спорозоїти А. — довгасті клітини, вкриті *пелікулою* з трьох плазматич. мембран (суцільна зовн. та дві ін. — стінки альвеол із мікропорамі). Під мембранами — *цитоскелет* із поздовж. мікротрубочок, який виконує опорну функцію. На перед. кінці клітини — *апикальний комплекс*: коноїд, мікронеми, роптрії — спец. органели, завдяки яким відбувається проникнення всередину клітини хазяїна. Коноїд — щільно прилеглі одна до одної спіральні закруч. *фібрили*; має вигляд зріз. конусу, виконує опорну функцію. Роптрії — 2–3 пляшкоподіб. утвори, що містять ферменти для *лізису* мембран клітин хазяїна, після чого в них проникає паразит. Навколо роптрій розташ. мікронеми, які, ймовірно, сприяють проникненню паразита в клітину хазяїна. В одному чи кількох місцях спорозоїта є ультрацистости, які виконують функцію *піноцитозу*. Спорозоїти по 2–4 виходять у спорах у зовн. середовище. Спори містять по 4–8 і більше ооцист. В організмі хазяїна спорозоїти виходять з ооцисти та спори, занурюються всередину клітин, живляться, ростуть — стадія трофозоїта або шизонта. Розмножуються *шизогонією*, після чого утворюються мерозоїти, які проникають в ін. клітини хазяїна. Знову відбувається шизогонія, утворюються нові мерозоїти. Через кілька

поколінь із мерозоїтів утворюються гамонти, з яких у результаті *мітозу* формуються гамети. Унаслідок копуляції мікро- та макрогамет (*гетерогамія*) утворюється диплоїдна зигота. Після вкриття оболонкою зиготи (стадія ооцисти), відбувається *мейоз*, після якого формуються спорозоїти (спорогонія). Поширені повсюдно. Відіграють ключ. роль у функціонуванні та структурі прир. угруповань у різн. середовищах: ґрунті, прісн. і мор. водоймах. А. — добре вивчена група патоген. мікробних *еукаріотів*, серед яких кокцидії, плазмодії, криптоспоридії, грегаріни, піроплазміди — збудники небезпеч. хвороб кокцидіозу, неоспорозу, токсоплазмозу, малярії, криптоспоридіозу, базельозу тощо. Загалом А. — 25% осн. груп збудників, які призводять до вимирання та зникнення тварин і рослин.

Лит.: Morrison D. A. Evolution of the Apicomplexa: Where are We Now? // Trends in Parasitology. 2009. № 25 (8); Медична мікробіологія, вірусологія та імунологія / За ред. В. П. Ширококова. 2-ге вид. Вінниця, 2011; Duszynski D. W. The Biology and Identification of the Coccidia (Apicomplexa) of Marsupials of the World. Amsterdam, 2015; Кобеза П. А., Пахомов О. Є. Грегаріни масових видів карабідофауни центральної частини степової зони України // Світ мед. та біол. 2019. № 1 (67).

Апікулятуси (від новолат. *apiculatus* — гострий) — дрібні одноклітин. *дріжджі*. Є на шкірці всіх солод. плодів і фруктів, у соках; погіршують якість виноматеріалу й вина. Налягають до виду *Hanseniaspora apiculata*. Відповідно до різн. чинників (т-ри, віку, живильного середовища) А. різняться формою й розмірами. Довж. клітин А. становить 4–11 мкм, діам. — 2–4,5 мкм. На поч. *бродиння* переважають лимоноподіб. клітини, наприк. — овальні, еліпсоїд. та подовжені. Розмножуються А. біполяр. *брунькуванням*. Під час бродіння утворюються *спирити*, зазвичай 3–4% (деякі різновиди здатні виброджувати до 6–7%), етилетаноат (до 250 мг/л), *кислота мурашина*, бурштинова, пропанова й бутанова к-ти. За т-ри 35 °С А. перестають розмножуватися, а за 45 °С гинуть. На шкірці винограду у фазі дозрівання А. становлять 90–95% від усієї *мікрофлори*. А. переважають на поч. бродіння. Однак бродильна активність А. порівняно низька, і після того, як концентрація спирту в суслі збільшується до 4–7%, дріждж. склад мікрофлори змінюється. А. припиняють діяльність і відмирають, а основ. бродіння й доброджування проходить на вин. дріжджах (*Saccharomyces vini* та *Saccharomyces oviformis*). А. є причиною недобродів, оскільки вони першими розвиваються в суслі, удвічі випередивши вин. дріжджі за швидкістю розмноження, а виділ. ними продукти *метаболізму* гальмують розвиток остан. і погіршують смак вина (надають йому гіркоти). Тому під час бродіння вживають заходів, спрямов. на обмеження діяльності А. Чутливі до сульфур (IV) оксиду SO₂; доза 75 мг/л затримує їхній розвиток, тому в боротьбі з ними використовують сульфитацію суслу та його відстоювання. Подальше зброджування проходить на актив. чистій культурі вин. дріжджів.

Дж.: ДСТУ 4806:2007. Вина. Загальні технічні умови. Київ, 2008.

Лит.: Бурьян Н. И. Микробиология виноделия. 2-е изд., доп. Симферополь, 2002; Косюра В. Т., Донченко Л. В., Надькита В. Д. Основы виноделия. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2019.

Апімондія (від лат. *apis* — бджола і франц. *monde* — світ, планета), Міжнародна федерація бджільницьких об'єднань (англ. International Federation of Beekeepers' Associations) — неурядова громад. орг-ція, що сприяє наук., тех., екол., соц., екон. розвитку бджільництва у всіх країнах та співпраці асоціацій пасічників, наук. установ та осіб, які займаються бджільництвом. Має на меті вдосконалення практики бджільництва та забезпечення прибутку. Штаб-квартира А. розташ. у м. Римі (Італія). Орг-ція видає англ. мовою журнал «Апіакта» («*Apiacta*»). Емблема А. — стилізов. Земна куля з бджолою маткою в центрі та назвою у верхній частині. А. виникла на потребу просування та взаємного обміну знаннями в галузі бджільництва на міжнар. рівні. 1893 було створено Міжнар. к-т бджолар. конгресів, що 1897 організував перший Міжнар. конгрес бджільництва в м. Брюсселі (Бельгія). Тоді ж було проведено Міжнар. виставку бджільництва в м. Тервюрені (Бельгія), на якій учасники з 10 країн Європи представили власні продукти і виробили для бджільництва. Наразі конгреси А. проводяться кожні 2 р. і сприяють обміну інформацією, передовим досвідом і досягненнями між науковцями, бджолярами, продавцями виробн. обладнання та представниками держ. установ різн. країн світу. Водночас організовуються ярмарки бджільництва, навч. та культ. заходи. 29.09–04.10.2013 у м. Києві відбувся 43-й Міжнар. конгрес А., у якому взяли участь більш як 8 тис. делегатів із понад 100 країн. Станом на 2019 проведено 46 конгресів А. На 2020 членами А. є бджільн. об'єднання з понад 115 країн світу. А. має 7 наук. та 5 регіон. комісій. Наук. комісії (*анітеранії*, *біології* бджіл, бджільництва, розвитку с. г. засобами бджільництва, технології та якості бджільництва, здоров'я бджіл, запліднення та медонос. рослин) вивчають питання, що стосуються відповід. напрямів, готують сесії конгресів А., відповідають за наук. зміст журн. «Апіакта». Регіон. комісії (Африки, Америки, Азії, Європи, Океанії) забезпечують співпрацю між регіон. об'єднаннями бджільництва відповідн. континенту. Осн. метою регіон. комісії є політ. актуалізація питань бджільництва в певній країні, на континенті та в *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Регіон. комісії ініціюють політ. рішення, здійснюють зв'язок між недерж. громад. орг-ціями. А. розвиває партнер. відносини з міжнар. орг-цією під патронатом ООН — Продовольчою та с.-г. орг-цією ООН (ФАО) та орг-ціями при ООН: *Програмою розвитку ООН* та *Організацією Об'єднаних Націй з промислового розвитку*. У партнерстві з різн. міжнар. орг-ціями А. розв'язує термінові і віддалені проблеми бджільництва.

Лит.: Jones R. Present day beekeeping in the Ukraine // *Bee World*. 2013. № 90 (2).

Апіозомоз (від грец. *ἀπιος* — груша і *σῶμα* — тіло), глосательоз — протозойне захворювання ставових риб, яке спричиняють паразитич. *інфузорії* підродини *Apiosomatidae*. Збудники А. — *Apiosoma piscicola* та *A. minutum* — вел. нерухомі інфузорії бокалоподіб. форми з прикріплювальним апаратом у вигляді ніжки з підшвою на нижньому полюсі та перистомом із війками — на верхньому. Часто утворюють колонії. Локалізуються на шкір. покривах, зябровому апараті, плавцях, у ротовій та носовій порожнинах бага-

тьох видів річкових, озер. і ставових риб. Найчастіше уражаються личинки, мальки та цьоголітки риб. Старші вікові групи можуть бути носіями захворювання. Апіозоми, паразитуючи на шкірі й зябрах риб, подразнюють і пошкоджують епітеліальні клітини, призводячи до посиленого слизовиділення. З розвитком патол. процесу шкіра в місцях скупчення паразитів некротизується (див. *Некроз*). Риба стає малорухливою, заражається ін. паразитами, виснажується та гине. Для лікування застосовують сольованни, розчини діамантового зеленого, метиленового блакитного, фіолет. та ін. органіч. барвників. Профілактика А. полягає у проведенні комплексу рибницько-меліоратив. та ветеринарно-санітар. заходів, спрямованих на підтримання оптим. умов вирощування риб.

Лит.: Бауер О. Н., Мусселиус В. А., Николаева В. М. и др. Ихтиопатология. Москва, 1977; Грищенко Л. И., Акбаев М. Ш., Васильков Г. В. Болезни рыб и основы рыбоводства. Москва, 1999; Давыдов О. Н., Темниханов Ю. Д. Болезни пресноводных рыб. Киев, 2004; Темниханов Ю. Д., Литвин В. П., Недосекос В. В. та ін. Хвороби ставкових риб (профілактика та лікування). Вінниця; Київ, 2015.

І. І. Грициняк

Апіпрепарати (від лат. *apis* — бджола та *praeparatus* — виготовлений) — див. *Анітеранія*.

Апіс (грец. *Απῖς*), Хапіс — у давньоєгипетській міфології — священний бик, бог родючості, втілення богів *Птаха*, *Осіріса*. Зображувався у вигляді бика із соняч. диском поміж рогами. Витоки культу А. пов'язують із додинастич. періодом історії Єгипту, бл. 3600 до н. е. На думку давньоєгип. історика і жерця Манетона, культ А. встановлено в м. Мемфісі за часів правління Другої єгип. династії. Спочатку А. вшановували як втілення душі й життєвої сили бога-творця Птаха, покровителя м. Мемфіса, та живе втілення бога Сонця Ра. У Верх. Єгипті А. вважали живим символом Осіріса. А. мав постійно існуючий в тілі реального бика з певн. ознаками: чорний окрас, особл. біла мітка на лобі, плями на ший, боці, хребті, 2 китиці на хвості, нарост під язиком тощо. За віруваннями єгиптян, ритуальний біг А. запліднював поля та дарував рясний врожай. Жерці відшукували теля з відповід. ознаками й тримали його при храмі Птаха в м. Мемфісі; вшували майбутнє за його поведінкою і рухами. Після смерті бика муміфікували й ховали в некрополі; країна справляла траур, а жерці починали шукати нов. А. За правління *Птолемеїв* у 4 ст. до н. е. відбулося злиття культів А. та Осіріса в єдиному божестві *Серапісі*, якого вшановували і в єгип., і в греко-рим. світі.

Лит.: Бадж Э. А. У. Египетская религия. Египетская магия / Пер. с англ. 2-е изд. Москва, 2000; Sauneron S. The Priests of Ancient Egypt. Ithaca, 2000; Крижанівський О. П. Історія стародавнього Сходу. Київ, 2002; Мюллер М. Египетская мифология / Пер. с англ. Москва, 2007; Бадж Э. У. Легенды о египетских богах; Нажель Ж. «Мистерии» Осириса в Древнем Египте; Любич Р. Ш. де. О символе и символическом / Пер. с англ. Москва, 2019.

А. В. Арістова

Анітеранія (від лат. *apis* — бджола і *теранія*) — застосування з лікувальною та профілактич. метою бджолоїної отрути та продуктів бджільництва. Бджолина отрута (апітоксин) — без-



Апімондія. Емблема



Апіс. Статуя (4 ст. до н. е., Єгипет) у Луврі в м. Парижі (Франція)

барвна прозора рідина із запахом меду, до складу якої входять білки (мелітин, апомін), вітаміни, амінокислоти, ферменти (фосфоліпаза, гіалуронідаза), мінер. речовини (фосфор, калій, кальцій, залізо, магній, мідь, цинк, марганець, йод), неорганічні к-ти (мурашина, нітратна, соляна), ацетилхолін, гістамін, ліпіди, вуглеводи. Лікувальний курс А. (укуси живих бджіл у біоактивні точки тіла людини) може тривати від 2 до 4 тижнів, з поперед. проведенням біол. проби. Сеанси бджоловжалювання та застосування продуктів бджільництва мають імуностимулювальну, протівірусну, жовчогінну, сечогінну, протизапальну, антибактер., регенерувальну, протипухлинну, радіопротекторну, антиоксидантну, анестезивну, протиаритмічну дії. Осн. показання для А.: знижений імунітет, стрес, депресивні стани (див. *Депресія*), варикозна хвороба вен ниж. кінцівок (див. *Варикоз*), хвороби ШКТ, ендокринної (ендемичний зоб, цукровий діабет), нервової (*неврози*, *невралгії*, *безсоння*), серцево-судинної (*ішемічна хвороба серця*, підвищений чи знижений артеріальний тиск, персистентні форми *аритмії* миготливої), дихальної (*астма бронхіальна*, *пневмонія*), сечовидільної систем, хвороби шкіри (травматичні та гнійні рани, трофіч. виразки, дерматити, опіки), опорно-рух. апарату, крові (*анемія*). Протипоказаннями для А. є алерг. реакції, псих. хвороби, *гемофілія*, гострі запальні процеси.

Лит.: Гарник Т. П., Фролов В. М., Пересадін М. О. Стан показників клітинної ланки імунітету хворих з синдромом хронічної втоми при вживанні екстракту з бджолоного підмору // Укр. морфологічний альманах. 2011. Т. 9. № 1; Pasupuleti V., Sammugam L., Ramesh N. et al. Honey, Propolis, and Royal Jelly: A Comprehensive Review of Their Biological Actions and Health Benefits // Oxidative Medicine and Cellular Longevity. 2017. № 2017.

А. Л. Філіпчук



Апіц Бруно

Апіц, Бруно (нім. Apitz, Bruno; 28.04.1900, м. Лейпциг, тепер Німеччина — 07.04.1979, м. Берлін, тепер Німеччина) — письменник, драматург. Писав нім. мовою. Походив із родини робітника. Отримав фах майстра з виготовлення печаток. Брав участь у робітн. повстаннях, за що був ув'язнений. У роки Другої світової війни був бранцем концтабору Заксенбург (1933), в язниці м. Вальдхайма (1934–1937), концтабору Бухенвальд (1937–1945). Після війни керував Лейпц. театром, працював актором, сценаристом на кіностудії ДЕФА (DEFA). З 1949 — редактор «Лейпцизької народної газети» («Leipziger Volkszeitung»). Автор віршів, новел, нарисів, радіоес, кіносценаріїв, романів. Найвідоміший роман, що приніс А. світове визнання — «Голий серед вовків» («Nackt unter Wölfen»; 1958) — про підготовку в'язнями Бухенвальда збройн. повстання, написаний на підставі фактів влас. біографії. У романах «Райдуга» («Der Regenbogen»; 1976), «Тліюча пожежа» («Schwelbrand»; 1984) відтворено розвиток нім. револ. робітничого руху з кін. 19 ст. до 1933. Від 1961 — член Академії мист-в (секція л-ри й мови) і нім. ПЕН-клубу. Укр. мовою окр. твори А. переклали Н. Гордієнко-Андришанова, В. Андрушко, В. Ревуха.

Тв.: Nackt unter Wölfen. Berlin, 2015; Р о с п е р е к л. — Голий среди волков. Москва, 1976; У к р п е р е к л. — Роберт Зіверт // Відкриття / Ред. І. Ф. Лещенко. Київ, 1978; Голий серед вовків. Київ, 1981; Райдуга. Львів, 1987.

Лит.: Флакке М., Шмигельт У. Германская Демократическая республика. Из мрака к звездам: государство в духе антифашизма // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа / Ред.-сост. М. Габонович. Москва, 2005; Nevin B. The Genesis and Impact of Naked among Wolves // The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda. Columbia; Woodbridge, 2007; Förster L. Bruno Apitz Eine politische Biographie. Berlin, 2015.

Н. М. Матузова

Аплазія (від а... — заперечний префікс і грец. πλάσις — форма, утворення) — порушення ембріонального розвитку, наслідком якого є відсутність цілого органу, його частини, ділянки тканини, частини тіла. Синонімом А. є термін «агенезія». А. спричиняють зовн. чинники (біол., хім., фіз.), які безпосер. або опосередковано впливають на ембріон через орг-м матері. Може спостерігатися в будь-якому органі людини (гол. мозок, спинний мозок, серце, легені, сечостатеві органи та ін.), що зумовлює різний вплив на орг-м. Окр. види А. несумісні із життям (*аненцефалія*, *амелія*, *двостор.* А. *нирок*), ін. види безхірург. втручання призводять до функціональних порушень і навіть смерті. Сумісними із життям є А. кінцівок чи одного з парних органів.

Лит.: Шлопов В. Г. Патологічна анатомія. Вінниця, 2004; Струков А. И., Серов В. В. Патологическая анатомия. 5-е изд., стер. Москва, 2010; Фішук О. О., Біляєва К. С. Синдром Рокитанського — Кюстнера // Укр. журн. дит. ендокринології. 2014. № 3; Кушніренко С. В. САКУТ-синдром і хронічна хвороба нирок: концепція нефрологічного підходу // Почки. 2015. № 3 (13); Лихачева Н. В., Экзархова А. И., Каратай О. С. та ін. Синдром Андерсона-Нови: врожденная аплазия кожи, костей черепа у новорожденного // Междунар. неврологический журн. 2015. № 7 (77).

Апланат (грец. ἀπλάντος — нерухомий, прямий) — оптична система, що створює чітке зображення внаслідок виправлення сферичної аберації і коми. А. використовують як об'єктиви зорових труб і мікроскопів. Найпростіший А. складається з двох склеєних між собою додатної та від'ємної лінз.

Лит.: Velzel Ch. A Course in Lens Design. Dordrecht, 2014.

Апланоспора (від грец. ἀπλάντος — нерухомий і *спора*) — нерухома спора, що утворюється у деяких водоростей і грибів за несприятливих умов. За настання сприятл. обставин А. проростає в нову особину. А. утворюються за вегетативних клітин.

Лит.: Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1977. Т. 3: Водоросли. Лишайники; Леонтьев Д. В., Акулов О. Ю. Загальна мікологія. Харків, 2007; Власенко В. А., Рожкова Т. О. Загальна мікологія. Суми, 2016.

Апліката (від лат. applicata, букв. — притиснута, прилегла, суміжна) — декартова координата точки у просторі поряд з координатами *абсцис* та *ординат*. Позначається переважно лат. літерою z.

Аплікатор (від лат. applicare — прикладати, притискати) — виріб мед. призначення для *профілактики* й лікування захворювань, який накладають на уражені ділянки тіла або больові точки. Терапевт. дія А. ґрунтується як на мех. впливі (точк. масаж), так і на використанні лік. засобів. А. діють на актив. точки шкір. покриву

(див. *Покриви, покривні тканини; Шкіра*), що безпосер. пов'язані з енергет. каналами внутр. органів. Під дією А. пришвидшується обмін речовин (метаболізм) у тканинах і органах, поліпшується процес мікроциркуляції в організмі. А. бувають голчасті різн. модифікацій; біомагніт. і радіоактивні — виробі, які містять радіоакт. ізотопи, використовув. у мед. практиці для лікування ураж. шарів шкіри та слизових оболонок. Механізми впливу А. на орг-м: судинорозширювальна, знеболювальна, рефлекторна дії (на зони Захар'їна — Геда, актив. точки на ступнях і долонях, рефлектор. запуск захис. реакцій орг-му). Використовують для лікування захворювань нервової системи, дихальної системи, серцево-судинної системи, ендокринної системи, репродуктивної системи, імунної системи, опорно-рухової системи, травної системи.

Лит.: Федорів Я.-Р. М., Регада М. С., Гайдучок І. Г. та ін. Фізіотерапія. Львів, 2011; Майкова Т. В., Толстикова Т. М., Афанасьева О. С. Класичні та сучасні методи фізіотерапії. Дніпропетровськ, 2015; Методи рефлексотерапії в медичній реабілітації дорослих і дітей / За ред. О. Є. Коваленко. Київ, 2015; Рефлексотерапія, методи східної та західної медицини в медичній реабілітації сьогодення / За ред. О. Є. Коваленко. Київ, 2017; Медична реабілітація і рефлексотерапія в неврології та сімейній медицині: від теорії до практики / За ред. О. Є. Коваленко. Київ, 2018.

Аплікація (лат. applicatio — прикладання, приєднання) — 1) У літературі — включення в текст худ. твору цитати — прислів'я, відомого вислову, уривка з ін. твору (інколи у зміненому вигляді). На відміну від *центону*, А. є неприхов. цитуванням. У давній укр. л-рі А. відома як один із прийомів барокового красномовства. *Іоаникій Галатовський* у трактаті «Ключ розуміння» (1665) радить: «Треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рыбах, деревах, зелах, каменях и rozmaityx водах..., уважати их натуру, власности и skutki и все тоє собе готовати и апллековати до своей речи». Прийм. А. використовується і в поезії неокласиків. Напр., *М. Рильський* включив у вірш «Почорніли заводи в озерах» (1959) рядок із поезії Я. *Щоголіва* «Осінь» (1881): «Ніби на гравурі Хокусаї, // Ліс грабовий золотом цвіте, // Щоголіське небо нависає // Над землею — „сине та не те“».

М. М. Сулима

2) У поліграфії — а) технологія (прийм.) оздоблення поліграф. продукту, що полягає в нашиванні, наклеюванні, приварюванні певн. елементів з тканини, хутра, паперу тощо на поверхню сторінки чи *палітурки*. Застосовується в дит. і подарунк. виданнях, *артбуках*, сувенір. вироб. Осн. компоненти А.: поверхня-основа, на якій буде розміщений декоративний елемент; власне декоративний елемент, створений за шаблоном. Для створення А. застосовують різном. витратні матеріали: папір, картон, тканини, шкіру, хутро, півку тощо. Поліграфічну А. класифікують за різн. параметрами: об'ємністю — *пласка* та *опукла*; колірністю — *монохромна* та *багатоколірна*; кількістю використаних елементів — *одно-* та *багатокомпонентна*; способом прикріплення деталей — *одно-* та *багатошарова*, приєднана шляхом приклеювання, пришивання та ін.; характером зображення — предметно-орнаментальна, сюжетна, шрифтова; б) елемент полігр. виробу, створений таким способом. Призначення А. у полігр. продукції: є елементом

зовн. оздоблення — *прикрашає*, надає естетичності полігр. виробу; розширює пізнавальні можливості продукту через формування шир. спектру тактильних відчуттів (напр., фігурні елементи в дит. книжках, що імітують хутро тварин); як конструктивний елемент виконує розв. функцію — підпорядковується ігровому задуму (напр., одноразові або багатораз. наліпки). А. у полігр. продукції можуть використовувати як самодостат. елемент оздоблення або комбінувати з ін. способами декорування (напр., з тисненням).

Лит.: Гавенко С., Лазаренко Е., Мамут Б. Оздоблення друкованої продукції: технологія, устаткування, матеріали. Київ; Львів, 2003; Выгонов В. В., Галаямова Э. М., Захарова И. В. Аппликация: издание для досуга. Москва, 2006; Мемарне М. В. Техніка аплікації: від народного мистецтва до сучасного дизайну // Вісник Київ. нац. ун-ту культ. і мист. Сер.: Мистецтвознав. 2015. Вип. 33.

С. А. Водопольська

Апліт (від грец. *απλός* — простий, одинарний) — магматична *порода гірська*. 1823 мінералог і геолог К. фон Леонгард (1779–1862; Німеччина) використав цей термін у наук. л-рі. Петрограф і геолог К. Розенбуш (1836–1914; Німеччина) 1907 запровадив термін у практ. геології. Порода *жильна*, *мilkозерниста*, *світлозабарвлена*, *бідна на слюду* та ін. кольор. *мінерали*. Розрізняють А. *габрові* (див. *Габро*), *гранітні* (див. *Граніт*), *діоритові* (див. *Діорит*) та ін. залежно від порід, з якими вони генет. пов'язані. Найпошир. є *гранітні* А. Текстура *масивна*. Структура *дрібно-*, *тонко-*, *рівномірно-*, *алотріоморфнозерниста*. Колір *світло-сірий*, *світлорож.*, *жовтуватий*. Мінер. склад: *кварц*, *луж. шпати польові* та *кислий плагіоклаз*. Другоряд. мінерали: *біотит*, *мусковит*, іноді *луж. піроксен*. Акцесор. мінерали: *гранат*, *турмалін*, *магнетит*, *ортит*, *апатит*, *циркон* тощо. Граніт. А., що складаються з луж. польового шпату й *плагіоклазу*, належать до *вапнисто-лужних*. Плагіоаліти вміщують виключно *кислий плагіоклаз* і *кварц*. А., що складаються з *кварцу*, *луж. польового шпату*, *амфіболів* та *піроксенів*, належать до *лужних*. Вважають, що А. утворився під час кристалізування залишк. *граніт. магми*, яка втратила частину летких складників. Використовують для добування *щебеню* для буд. пром-сті, польового шпату для скляної пром-сті. В Україні пов'язані з масивами *гранітів*, *сієнітів* (Коростенський, Побузький, Дніпровський та ін. комплекси), метаморф. товщами *Українського кристалічного щита* й *Рахівського масиву* (жильний матеріал *мігматитів*).

Лит.: Гранитоиды Украинского щита. Петрохимия, геохимия, рудоносность / Под ред. Н. П. Щербака. Киев, 1993; Щербак И. Б. Петрология Украинского щита. Львов, 2005; Nedelec A., Bouchez J.-L. Granites: Petrology, Structure, Geological Setting, and Metallogeny. Oxford, 2015.

Л. Л. Томурко

Аплодонтієві — див. *Аплодонтія*.

Аплодонтія, *гірський бобер* (*Applodontia rufa*) — *гризун*, єдиний вид род. Аплодонтієвих (Applodontiidae) підряду *вивіркоподібних* (Sciuro-morpha). А. вважають одним із найдавні. гризунів, на що вказує приміт. будова зубів. Назва роду перекладається як «простий зуб». Не є близьким родичем справжніх бобрів. Свою на-



Апліт гранітний


Аплодонтія

зву «гірський бобер» тварина дістала через манеру гризти кору та стовбури дерев. Звір серед розміру, зовні схожий на ондатру. Довж. тіла сягає 30–47 см. Маса — бл. 0,9–1,6 кг. Зовні незграбна тварина з вел. головою і корот. кінцівками. Очі маленькі, вуха короткі, округлі. На щокках — пучки довгих *вібрисів*. Ходить, спираючись на всю ступню. Передні лапи озброєні потуж. ріжучими кігтями. Волосяний покрив густий, грубий і досить короткий. Забарвлення на спині сірувато- або червонувато-буре, на черевці світліше. Біля основи вух — світлі плями голої шкіри. Череп масивний. Нижня щелепа дуже міцна. Є анальна залоза, що виділяє секрет із характер. мускусним запахом. Мешкає А. вздовж Тихоок. узбережжя Пн. Америки — у вологих лісах із заростями чагарників і папоротей. Полюбує місця біля річок і струмків. Веде нічний спосіб життя. Добре плаває. Живиться рослин. їжею, зокрема, надзем. та підзем. частинами папороті, кропиви, малини, кизилу, барбарису, клена, верб, черв. вільхи, ялиці, споживає отруйні рододендрони. Листки і стебла рослин слугують літнім кормом, узимку з дерев перев. згризає кору. А. — добрий землерий, який будує складну систему тунелів із багатьма виходами на поверхню. Діаметр ходів — 15–20 см, заг. пл. галереї нир 1 особини сягає до 0,8 га. Гніздова камера міститься на глиб. 1–1,5 м, поруч розміщена кормова камера. У сплячку не впадає. Період розмноження від січня до березня. Вагітність триває 28–30 днів. Народжує 2–4 дитинчат масою до 25 г. До кінця червня молодняк залишає гніздо. Статевої зрілості А. досягають на 2-му році життя. Тривалість життя — 5–10 р. (більше, ніж в ін. гризунів). Чисельність особин виду достатня, існуванню ніщо не загрожує. Тварини, що живуть біля с.-г. угідь, можуть завдавати певної шкоди. Виділяючи рослини у лісових хащах, створюють ділянки, де активно живляться різні копитні тварини.

Лит.: Carraway L. N., Verts B. J. Aplodontia rufa // Mammalian Species. 1993. Is. 431; Management Plan for the Mountain Beaver (Aplodontia rufa) in Canada. Ottawa, 2013.

О. В. Ростовська

Аплóмб (франц. aplomb, букв. — вертикаль, рівновага, від *fil à plomb* — висок, прямовис — пристосування для позначення вертикалі) — 1) У хореографії — вміння танцівника утримувати рівновагу під час піруетів, піднімання на півпальці. Балетмейстер Ж.-Е. Депрео (1748–1820; Франція) 1806 визначив А. як специфіч. вид динаміч. рівноваги, що має основоположне значення для всіх позицій і рухів у класич. *балеті*. У кн. «Граматика мистецтва танцю, теорія та практика» («Grammar of the Art of Dancing, Theoretical and Practical»; 1905) зазначалося: «Апломбом танцюрист набуває точність і витонченість, що забезпечують успішне виконання потрібного художнього руху, і хоча це надзвичайно складно, але тим самим створює дуже сприятливе враження на глядача...». Під час виконання А. додержується вертикальна лінія від голови до ніг, здійснюється контроль за м'язовими відчуттями в хребті, т. з. проведенням назад. Базовими елементами є 5 позицій ніг, класифікованих у 1680-х П. Бошаном (1631–1705; Франція). Майстерне володіння А. зазвичай вимагає від виконавця багаторіч. інтенс. підготовки. Уславилися виконанням А., вмінням зберігати

ти позу без підтримки партнера балерини М. Тальоні (1804–1884; Італія), пізніше — А. Павлова, Г. Уланова та ін.

Лит.: Цорн А. Я. Грамматика танцевального искусства и хореографии. Санкт-Петербург; Москва; Краснодар, 2011; Zorn F. Grammar of the Art of Dancing, Theoretical and Practical. London, 2015.

Т. О. Чакава

2) У психології, етиці — термін, що набув негатив. *конотацій*, позначає такий спосіб поведінки і спілкування індивіда або групи, для якого характерні надмірна самовпевненість, зверхність, зарозумілість, гоноровість.

Лит.: Ткачук Т. А., Якимович М. С. Психологічні особливості копінг-поведінки підлітків в процесі подолання стресових ситуацій // Технол. розвитку інтелекту. 2016. Т. 2. № 4.

Апно́е під час сну (від грец. *ápnōos* — бездиханий), синдром обструктивного апно́е/гіпно́е сну (СОАГС) — поєднання надмірної денної сонливості та порушень *дихання* під час сну, зумовлені інтермітуючими, повторюв. епізодами колапсу верх. дихальних шляхів. Повне спадання верх. дихальних шляхів із 10-сек. або тривалішим припиненням вентиляції. Гіпно́е — часткове звуження просвіту верх. дихальних шляхів із 10-сек. або тривалішим зниженням вентиляції на 50 % і більше. Епізоди СОАГС вважають обструктивними, якщо під час них зберігаються дихальні зусилля. За відсутності таких епізоди СОАГС розглядають як центральні. СОАГС класифікують за ступенем тяжкості перебігу на легкий, серед. тяжкості й тяжкий. Вивчення СОАГС розпочато давньорим. ученим Еліаном Клавдієм (4 ст. до н. е.): він описав страждання Діонісія, який жив у напівсні й постійно боявся померти увісні. 1966 А. Гасто (1915–1995; Франція) зі співавторами визначили клініч. суть СОАГС. 1981 уперше запропоновано спосіб лікування — СОАГС-терапію. Першу в Україні полісомнограф. лабораторію було створено 1996 на базі відділення діагностики, терапії і клініч. фармакології захворювань легень *Національного інституту фтизіатрії і пульмонології імені Ф. Г. Яновського*. Чинниками ризику СОАГС є анатомо-функціональні (зменшення калібру верх. дихальних шляхів), ген. схильність, паління, *ожиріння*, чол. стат. жіноча стат. у *постменопаузі*, похилий вік. У хворих під час сну знижується тонус м'язів *глотки*, що призводить до звуження просвіту верх. дихальних шляхів, часткового або повного їх спадання та зупинки легеневої вентиляції. *Гіпоксемія* та гіперкапнія призводять до зростання дихальних зусиль для відновлення прохідності дихальних шляхів і пробудження. Після засинання виникає м'язова *гіпотонія* — це може повторюватися сотні разів за ніч, призводять до порушення норм. перебігу сну, розвитку денної сонливості, циркуляторних і гемодинамічних розладів, оксидантного *стресу*, синдрому систем. запалення. СОАГС істотно знижує тривалість і порушує якість життя хворих. Соматичні наслідки СОАГС: кардіоваскулярні — *гіпертензія артеріальна* (АГ), *ішемічна хвороба серця* (ІХС), недостатність *кровообігу*, порушення серцевого ритму, *інсульт*и й важкі метаболічні розлади — резистентність до *інсуліну* та *лептину*, *діабет цукровий* другого типу, *ожиріння*, еректильна (див. *Ерекція*) дисфункція. Діагноз встановлюють за наявності у хворо-

го клініч. проявів і функц. ознак захворювання. СОАСГ — це стан, за якого А./гіпноное-індекс (АГІ) ≥ 15 епізодів на год. або за значення АГІ від 5 до 14 епізодів на год. задокументовано денну сонливість, порушення свідомості або настрою, анамнез АГ, ІХС, гострого порушення мозков. кровообігу. Денну сонливість оцінюють за шкалою Епфорта. АГІ документують під час проведення полісомнографії. Метою лікування СОАСГ є усунення денної сонливості за допомогою корекції дихальних розладів під час сну. Методи лікування: модифікація способу життя, неінвазивна допоміжна вентиляція легень, оральні апліканти, хірург. лікування. Фармакол. засобів лікування СОАСГ з доведеною ефективністю не існує. СИПАП-терапія (англ. CPAP, Constant Positive Airway Pressure) — штучна вентиляція легень під постійним позитив. тиском — є «золотим» стандартом терапії СОАСГ. За ефектив. лікування прогноз сприятливий. Первинна профілактика — підтримання норм. маси тіла та здоров. способу життя, відмова від куріння. Вторинна профілактика — лікування за допомогою неінвазивної допоміж. вентиляції легень з метою збереження адекват. легеневої вентиляції.

Лит.: Management of Obstructive Sleep Apnea/Hypopnoea Syndrome in Adults. A National Clinical Guideline. Edinburgh, 2003; Фещенко Ю. И., Яшина Л. А. Синдром обструктивного апноэ-типноэ сна — важная общетерапевтическая проблема // Здоров'я України. 2008. № 22/1; Continuous Positive Airway Pressure for the Treatment of Obstructive Sleep Apnea/Hypopnoea Syndrome. London, 2008; Walter N. T. Diagnosis of Obstructive Sleep Apnea in Adults // Proceedings of the American Thoracic Society. 2008. Vol. 5; Фещенко Ю. И., Яшина Л. А. Синдром обструктивного апноэ-типноэ сна — проблема общетерапевтической. Взгляд пульмонологов и кардиологов // Здоров'я України. 2009. № 3; Фещенко Ю. И. Эффективное и безопасное лечение синдрома обструктивного апноэ/типноэ сна // Здоров'я України. 2009. № 23/1; Фещенко Ю. И., Яшина Л. А., Ишук С. Г. Современные возможности диагностики и лечения синдрома обструктивного апноэ/типноэ сна // Астма та алергія. 2009. № 3–4; Epstein L., Kristo D., Friedman N. Clinical Guideline for the Evaluation, Management and Long-term Care of Obstructive Sleep Apnea in Adults. Adult Obstructive Sleep Apnea Task Force of the American Academy of Sleep Medicine // Journal of Clinical Sleep Medicine. 2009. Vol. 5. Is. 3; Дземан М. І. Синдром сонного апноэ (лекція) // Практикуючий лікар. 2013. № 4; Semelka M., Wilson J., Floyd R. Diagnosis and Treatment of Obstructive Sleep Apnea in Adults // American Family Physician. 2016. № 94 (5).

Л. О. Яшина

А́по — гора, *стратовулкан* на о. Мінданао у Філіппінах. Назва мовою племен думад означає шанованого старійшину і є скороченням від Апо Сандава (Apo Sandawa) — імені духа гори і духа предків. Розташ. на зх. узбережжі зат. Давао, на кордоні між провінціями Пн. і Пд. Давао. А. — найвища точка Філіппінських о-вів, абс. висота — 2 954 м. Загалом має 3 піки (ін. заввишки 2 935 м і 2 938 м). Пд.-зх. вершина (найвища) увінчана *кратером*. У геол. плані складений *андезитами* та їхніми пірокластами (див. *Пірокластичні породи*), утв. із 3-х злитих конусів, насаджених на меридіональний розлом. Пізніші утворення на пн.-сх. схилі покриті *базальтами*. Поблизу вулкана на вис. 2 194 м над рів. м. лежить безстічне оз. Венадо. Також є ін. озера, во-



Апо

доспад. Вулкан — у сольфатарній стадії. Т-ра сольфатару — 100–300 °С. Розташ. на тер. од. нац. природного парку площею бл. 55 га. На А. мешкають 272 видів птахів, 111 з яких є *ендеміками*. Вулканіч. історія гори вивчена мало.

Лит.: Апродов А. В. Вулканы. Москва, 1982; Грюневальд О., Бардинцефф Ж.-М. Вулканы / Пер. с фр. Москва, 2013.

Апо́... (грец. ἀπό...) — частина складних слів (*префіксоїд*), що означає віддалення, відокремлення, підсилення, завершення, заперечення, припинення, перетворення, втрату (напр., *апогей*, *апокрифи*, *апофема*, *апохромат* тощо).

Апога́мія (від *апо...* і грец. γάμος — шлюб) — вид *апоміксису*, нестатеве розмноження, за якого зародок розвивається з клітин *зародкового мішка* або *заростка*. Властива деяким папоротям, у яких на заростках замість *гамет* розвиваються відразу зародки. Зрідка трапляється у квіткових рослин; зародок розвивається із *синергид* або *антипод*. Насіння при цьому утворюється без запліднення, зародок формується гаплоїдний або диплоїдний.

Лит.: Хохлов С. С. Апомиксис: классификация и распространение у покрытосеменных растений // Успехи современной генетики. Москва, 1967; Макрушин М. М., Макрушина Е. М., Петерсон Н. В. та ін. Фізіологія рослин / За ред. М. М. Макрушина. Вінниця, 2006; Бессонова В. П., Яковлева-Носарь С. О. Фізіологія рослин. Дніпропетровськ, 2014.

Апоге́й (лат. apogaeum, від грец. ἀπόγειος — віддалений від Землі, з ἀπό... — від і γῆ — Земля) — 1) Найвіддаленіша від центра Землі точка *орбіти* небес. тіла, яке рухається навколо Землі. А. є окр. випадком загальнішого поняття — *апоцентра*. Протилежним до А. є *перигей*.

2) *Переносно* — найвищий ступінь розвитку, найб. піднесення, розквіт діяльності, творчості, слави.

Лит.: Александров Ю. В. Фізика планет. Київ, 1997; Александров Ю. В. Астрофізика. Харків, 2014.

Апоге́лій (від *апо...* і грец. ἥλιος — Сонце), афелій — найвіддаленіша від центра Сонця точка *орбіти* небес. тіла, яке рухається навколо Сонця. А. є окр. випадком загальнішого поняття — *апоцентра*. Протилежним до А. є *перигелій*.

Лит.: Александров Ю. В. Фізика планет. Київ, 1997; Александров Ю. В. Астрофізика. Харків, 2014.

Апо́граф (грец. ἀπόγραφον — копія, від і ἀπό... — від і γράφω — писати) — 1) Список, копія з оригіналу, автографа.
2) Прилад для копіювання рисунків.

Апока́ліпсис (грец. ἀποκάλυψις, букв. — розкриття, одкровення, від ἀπό... — від і καλύπτω — приховувати) — 1) У християнстві — специфічна реліг. л-ра у формі передбачення майбутнього кінця світу, *Страшного Суду*. Створена у 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. 3-поміж апокаліпт. творів до *Старого Завіту* ввійшла Книга Даниїла, до *Нового Завіту* — *Одкровення святого Івана Богослова*. Решту апокаліпт. творів визнано апокрифічними (див. *Апокрифи*). В основі апо-



Апокаліпсис. Художнє втілення

каліпт. текстів — переважно есхатологічні проороцтва про вел. жахи і кари грішникам. Водночас ці книги дають і вел. надії праведникам, які будуть врятовані, напр., в Одкровенні святого Івана Богослова йдеться про «небо нове і землю нову», «оселю Бога з людьми» (Об. 21:1,2), про те, що «Бог кожну сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерті. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде» (Об. 21:4). Апокаліпт. книги насичені символами й алегоріями, складними для тлумачення. Водночас апокаліпт. образи стали джерелом натхнення для низки творів мист-ва (напр., гравюри А. Дюрера).

2) Умовна назва (за першим словом) книги Одкровення святого Івана Богослова, яка завершує канон Нового Завіту, є останньою книгою *Біблії*. Відома також як А. Івана. Складена, ймовірно, наприк. 1 ст. У христ. традиції вважається такою, що містить пророцтва про знамення і події, які стануться перед *Другим пришествям Ісуса Христа*, видіння Божого суду та нової землі. Єдина книга, яку не читають у правосл. церквах під час богослужінь.

3) **Переносно** — синонім «кінця світу», глобальної *катастрофи*, загибелі цивілізації, масштабного лиха. Похідним терміном є апокаліптика — один із жанрів *фантастики наукової*, до якого, напр., можна віднести фільми «Апокаліпсис сьогодні» (реж. Ф. Ф. Коппола; 1979), «Армагеддон» (реж. М. Бей; 1998), «Апокаліпсис» (реж. М. Гібсон; 2006) та ін.

Дж.: Біблія, або книги Святого писма Старого й Нового Заповіту / Пер. І. Огієнка. Київ, 2019.

Лит.: Андрей Кесарийский. Толкование на Апокалипсис // Лит. учеба. 1990. № 1; Анісімов О. Л. Куренівський Апокаліпсис: київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах. Київ, 2000; Сирцова О. М. Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзеге-

за і текстологія. Київ, 2000; Маринович М. Українська ідея і християнство або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису. Київ, 2003; Братерська-Дронь М. Тема апокаліпсису в кіномистецтві // Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Сер.: Філософ., культ., соціол. 2012. Вип. 3; Романчук Я. Апостольські послання. Апокаліпсис. Київ, 2015; Мень О. Апокаліпсис. Тлумачення Книги Одкровення / Пер. з рос. М. Лемик. Львів, 2016.

Є. А. Харьковецько

Апока́тастасис, апокатастасис (грец. ἀποκατάστασις — відновлення, повернення, від ἀπό... — від і κατέστασις — позиція) — 1) В *античній міфології* та філософській думці — повернення до початкового стану або внаслідок пост. циклічного руху (фази *Місяця*, чергування дня й ночі, сезонів року), або через відновлення попереднього стану спокою чи досконалості, гармонії (*епікуреїзм*, *піфагореїзм*).

2) У християнській *теології* — вчення про всезагальне *спасіння* живих істот (грішних людей та відпавших *ангелів*), офіційно не визнане *церквою*. Смысл А. — у поверненні світу до початкового стану гармонії, припинення бунту *творіння* проти Творця і зворотний рух до Нього. За цим поглядом, *неко* існує заради тимчас. очищення від *гріхів*, а не для нескінч. муки. Авторство богослов. терміна приписують *Іустину Філософу* («Діалог з Трифоном Юдеєм»; 2 ст.). У різн. значеннях поняття «А.» вживали *апологети*. Остаточно концепція А. сформована *Орігеном* у 3 ст., який вважав, що *свобода волі* — невіддільна властивість навіть *диявола* та його *демонів*. В *онтології* *Орігена* немає місця злу, оскільки воно похідне від зловживання особистою свободою. Позаяк справжнє *буття* — лише в Бозі, Отцеві свободи, то й на злих чекатиме очищення. Позицію *Орігена* засудили на 5-му *Вселенському соборі* (553), але А. не офіц. визнавалася деякими авторитет. *богословами* (*Григорій Ніський*, *Іоанн Дамаскін*, *Дунс Скот Еріугена* тощо).

Лит.: Башкиров В., прот. Учение об апокатастасисе до его осуждения на Вселенских Соборах // Богословские труды. 2003. № 38; Серегин А. В. Апокатастасис и традиционная эсхатология у Оригена // Вестник древней ист. 2003. № 3; Бульман Р. История и эсхатология. Присутствие вечности / Пер. с англ. А. Руткевич. Москва, 2012; Сацик І. Генеза терміну «апокатастасис» у ранньохристиянській традиції до часів *Орігена* // Волин. Благовісник. 2013. № 1; Ramelli I. L. E. The Christian Doctrine of Apokatastasis. A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena. Leiden; Boston, 2013; Антоненко В. В. Интерпретация учения об апокатастасисе протоиерея Сергия Булгакова: историография вопроса // Манускрипт. 2018. № 12–2 (98).

С. Д. Абрамович

Апокри́нні залози (від грец. ἀποκρύψω — виділяти, відокремлювати) — різновид *потових залоз*, у яких під час утворення *секрету* відокремлюються верхівкові частини клітин. Розрізняють мікроапокриновий тип *секреції*, коли у процесі *секреції* руйнуються мікроворсинки (потові залози), та макроапокриновий — руйнується *анікальна* частина *цитоплазми* клітини (*молочні залози*). У людини А. з. потові розміщені в паховій і пахвинних ділянках, крилах носа, повіках, а також є церумінозні залози зовн. слухового проходу. А. з. потові починають функціонувати після статев. дозрівання, мають вел. розміри секретор. трубки (діам. 150–200 мкм) і вивідної про-

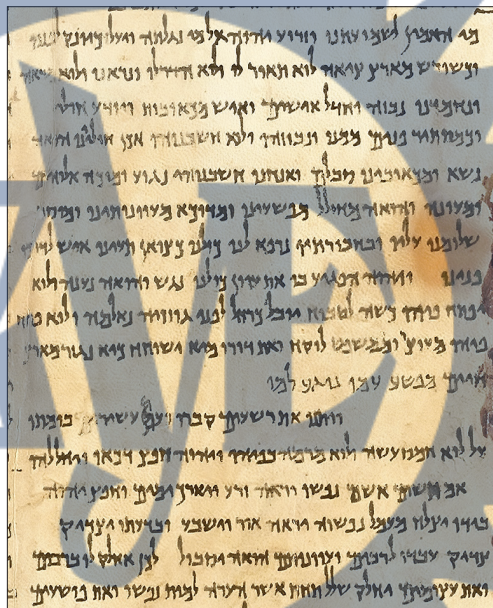
токи, яка відкривається у волосяні *фолікули*. Їхні кінцеві відділи складаються із секретор. і міоепітеліальних клітин. Посилене *потовиділення* пов'язане з вис. т-рою, м'язовою діяльністю, сенсор. подразниками. Функція А. з. потових — регулювання теплообміну та вироблення *феромонів* — залежить від статі (у чоловіків функціонують інтенсивніше), стану *ендокринної системи* та *нервової системи*. Так, за емоц. або розумов. напруження — підвищене потовиділення. Під час *менструації* секреція А. з. перероб. и доп. Москва, 2004; Луцик О. Д., Иванова А. Й., Кабак К. С. та ін. Гістологія людини. 4-те вид., доопрац. и випр. Київ, 2010; Bukhari I., Al Zaharani A. Hidradenitis Suppurativa Successfully treated with Adalimumab // Scientific Journal «Science-Rise». 2015. № 10/3 (15); Луцик О. Д., Чайковский Ю. Б., Барінов Е. Ф. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2018.

Лит.: Гістологія : в 5 т. / Пер. с англ. Москва, 1983. Т. 4; Афанасьев Ю. И., Кузнецов С. Л., Юрина Н. А. и др. Гистология, цитология и эмбриология. 6-е изд., перераб. и доп. Москва, 2004; Луцик О. Д., Иванова А. Й., Кабак К. С. та ін. Гістологія людини. 4-те вид., доопрац. и випр. Київ, 2010; Bukhari I., Al Zaharani A. Hidradenitis Suppurativa Successfully treated with Adalimumab // Scientific Journal «Science-Rise». 2015. № 10/3 (15); Луцик О. Д., Чайковский Ю. Б., Барінов Е. Ф. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2018.

А. П. Король

Апокрифи (грец. ἀποκρυφος, — прихований, таємничий, від ἀπό... — від і κρύπτω — приховувати) — 1) У сакральній літературі — твори, відкинуті реліг. *канонам* як недостовірні або еретичні. Так, у *юдаїзмі* А. — тексти, недостовірні для євр. кодифікаторів (укладачів) корпусу святих текстів *TaNaKh*. Сюди віднесені, по-перше, книги, не визнані *масоретами*, оскільки були відомі їм лише у грекомов. версії в складі *Септуагінти* (*послання Єремії*, книги *Юдіфи*, *Есфірі*, *Премудрості Соломонової* тощо). Утім, *Кумранські рукописи* засвідчили, що гебрейські еквіваленти цих книг існували ще в 1 ст. н. е. *Вульгата* подає їх як частину канону; *католицизм* продовжує вважати канонічними. *Протестантизм* відкинув *Вульгату*, узявши за канон *масоретську редакцію*, хоча переклад *Біблії* М. Лютера містив і ці книги як «корисні для читання». У *православ'ї* визнаються «другоканонічними» («приєднаними до канонічних»). По-друге, до А. віднесені псевдоєпіграфи, тобто писання з «неправдивим підписом». Створювалися перев. на порубіжжі ер, хоча їхнє авторство приписано бібл. героям («Завіт Адама й Ноя», «Книга Еноха», «Завіт Авраама», «Піднесення Мойсея» тощо). Тут розвинуто мотиви *Старого Завіту* (повстання відпавших *ангелів* проти *Бога*; проблема *смерті* та *загробного життя*, величне майбутнє євр. народу тощо), деякі христ. ідеї (про роцтво про *Ісуса Христа*). У *християнстві* А. — книги, які не ввійшли до церков. канону, але тематично пов'язані з *Новим Завітом*: а) аграфи («неканонічні» вислови Христа); б) *юдео-христ. євангелія* («Євангеліє Ебонітів», «Євангеліє Євреїв»); в) *євангелія*, приписані *апостолам* (від *Петра*, *Якова Алфеева*, *Никодима* тощо); «Пастир» *Герми* та «*Дідахе*»; г) *гностичні євангелія*, опозиц. щодо Старого Завіту (від *Іоанна*, *Пилипа*, 2-го *Фоми*, *Марії*, *Грім*. *Досконалий розум* тощо); р) *еретич. л-ра*, що пропагувала ідеї *аріанства*, *богомильства*, *павлікіанства* та ін. Христ. А. відомі в ін. культурах: *індійські* перекази про Христа, який начебто уникнув *хресної смерті* та

тривалий час мешкав у *Індії*, пошлюблений із *Марією Магдалиною*; *тибет. версія* про страченого в *Палестині* *Ісу праведного*; *яп. легенди* про прибуття Христа до *Японії* та місце поховання Христа та його брата *Тсукура*, котрий начебто був розп'ятий замість нього. Вирізняють також *псевдохрист. А.* — фольклорні *інтерпретації* христ. мотивів (напр., «Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена» тощо). Тут бібл. перекази змішувалися з *язичниц. уявленнями*. Виник цикл фольклоризованих легенд навколо постаті *Соломона*: про *Соломона й Асмодея*, *Соломона* та *Китовраса* (*кентавра*), *Соломона* та *Мерліна* тощо. Так з'явився *масонський міф* про *Соломона* та *Хірама*, зародилися ідеї *езотеричного хрис-*



Апокрифи. Кумранський сувій книги пророка Ісайї

тиянства та *теософії*. Церква зазвичай забороняла читати А., але апокриф. мотиви проникали в церков. л-ру (деякі ранні *життя святих*, «Послання про земний рай *Василія Каліки*» тощо). Богородичні свята — *Введення в храм Пресвятої Богородиці* та ін. — ґрунтуються на апокриф. *Протоевангелії Якова* («Історія Якова про народження Марії»).

2) У *літературі художній* — твір, що є переробкою ін. твору з метою створення *містифікації*. Так, *Данте Аліґ'єрі* базувався на апокриф. *Одкровенні* Павла, Дж. *Мільтон* використовував *Книгу Еноха*, Й. В. *Гете* спирався на *езотер. л-ру* тощо. У давньоукр. л-рі апокриф. мотиви простежуються з *княжої доби* (*літописи*, *життя*, *проза ораторська*, *подорожі*); у 17–18 ст. — у *проповідях* і *драмі шкільній*. У 19–20 ст. до А. зверталися Т. *Шевченко* («Марія»; 1859), *Леся Українка* («В катакомбах»; 1906), С. *Руданський* («Байки світові»; 1895), І. *Франко* («Мойсей»; 1905; «Апокрифи й легенди з українських рукописів», 1896). Письменники часто вдаються до *літ.-худ. містифікації*, яка є різновидом А.: «*Пісні Оссіана*» («The Poems of Ossian»; 1796) Дж. *Макферсона*, «*Гузла*» («La Guzla»; 1827) й «*Театр Клари Газуль*» («Théâtre de Clara Gazul»; 1825) П. *Меріме* тощо.

3) У *публіцистиці* та звичайному слововжитку — недостовірний текст, що викликає сумніви в його авторстві, часі або місці виникнення.

Лит.: Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии. Москва, 1989; Свенцицкая И. С. Апокрифические Евангелия: исследование, тексты, комментарии. Москва, 1996; Сирцова О. М. Апокрифична апокаліптика. Київ, 2000; Cartlidge D. R., Elliott J. K. Art and The Christian Apocrypha. London; New York, 2001; Апокрифи і легенди з українських рукописів: у 5 т. / Упоряд. І. Я. Франко. Львів, 2006. Т. 1; Elliott J. K. The Apocryphal Jesus: Legends of the Early Church. Oxford; New York, 2008; Орлов А. «Потаенные книги»: иудейская мистика в славянских апокрифах. Москва; Єрусалим, 2011; Апокрифические Евангелия. Харьков, 2014; James M. R., Ford H. J. Old Testament Legends: Being Stories out of some of the Less-known Apocryphal Books of the Old Testament. London, 2015; Мельник Я. Апокрифичний код українського письменства. Львів, 2017.

С. Д. Абрамович

Аполітичність (від *а...* — заперечний префікс і *політика*), аполітизм — суспільний феномен, що виникає внаслідок негатив. і байдужого ставлення до політики, відчуження соц. верств, груп та ін. суб'єктів від політ. життя, а також самовідчуження від нього політизованого індивіда. А. може бути зумовлена переважанням індив. особист. інтересів над політ., відсутністю навичок участі в публ. громад. діяльності, розчаруванням суб'єкта у здатності партійної політики захищати його інтереси, перевагами ізольов. існування в *соціумі*, ін. причинами. Не брати участі в політ. діяльності людина може й через індивід. своєрідність, об'єкт. оцінку своїх можливостей у здійсненні *влади*. Тому А. може бути результатом як внутр. установок, так і впливу ззовні — з боку самої влади, що цілеспрям. (або ні) відчужує людину від політики. Аналізуючи політ. буття, індивід або соц. група часом доходять песиміст. висновку про свою неспроможність, незапитаність, безсилля в політиці, втрату суб'єктності в політ. відносинах. На основі цього формується байдуже, негат. уявлення про політику і відповідне ставлення до неї. Стійкі вияви А. спостерігають серед маргінальних верств (див. *Маргінальність соціальна*). Форми А.: абсентеїзм політичний; відсутність інтересу до політ. інформації та політ. спілкування; байдуже ставлення до політ. подій у країні. Прояви А.: пасивна (часом активна) непокоря влад. структурам; дисфункційна поведінка (нездатність або небажання адекватно виконувати свої завдання, функції); самоізоляція, відмова від свого статусу громадянина з правом на обов'язки й зобов'язаннями на реалізацію своїх прав (не брати участі у виборах, *референдумах*, *плевбісцитах*; «внутр. еміграція» особи). Явище А. інколи не має чітко вираженого соц. адресата. Водночас А. зовсім не передбачає поширення подіб. установок на ін. види сусп. діяльності. Долається лише на рівні особи, яка під впливом обставин (кризов. стан сусп.-ва та його окр. сфер) або внаслідок внутр. спонук здатна знову стати політ. активною. У сучас. умовах на аполіт. або політ. активній позиції соц. груп та індивідів істотно позначаються технології політ. впливу або політ. маніпуляції.

Лит.: Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк, 2007; Шведа Ю. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу // Політ. менедж. 2008. № 2; Додонов Д. Р. Рациональна складова абсентеїзму як специфічного прояву політичної поведінки // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Дра-

гоманова. Сер. 22: Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін. 2015. Вип. 18; Gierszewski J., Piwowarski J., Pruchniak J. Perception of Apoliticism of the Police Security Dimensions // International and National Studies. 2016. № 19; Козирев М. П. Політична психологія. Львів, 2018.

Ю. Р. Шведа



Аполітичність



Аполлінер Гійом

Аполлінер, Гійом (франц. Apollinaire, Guillaume; справж. прізвище та ім'я — Костровицький, Вільгельм-Альберт-Володимир-Олександр-Аполлінарій; 25.08.1880, м. Рим, Італія — 09.11.1918, м. Париж, Франція) — поет, критик. Писав франц. мовою. Син польськ. аристократки, родина якої мала маєток у Зх. Білорусі, та, за припущеннями дослідників, італ. офіцера. Дитинство провів у Італії, а з 1888 — у Монако й на Пд. Франції. Навчався з 1888 у коледжі Сен-Шарль у Монако, 1896 — у коледжі Станіслав у м. Каннах, 1896–1897 — у лиців м. Ніцци. Перші вірші написав під псевдонімом Гійом Макабр. Від 1899 жив і працював у м. Парижі. Хотів стати журналістом, 1901–1902 працював у сатирич. журн. «Таборен» («Tabarin»), 1902 — у журн. «Еропее» («L'Européen»). 1901 опублікував у журн. «Ле Гранд Франс» («La Grande France») 3 вірші під псевдонімом Гійом Костровицькі, а 1902 — у журн. «Ревю бланш» («La Revue blanche») — оповідання під псевдонімом Гійом Аполлінер, відтоді ним послуговувався. З 1901 працював учителем у родині Міло, разом з якою 1901 подорожував по Рейну, а 1902 — Німеччиною, самостійно відвідав міста Прагу і Відень. Несчастливе кохання до англ. гувернантки цієї родини А. Плейден надихнуло його на цикл «Рейнські вірші» («Rhénanes»; 1902) і поему «Пісня нелюбого» («La Chanson du mal-aimé»; 1903). Працював службовцем у банку (1903), тоді ж разом із поетом А. Салмоном заснував журн. «Фестен д'Езоп» («Le festin d'Ésope»; вийшло 9 номерів). 1910 був хронікером у газ. «Демократі соціаль» («La Démocratie sociale»), вів рубрику «Мистецьке життя» у газеті «Парі журнал» («Paris journal»), 1912 заснував журнал «Суаре де Парі» («Les Soirées de Paris»). 07–12.09.1911 перебував у паризькій в'язниці Санте у зв'язку зі справою про викрадення з *Лувру* «Джоконди» *Леонардо да Вінчі*. 09.03.1916 отримав франц. громадянство. Під час *Першої світової війни* пішов добровольцем на фронт, був тяжко поранений, помер під час епідемії іспан. грипу. А. вважається центр. фігурою франц. поезії початку 20 ст., він належить до тих, хто закладав підвалини нової поезії. У своїй творчості А. експериментував, шукав нових шляхів, прагнув до оновлення форми й змісту вірша. Автор яскравих творів любов. лірики. Стосунки з художницею М. Лорансон (1907–1912) надихнули на вірш «Міст Мірабо» («Le Pont Mirabeau»), сповнений роздумів про швидкоплинність життя і кохання. Почуття до аристократки Л. де Коліньї-Шатійон (1914) надихнуло на написання «Поєм для Лу» («Poèmes à Lou»; опубл. 1947). Більшість написаного А. було опубліковано після смерті. За життя вийшли збірки «Бестіарій» («Le Bestiaire»; 1911), «Алколі» («Alcools»; 1913) та «Каліграми. Поєзії миру і війни» («Calligrammes. Poèmes de la paix et de la guerre 1913–1916»; 1918). Ранні лірич. поєзії А. близькі до *символізму*, романтич. традиції, у деяких з них відчутна фольклор. основа. Згодом, познайомившись 1904 з П. *Пікассо* і групою ху-



дожників, А. став першим теоретиком кубізму в л-рі. 1909–1912 у його поезії виявилися певні збіги з *унанізмом*. А у передмові до власної п'єси «Перси Тересія» («Les Mamelles de Tirésias»; 1917), яку він назвав «сюрреалістичною драмою», поет увів у вжиток термін «сюрреалізм» і дав його визначення. Сам поет не пов'язував власну творчість з якоюсь течією чи поетичною системою, шукав оригінал. визначення, називаючи свої твори 1909–1914 «поетичним орфізмом», «наднатуралізмом» тощо. У збірках «Алкоголі» та «Каліграми» відсутні розділові знаки, це нововведення поет пояснював тим, що ритм і паузи вірша становлять справж. пунктуацію й розділ. знаки здаються зайвими. Одним зі своїх здобутків поет вважав «каліграми», або «ідеограми» — «фігурні вірші», у яких поет. текст, надрук, на папері, утворював якесь зображення. У цій формі, що сполучає візуальні мист-ва з віршем, він бачив майб. шлях розвитку поезії. Автор комедії «Казанова» («Casanova»; опубл. 1952; за нею створена опера-буф, музика А. Дефосса), роману «Жінка, яка сидить» («La Femme assise»; опубл. 1920), повістей «Кінець Вавилону» («La Fin de Babylone»; 1914), «Три Дон Жуани» («Les Trois Don Juan»; 1915), статей, хронік, п'єс, еротич. творів тощо. Виявляв інтерес до слов'ян. народів, зокрема до українського, був обізнаний з укр. фольклором, про що свідчить гротескова «Відповідь запорозьких козаків константинопольському султану» («Réponse des Cosaques zaporogues au sultan de Constantinople»), яка ґрунтується на тексті пам'ятки давньої укр. л-ри і з точністю відтворює заг. дух і побудову документу. Творчість А. справила вплив на укр. поезію, насамперед на представників укр. футуризму, зокрема М. Семенка. Значний інтерес до його творчості виявляв П. Тичина. Укр. мовою його твори перекладали: М. Лукаш, П. Тичина, В. Поліщук, М. Семенко, П. Петренко, А. Павлюк, С. Гординський, Ю. Шерех, М. Терещенко, М. Калитовська, А. Малишко, Д. Павличко, М. Москаленко, Л. Танюк, В. Ткаченко та ін.

Тв.: Œuvres complètes : en 4 v. Paris, 1965–1966; Р о с. п е р е к л. — Избранная лирика. Москва, 1985; У к р. п е р е к л. — Сонети // Світовий сонет. Київ : Дніпро, 1983; Поезії. Київ, 1984; [Вірші] // Сад божественних поезій: Тисячоліття французькомовної любовної лірики: Тематична антологія. XI–XX віки : в 2 т. Київ, 2011. Т. 1; Ніч на Рейні // Дніпро. 2011. № 3; Поезії. Харків, 2014.

Лит.: Adema P.-M. Guillaume Apollinaire. Paris, 1968; Pia P. Apollinaire par lui-même. Paris, 1969; Наливайко Д. Шляхами оновлення поезії // Аполлінер Г. Поезії. Київ, 1984; Сірочук Т. Гійом Аполлінер: нарис поетики та стилістики. Париж; Львів, 2004; Campa L. Guillaume Apollinaire. Paris, 2013; Apollinaire // Europe. 2016. № 1043; Augustin M. Dans les pas de Guillaume Apollinaire. Paris, 2018; Гузь О. Новаторство поезії Гійома Аполлінера. Відображення почуттів особистості в урбанізованому динамічному світі у вірші «Міст Мірабо» // Зарубіжна літ. в шк. України. 2019. № 9.

Аполло́дор Афінський (грец. Ἀπολλόδορος ὁ Ἀθηναῖος; бл. 180 до н. е., невідомо — бл. 110 до н. е., ймовірно, м. Афіни, тепер Греція) — письменник, грамати́к, хроніст, міфограф. Достовір. відомостей про життя А. А. небагато. Походив із родини афінянина Асклепіада. Був учнем філософів-стоїків (див. *Стоїцизм*) Панетія Родоського, Діогена Вавилонського. Тривалий час жив у м. *Александрії*. Вивчав граматику в *Аристарха*

Самофракійського, працював під його керівництвом у *Александрійському музеї*. На творчість А. А. вплинули ідеї *Ератосфена*. 146–145 до н. е. полишив м. Александрію (ймовірно, від'їзд був вимушеним під час гонін на вчених за Птолемея VIII Фіскона). Перебрався до м. Пергама, діяв при дворі Аттали II Філадельфа (правив бл. 160–138 до н. е.). Присвятив йому віршовану «Хроніку» (бл. 144 до н. е.). Після підкорення римлянами Пергамського царства (133 до н. е.) переїхав до м. Афі́н, де провів решту життя. Уславився як письменник, систематизатор і дослідник давньогрец. міфів. Твори А. А. до нашого часу не дійшли, але відомі в численних цитатах пізніх письменників, філософів, коментаторів. Серед праць: «Хроніка» («Χρονικά»), у 4-х кн., що містила огляд грец. історії з 12 до 2 ст. до н. е.; «Про богів» («Περὶ θεῶν»), у 24-х кн., присвячена дослідженню *етимології* уживаних *Гомером* імен та епітетів богів; вел. коментар (у 12-ти кн.) до «Каталогу суден» з *Іліади*, пізніше високо поцінований *Страбоном*; є згадки про твори «Етимологія», «Перієге́за», «Про афінських гетер». З ім'ям А. А. тривалий час пов'язували вел. прозову збірку «Міфологічна бібліотека» — зібрання у хронол. послідовності класич. грец. міфів (від *теогонії* й гігантомахії до пригод *Одіссея* та його нащадків). Більшість дослідників вважають текст пізн. компіляцією 1–2 ст., авторство приписують т. з. псевдо-Аполлодору (відомості відсутні).

Дж.: Мифологическая библиотека / Пер. с древнегреч. предисл. и комм. А. Шапошникова. Москва, 2006.

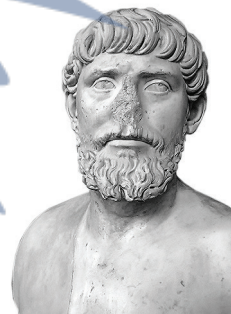
Лит.: Борухович В. Г. Античная мифография и «Библиотека» Аполлодора // Аполлодор. Мифологическая библиотека. Ленинград, 1972; Торшилов Д. О. Античная мифография. Мифы и единство действия. Санкт-Петербург, 1999; Пашенко В. І., Пашенко Н. І. Світ міфів та легенд Еллади. Київ, 2007; Hard R. The Library of Greek Mythology. Oxford, 2008; Bravo B. La Chronique d'Apollodore et le Pseudo-Skymnos. Leuven, 2009. Зарапин Р. Миф о Тифоне и его трансформация в эпоху эллинизма // Вестник Рос. гос. гуманит. ун-та. Сер.: Литературовед. Язызнание. Культурол. 2018. № 10 (43).

А. В. Арістова

Аполло́дор з Дамаска (грец. Ἀπολλόδορος ὁ Δαμασηνός; бл. 60, м. Дамаск, тепер Сирія — бл. 130, невідомо) — архітектор і військ. інженер на римській службі, придвор. архітектор імп. Траяна. Під час походу Траяна на *даків* 103–105 спорудив міст через р. Дунай — дерев'яний на кам'яних *пілонах*, понад 1 км завдовжки, зображ. якого збереглося на рельєфах колони Траяна у м. Римі. 106–113 спорудив найб. із *форумів у Римі* — форум Траяна (зберігся частково). Завершив буд-во *одеону* імп. *Доміціана* (106), збудував терми Траяна (обидва в м. Римі), *триумфальні арки* Траяна в містах Анконі й Беневенто (Італія). Автор праці про військ. машини «Поліоркетика» (грец. «Πολιορκητικά»). Вважається автором споруди *Пантеона у Римі* (120–126). Був у друж. стосунках з імп. Ульпієм Траяном. Імп. *Адріан*, *Публій Елій Траян* відправляв А. свої архіт. проекти для отримання фахових висновків.

Лит.: Николаев И. Профессия архитектора. Москва, 1984; Вечерський В. В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Engineers / Ed. by A. Hart-Davis. London, 2012; Grovier K. A New Way of Seeing: the History of Art in 57 Works. London; New York, 2018.

В. В. Вечерський



Аполлодор з Дамаска.
Бюст 130–140 р. н. е.

Аполлон (грец. Ἀπόλλων) — у давньогрецькій міфології — один із головних богів олімпійського пантеону, син Зевса й Лето, брат-близнюк Артеміді. За міфами, А. нар. на плавучому о. Делос. У 4-денному віці вирушив помститися за матір змію Піфону та здолав його в м. Дельфах (див. *Дельф археологічні пам'ятки*), отримавши за це прізвисько Піфій. Заснував тут власне святилище й оракул (звідси А. Мойрагет — «володар долі»). За однією із версій, А. захопив святилище Гей та перебрав на себе її пророчу здатність, утілену в Піфоні. На вимогу богині Землі Зевс змусив А. влаштувати на честь убитого хтоніч. чудовиська (див. *Божества хтонічні*) Піфійські



Аполлон Бельведерський.
Мармурова статуя 4 ст.,
Ватиканські музеї



Аполлон (*Parnassius apollo*)

ігри й отримати очищення, зійшовши в Аїд. Близькість А. до землеробства та пастухування засвідчує версія про його очищення через службу пастухом у царя Адмета. Причина служіння в Адмета пояснюється й так: після вбивства Зевсом сина А. лікаря Асклепія А. знищив усіх циклопів і був покараний батьком. Покута за наступ, непослух — участь в образі смертного в буд-ві стін Трої. Смирненне служіння людям зробило А. поміркованим. Він допоміг Зевсу встановити батьків. право, беручи участь у битві олімпійців (див. *Олімпійські боги*) із гігантами. Прихильний до патріарх. порядку, А. надав очищення Орестові після вбивства ним матері Клітемнестри. Рациональний А. сприяв заснуванню й буд-ву міст, започатковував племена, опікувався мореплавцями (неодноразово допомагав аргонавтам). У Троянській війні виступив проти греків (у цьому вбачають підтвердження до грец., малоазійського походження культу А.). Покарав ахейців за зневагу до свого жерця (див. *Жрецтво*) Хріса. Допоміг Гектору здолати

Патрокла (одного з гол. учасників Троянської війни, друга Ахіллеса, сина аргонавта Менетія). Скерував смертельні стріли Паріса в Ахіллеса. Перебрав на себе риси Геліоса й постав богом світла А. Феб — символ осяйного світла пророцтва; розкрився як рятівник, цілитель, бог миства, прихильник гармонії та порядку. А. Музикант та Музагет (покровитель муз) мав кіфору (виміняв її в Гермеса на своїх украдених богом-трикстером корів); під звуки ліри вів муз у танку. Зухвалою сатира Марсія А. покарав за сміливість змагатися з ним у музиці. Виграв муз. змагання і в бога Пана. Згідно з переказами, А. не дуже щастило в коханні. Німфа Дафна перетворилася на лаврове дерево й утекла від нього (відтоді бог носив лавр. вінець). Троян. царівні Кассандрі А. подарував здатність до пророцтва, потім за відмову в коханні обернув цей дар на прокляття. Улюбленці А. Гіацинт та Кипарис трагічно загинули. Політично впливовий культ А. був поширений по всій Греції Стародавній. Храм А. в м. Дельфах був реліг.-політ. центром Делоського союзу грец. полісів під проводом м. Афін. А. асоціювався з уявленням про рац. держ. порядок. Як покровитель переселенців та противник варварства мав особливо високий статус у грец. колоніях. Вплив культу А. відчувався в сусп., морально-етич. та мистецькій царинах. А. — один із найшановніших богів Риму. Октавіан Август назвав А. своїм патроном. Давні зооморфні (див. *Зооморфізм*) ознаки А. оприявнилися в ототожненні бога з бараном, круком, лебедем, мишею, вовком. Культ А. демонструє риси спорідненості з діонісійством (див. *Діонісій*). У трактаті «Народження трагедії з духу музики» (1872) Ф. Ніцше подав погляд на аполлонічне і діонісійське начала як два розбіжні типи естет. проживання світу.

Літ.: Мифологический словарь / Гл. ред. Е. Мелетинский. Москва, 1990; Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Пер. с англ. К. П. Лукьяненко. Москва, 1992; Ніцше Ф. Народження трагедії // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької; пер. з нім. І Герасима. Львів, 1996; Кун М. Легенди і міфи Стародавньої Греції / Пер. з рос. Ю. Іванченко. Київ, 2010; Смирнов О. І., Волкова К. Л. Політеїзм культу Аполлона та його нова посвята з поселення Вікторівка-І // Наук. вісник Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Іст. науки. 2015. № 1 (39); Мурзин Н. Н. Отвергнутый бог: Аполлон от греков и до наших дней // Vox. Филос. журн. 2017. № 23.

Ю. Р. Матасова

Аполлон (*Parnassius apollo*) — вид комах ряду лускокрилих род. *Косатцевих*. Занесено до *Червоної книги України*. Природоохоронний статус виду — зникаючий. Великий метелик (розмах крил — 65–90 мм) із дуже характерним забарвленням. Тло крил біле чи блідо-сірувато-жовте (у самиць), на перед. крилах 5–6 чорних округлих плям, задні крила з 2 черв. очками із чорн. облямівкою та білою серединою. Місця можл. трапляння: на рівнинах — бори, сугруди та сугори на піщаних та кам'янистих ґрунтах з очитком звичайним (заячою капустою), рідколісся, степові петрофітні схили, у горах — відкриті скелясті місця у лісовому і субальп. поясах, найімовірніше, у місцях вапнякових відслонень. Дає 1 генерацію на рік. Літ метеликів триває із червня до серпня. Імаго активні найчастіше після полудня, лише за соняч. погоди. Самиця відкла-



дає яйця по 1 на ниж. поверхню листка або на стебло рослини. Розвиток яєць триває 2–8 тижнів; зимує гусінь найчастіше в оболонці яйця. Гусінь живиться листками очитку. Заляльковуються в коконі між камінням. Ареал виду охоплює деякі райони (насамперед гірські) Європи, Кавказу та Закавказзя, Малої та Центр. Азії, Казахстану, Сибіру, Китаю та Монголії. В Україні траплявся в деяких р-нах Полісся, Карпат, Поділля, Криму та ін. Поширення й чисельність виду в Україні натеper невідомі (за останні 25 р. достеменно задокументованих знахідок немає). Можливі причини зникнення в Україні: руйнування місць перебування виду (вирубування природ. розріджених лісів, насаджень деревних монокультур), зміни у структурі землекористування, рекреац. навантаження, застосування пестицидів тощо. Вид занесено до списку Конвенції про міжнар. торгівлю видами дикої фауни і флори, які перебувають під загрозою зникнення (1973). Потребує створення ентомологічних заказників чи заповідників у місцях виявлення популяцій.

Лит.: Червона книга України. Тваринний світ / За заг. ред. І. А. Акімова. Київ, 2009; Glaßl H. Parnassius apollo. Heroldsbach, 2017.

І. Г. Плющ



Аполлон. Логотип космічної програми

«Аполлон» космічна програма. Хронологія дослідницьких запусків програми «Аполлон» та їх зміст. Використано такі скорочення: *К — командир екіпажу, ПКМ — пілот командного модуля, ПММ — пілот місячного модуля

«Аполлон» космічна програма (англ. Apollo program) — космічна програма, проект НАСА з підготовки та здійснення пілотованих польотів на Місяць. Розпочато 1961, закінчено 1975. Висадка людей на Місяць вимагала неординар. технол. рішень і вел. ресурсного забезпечення (бл. 25 млрд дол. США станом на березень 1966). На піку програми над створенням проекту «А.» працювали бл. 400 тис. осіб, які потребували підтримки понад 20 тис. пром. фірм та наук. закладів. До 1968 США завершили проекти «Експлорер», «Авангард», «Дискавері», «Меркурій», «Мерайн», «Джеміні», «Сервеер», 09.11.1967 відбувся перший старт надпотуж. ракети-носія «Сатурн-V». Усім польотам передували випробовування двигунів на стендах. Місяч. програма позначалася «SA» — «Сатурн — Аполлон». Під час розроблення, відпрацювання й запуску як окр. модулів, так і корабля «Аполлон», було залучено 4 різні ракети-носії. Першою людиною, яка ступила на поверхню Місяця, був командир екіпажу пілотов. косм. корабля «Аполлон-11» Н. О. Армстронг. Це сталося о 02 год 56 хв 15 с за Всесвіт. координов. часом 21.07.1969. За 20 хв до нього приєднався Е. Ю. Олдрін. Під час виконання програми «А.» на Місяці побували 12 астронавтів, які провели там за заг. підрахунком

Позначення	Дата польоту	Екіпаж	Опис
AS-201	26.02.1966	Немає	Перший політ ракети-носія «Сатурн-ІБ» по балістичній траєкторії. Перевірка сумісності ракети-носія з командним модулем, визначення теплового захисту на швидкості повернення
AS-203	05.07.1966	Немає	Другий тестовий політ «Сатурна ІБ» без космічного апарата. Спостереження за станом рідкого водневого палива на орбіті, підтримка можливостей перезапуску двигуна
AS-202	25.08.1966	Немає	Третій тестовий політ «Сатурна ІБ» по балістичній траєкторії до Атлантичного океану. Перший політ корабля із системами управління та орієнтації, а також киснево-водневими паливними елементами системи електроживлення
Аполлон-1	21.02.1967	В. А. Гріссом, К*; Е. Х. Вайт, старший пілот; Р. Б. Чадфі, пілот	Не злітав. Усі члени екіпажу загинули у вогні на стартовому майданчику 27.01.1967. Офіційно були визнані жертвами програми «Аполлон»
Аполлон-4	09.11.1967	Немає	Випробувальний безпілотний політ ракети-носія «Сатурн-V» із космічним кораблем і макетом місячного модуля
Аполлон-5	22–23.01.1968	Немає	Випробувальний безпілотний політ. Перевірка роботи двигунів на підйом та зниження
Аполлон-6	04.04.1968	Немає	Безпілотна спроба показу навколоземного польоту й прямого переривання для повернення
Аполлон-7	11–22.10.1968	В. М. Ширра молодший, К; Д. Ф. Айзлі, ПКМ; Р. В. Каннінгем, ПММ	Перший пілотований навколоземний орбітальний політ. Прямий телефір з борту корабля
Аполлон-8	21–27.12.1968	Ф. Ф. Борман, К; Дж. А. Ловелл молодший, ПКМ; В. Е. Андерс, ПММ	Перший пілотований обліт Місяця: 10 навколomisячних обертів за 20 год
Аполлон-9	03–13.03.1969	Дж. О. Макдівітт, К; Д. Р. Скотт, ПКМ; Р. Л. Швайкарт, ПММ	Перший пілотований політ по навколоземній орбіті (повна конфігурація). Демонстрація портативної системи життєзабезпечення, яка надалі використовуватиметься на поверхні Місяця
Аполлон-10	18–26.05.1969	Т. П. Стаффорд, К; Дж. В. Янг, ПКМ; Ю. Е. Сернан, ПММ	Репетиція першої місячної посадки. Політ на висоті 15 км над поверхню Місяця
Аполлон-11	16–24.07.1969	Н. О. Армстронг, К; М. Коллінз, ПКМ; Е. Ю. Олдрін, ПММ	Перша пілотована посадка на Місяць. Час на поверхні — 2 год 31 хв
Аполлон-12	14–24.11.1969	Ч. П. Конрад молодший, К; Р. С. Гордон молодший, ПКМ; А. Л. Бін, ПММ	Друга посадка на Місяць. Час на поверхні — 7 год 45 хв
Аполлон-13	11–17.04.1970	Дж. А. Ловелл молодший, К; Дж. Л. Свайгерт, ПКМ; Ф. В. Хейз молодший, ПММ	Третя спроба посадки була перервана поблизу Місяця через відмову двигуна. Екіпаж використав місячний модуль як рятувальний човен для повернення на Землю
Аполлон-14	31.01.–09.02.1971	А. Б. Шепард молодший, К; С. А. Руса, ПКМ; Е. Д. Мітчелл, ПММ	Третя посадка на Місяць. Час на поверхні — 9 год 22 хв
Аполлон-15	26.07.–07.08.1971	Д. Р. Скотт, К; А. М. Ворден, ПКМ; Дж. Б. Рвін, ПММ	Четверта посадка на Місяць. Перший подовжений місячний модуль із ровером. Час на поверхні — 18 год 30 хв
Аполлон-16	16–27.04.1972	Дж. В. Янг, К; Т. К. Маттінглі II, ПКМ; Ч. М. Дюк молодший, ПММ	П'ята посадка на Місяць. Час на поверхні — 20 год 14 хв
Аполлон-17	07–19.12.1972	Ю. Е. Сернан, К; Р. Е. Еванс, ПКМ; Г. Г. Шмітт, ПММ	Нічний запуск, шоста посадка на Місяць. Перший геолог на Місяці. Час на поверхні — 22 год 03 хв

80 год 26 хв. Протягом 3 місій астронавти подолали на місяцеході 90,4 км місяч. поверхні, провели в подорожі майже 11 год і змогли віддалитися від місяч. модуля на 7,6 км. У межах програми проведено перші прямі телетрансляції з космосу. Спеціально для програми «А.» вченими Массачусетського технологічного інституту вперше з використанням мікросхем розроблено перепрограмов. борт. керув. комп'ютер АГК (AGC, скорочено англ. Apollo Guidance Computer). Досягнення програми «А.»: «Аполлон-16» доправив першу обсерваторію на ін. небесне тіло; точно виміряно лібрацію та відстань до Місяця; виміряно сповільнення, викликане прилив. тертям; перевірено положення теорії ймовірності (принцип еквівалентності маси гравітаційної та маси інерційної); визначено тепловий потік місяч. поверхні; визначено електр. властивості місяч. ґрунту, косміч. випромінювання і поля гравітаційного; проведено експерименти з дослідження впливу невагомості, місяч. пилу на людину, живі орг-ми та рослини; зібрано й доправлено на Землю понад 380 кг зразків місяч. ґрунту.

Лит.: Lovell J., Kluger J. Lost Moon: The Perilous Voyage of Apollo 13. Boston, 1994; Reichl E. Project Apollo: the Early Years, 1960–1967 / Trans. from german D. Johnston. Atglen, 2016; Kurson R. Rocket Men: The Daring Odyssey of Apollo 8 and the Astronauts Who Made Man's First Journey to the Moon. New York, 2018; Muir-Harmony T. E. Apollo to the Moon: a History in 50 Objects. Washington, 2018; Клюгер Дж. Аполлон-8. Історія першого польоту до Місяця / Пер. з англ. В. Левицька. Київ, 2019; Pilon T. 60 Years of Space Exploration: a Book on the History of Spaceflight. San Francisco, 2019.

М. М. Богуненко

«Аполлѳн» космічний корабель (англ. «Apollo») — назва серії косм. кораблів, які брали участь в амер. космічній програмі «Аполлон». Осн. призначення — доправлення астронавтів на Місяць. Кораблі також були використані для безпілот. та пілотов. польотів навколо Землі. Для польотів до Місяця використовувалась ракета-

«Аполлон».
Місячний модуль

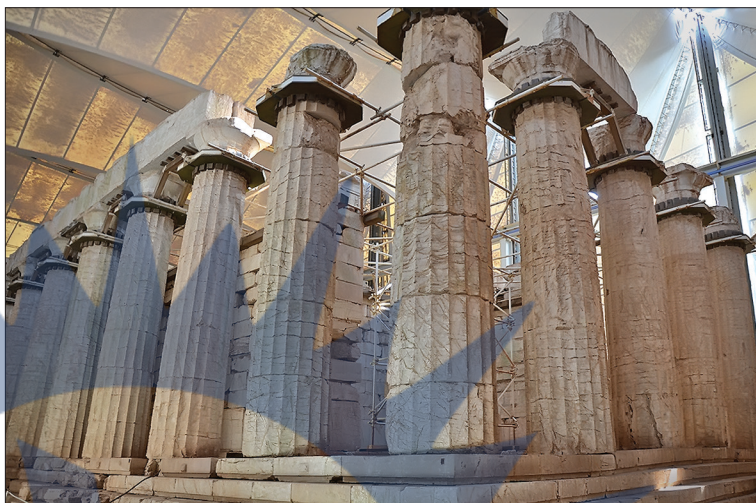


носії «Сатурн-V» (англ. Saturn-V). Вона мала вис. 110 м, діаметр 10,1 м і старт. масу бл. 2 925 т, з яких понад 90 % становило паливе. Могла вивести на траєкторію до Місяця 65,5 т, з них 46,8 т — корабель «Аполлон» і 18,7 т — третій ступінь із паливом. Усього побудовано 15 ракет, із серійними номерами «SA-501» — «SA-515». З них перші 12 використовувалися за програмою «Аполлон», «SA-513» — за програмою «Скай-леб-1» (англ. «Skylab-1», скорочено від sky laboratory — небесна лабораторія), 2 останні залишилися невикористаними. Ракета-носії «Сатурн-V» мала 3 ступені. Перший є технічно унікальним: у ньому встановлено 5 киснево-газових однокамер. ракет. двигунів із заг. тягою понад 34 000 кН. Перший ступінь працював 2,5 хв, розганяв косм. апарат до швидкості 2,68 км/с і виводив його на вис. 68 км над поверхню Землі. Конструкторам вдалося знайти тех. рішення щодо стабілізації горіння палива за таких потужностей. Другий ступінь використовував 5 киснево-водн. двигунів, заг. тяга яких становила 5 115 кН; працював при бл. 6 хв, розганяв косм. апарат до швидкості 6,84 км/с і виводив його на вис. 185 км. Третій ступінь мав 1 киснево-водн. двигун тягою 1 000 кН. Він вмикався двічі. Після відділення 2-го ступеня працював 2,5 хв та виводив корабель на навколосем. орбіту. Після цього вмикався ще раз і за 6 хв виводив корабель на навколomisяч. орбіту, з польоту «Аполлона-13» — на траєкторію зближення з Місяцем. Цей ступінь виявився надійним щодо повтор. запуску в космосі. Тримісний корабель «А.» складається з командного, служб., місячного модулів та системи аварійного порятунку. Команд. модуль — це конус зі сферич. основою діам. 3 920 мм. Вис. конуса — 3 430 мм, кут при вершині — 60°, номін. маса — 5 500 кг. Команд. модуль є центром управління польотом. Усі члени екіпажу протягом польоту перебували в ньому, за винятком етапу висадки на Місяць. Служб. модуль має осн. рухову установку й системи забезпечення корабля. За формою — це циліндр довж. 3 943 мм і діам. 3 914 мм, з урахуванням довж. сопла маршового двигуна заг. довж. служб. модуля — 7 916 мм. Заг. маса служб. модуля — 23,3 т, зокрема 17,7 т пального. У модулі розміщена маршова рухова установка, система реакт. управління, палив. баки та агрегати рухових установок і енергет. установка на воднево-кисн. палив. елементах. Служб. модуль забезпечував усі маневри корабля на траєкторії польоту до Місяця, корекцію траєкторії, вихід на орбіту Місяця, перехід з орбіти Місяця на траєкторію польоту до Землі й корекцію траєкторії повернення. Під час підготовки польоту на Місяць НАСА використовувалися також ін. кораблі, значно менші за «А.». Для посадки на Місяць до осн. (командного та службового) модулів додавали ще місяч. модуль 6,37 м заввишки, діам. 4,27 м і масою бл. 16,2 т. Він складається з посадкового та злітного ступенів. Посадк. ступінь масою бл. 11,7 т, обладн. самост. руховою установкою і шасі, використовувався для зниження місяч. корабля з орбіти Місяця та м'якої посадки на місяч. поверхню, а також слугував стартовим майданчиком для зліт. блоку. Зліт. ступінь масою бл. 4,5 т із герметич. кабіною для екіпажу й самост. руховою установкою після завершення досліджень стартував із поверхні Місяця і на орбіті зістиковувався з команд. модулем. Розділення блоків здійснювало-

ся за допомогою піротехн. пристроїв. Добре організ. та практично виконана програма назем. й льотного відпрацювання забезпечила вис. дієвість і надійність усіх систем комплексу «Сатурн — Аполлон», що стало фундаментом для успіш. виконання місяч. програми. Її реалізація стала наук.-тех. досягненням США світ. значення. Уперше люди вилетіли за межі навколосвіт. косм. простору, побували на поверхні Місяця та успішно повернулися на Землю.

Лит.: Шунейко И. И. Пилотируемые полеты на Луну, конструкция и характеристики Saturn V Apollo. Москва, 1973; Левантовский В. И. Механика космического полета в элементарном изложении. 3-е изд. Москва, 1980; Bettye B., Michael Sh. Lunar Roving Vehicle: Historical Origins, Development and Deployment // History of Rocketry and Aeronautics. 1998. № 22; Ward J. H. Countdown to a Moon Launch: Preparing Apollo for its Historic Journey. Cham, 2015; Pilon T. 60 Years of Space Exploration: a Book on the History of Spaceflight. San Francisco, 2019.

М. М. Богуненко



Аполлона Епікурейського храм у Бассакх

Аполло́на Епікуре́йського храм у Ба́ссакх

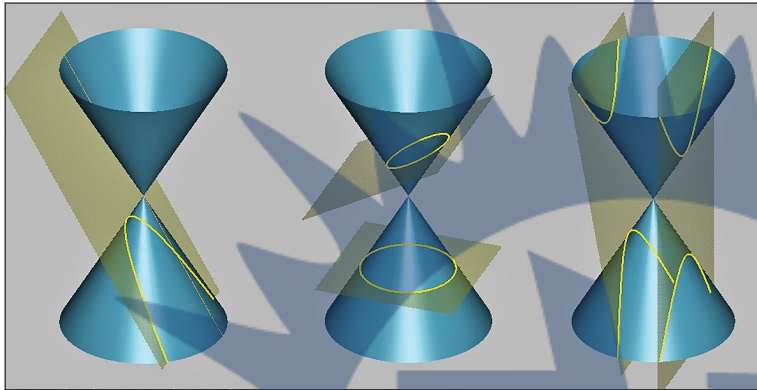
(грец. Ναός Επικουρίου Απόλλωνα στις Βάσσαις) — культова споруда на честь бога Аполлона в місцевості Бассакх, (периферія Пелопоннес, Греція), пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1986). Це перший об'єкт на тер. Греції, внесений до «Списку всесвітньої культурної спадщини». Храм, що зберігся, споруджено бл. 420–400 до н. е. Мандрівник Павсаній 174 н. е. стверджував, що архітектором храму був *Іктін*. Храм Іктіна зведено на місці давнішого святилища (кінець 7 ст. до н. е.) на схилі г. Котіліон на висоті понад 1 тис. м над рів. м. Буд-во пов'язане з військ. діями на теренах *Аркадії* під час Пелопоннес. війни (431–404 до н. е.), коли союз жителів Аркадії та Мессинії виступив проти сусід. *Спарти*. Храм присвячено Аполлону Епікурейському (Рятівникові, Лікареві) у подяку за те, що він допоміг у війні зі Спартою, за ін. версією — за те, що оберіг містян від епідемії чуми. Дієв в еллістич. та рим. епохи. Георг. ізоляція пам'ятки сприяла її збереженню. Заново храм відкрито 1765 зусиллями арх. Ж. Боєра (Франція). Перші розкопки здійснено 1812. Афін. археол. т-во долучилося до них 1902. Подальші розкопки здійснено 1959, 1970, 1975–1980. У 1975 Міністерство культури та науки Греції заснувало комітет із підтримки храму, що діє донині. Новий етап реставрац. робіт розпочато 2001. Храм має невеликі розміри: 38,3 × 14,5 м. Це *периптер*, оточений 21 колоною, 6 із яких розташовано на *фасаді*. Складається з *пронаоса*, *наоса*, *опістодома*. Нетипову орієнтацію споруди з Пн. на Пд. дослідники пояснюють розташуванням храму на схилі гори та прагненням будівничих включити до архіт. плану первіс. святилище, менше за розмірами. Споруда виконана переважно з вапняка, *фриз* — із мармуру. Архітектор використав технолог. новачі, зокрема криву підлогу. Замість звичних фронтон. композицій храм, можливо, прикрашав живопис. Інша особливість — *фриз* розташовано в *целлі*. Авторство фриза приписують скульптору Пеонію із Менде (кін. 5 ст. до н. е.). На фризі відтворено сцени боротьби давньогрец. героїв із *амазонками* (т. з. амазономахія), а також племені *лапітів* — із *кентаврами* (т. з. кентавромахія). 1814 за результатами аукціону плити фриза придбав уряд Великої Британії для *Британського музею*. Точаться дис-

кусії навколо питання, чи була у храмі центр. культова статуя Аполлона. Більшість дослідників вважає, що така статуя, ймовірно, вивезена в 4 ст. до н. е. до сусід. м. Мегалополиса. Однак, побуває також думка, що статуї взагалі не було, а її роль виконувала центр. коринф. колона. А. Е. х. у Б. — найдавніша давньогрец. пам'ятка, в якій поєднано 3 *ордери архітектурні*: доричний, іонічний і коринфський. Завдяки низці інновац. конструкцій, храм знаменує перелом у розвитку давньогрец. храмового буд-ва. Храм із його скульпт. оздобленням — один із найкраще збережених і досліджених мист. зразків давньогрец. цивілізації.

Лит.: Cooper F. A., Kelly N. J. The Temple of Apollo Bassitas : in 4 vol. Princeton, 1992–1996; Павсаній. Описание Эллады : в 2 т. / Пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева. Москва, 2002; Бузунова И. В. Британские эллинофилы XVII–XX вв.: от коллекционера графа Арунделя до английского антиковеда Джона Бордмана // Пробл. ист., филол., культ. 2013. № 4 (42); Поляков Е. Н., Белоконев Д. А. Храм Аполлона Эпикурия в Бассах // Вестник Томского гос. архит.-строит. ун-та. 2013. № 1 (38); Галданова О. А. Фигуративные изображения в декоре обкладок ножен и горитов из скифских курганов IV века до нашей эры и их иконографические прототипы // Актуальные проблемы теории и истории искусства : в 9 вып. Санкт-Петербург, 2016. Вып. 6; Karadoukaki E., Soumas M. The Temple of Epicurious Apollo at Bassae: Preserve the Stone or Uncover Its True Nature? // Protection of Cultural Heritage. 2019. № 8.

Аполло́ній із Пέρґи, Аполлоній Перзький (грец. Απόλλωνιος ὁ Περγαιός; бл. 262 до н. е., м. Перга, тепер на тер. м. Анталії, Туреччина — бл. 190 до н. е., імовірно м. Александрія, тепер Єгипет) — математик, астроном, один із представників *александрійської школи*. У стародав. світі його образно називали Великим землеміром. Бл. 235–225 до н. е. навчався в м. Ефесі в Евдама Пергамського, пізніше, бл. 225–215 до н. е. вивчав математику в послідовників *Евкліда Александрійського* в *Александрійському музеї*. Потім жив і працював у м. Перзі. Написав низку матем. праць, більшість з яких не збереглася. Найважливіша праця — «Коніка» («Конусні», «Конічні перерізи»), написана бл. 215–195 до н. е. З 8 книг цього твору збереглися 7, 4 книги у грец. оригіналі, ін. — в араб. перекладі Сабіга

ібн Курри, а остання книга — втрачена. «Коніка» присвячена *перерізам конічним або кривим другого порядку*. Уперше розглянув заг. випадок утворення кон. перерізів (*еліпса, параболи і гіперболи*) унаслідок перетину довільного круг. двопорожнин. конуса площиною під будь-яким кутом і детально досліджував їхні властивості.



Аполлоній із Перги. Конічні перерізи: парабола, еліпс, гіпербола

Саме А. і. П. запропонував загальноприйняті назви цих кривих, до нього їх наз. перетинами конуса. За основу класифікації кривих прийнято властивості їхніх алгебр. рівнянь, які А. і. П. записував у словесно-геометр. формі й називав симптомами кривої. У 7 книгах «Коніки» наведено формулювання і доведення 387 теорем, у яких розглянуто найважливіші властивості кривих другого порядку. З положень А. і. П. виходили в процесі створення аналіт. геометрії Р. Декарт і П. Ферма. «Коніка» мала також знач. вплив на роботу І. Ньютона, Ж.-Л. Лагранжа та багатьох ін. учених, сприяла розвитку астрономії, механіки, оптики. Увів багато термінів, які широко використовують у математиці, зокрема «асимптота», «абсциса», «ордината», «апліката», «еліпс», «гіпербола», «парабола». Відомості про ін. праці А. і. П. та його дослідження збереглися у творах пізніших антич. авторів. Удосконалював системи числення, запропонував аналогічну до розробленої Архімедом позиц. систему числення за тетрадами (степенями міриад — 10 000), що значно полегшило множення вел. чисел у грец. нумерації; обчислював значення числа π і одержав таке набл. значення: $\pi \approx 3,1416$. Окр. праці присвятив неупорядк. ірраціональностям і запалюв. дзеркалам. Розробив теорії руху Сонця, Місяця і планет за деферентами та епіциклами (див. *Геоцентризм*), для пояснення їхнього нерівномір. руху, на яку спиралися Гіппарх Нікейський та Клавдій Птолемей. Відомими також є *Аполлонія задача* про знаходження кола, що дотикається 3 даних кіл (розв'язання задачі самим А. і. П. до нас не дійшло), теорема А. і. П. і *Аполлонія кола*.

Лит.: Ван дер Варден Б. Л. Пробуждающаяся наука. Математика древнего Египта, Вавилона и Греции / Пер. с гол. Москва, 1959; Кольман Э. Я. История математики в древности. Москва, 1961; Конфорович А. Г. Колумби математики. Київ, 1982; Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. Киев, 1983; Розенфельд Б. А. Аполлоний Пергский. Москва, 2004; Аполлоний Пергский // Країна знань. 2008. № 5; McCaughan D., VandeWall H. The History and Philosophy of Science: a Reader. London, 2018.

Аполлоній Родоський (грец. Απολλώνιος ο Ρόδιος; бл. 295 до н. е., м. Александрія, тепер Єгипет — бл. 215 до н. е., о. Родос, тепер Греція) — поет, літ. критик, граматик. Більшу частину життя провів у м. Александрії. Вчителем А. Р. був поет *Каллімах*, голова александрійської літ. школи. Завдяки покровительству Птолемея II працював в *Александрійській бібліотеці*; 260–247 до н. е. (перед *Ератосфеном*) обіймав посаду директора б-ки. Опікувався вихованням спадкоємця престолу, майб. царя Птолемея III Евергета. 246–245 до н. е. (після смерті Птолемея II) А. Р. переїхав на о. Родос, де провів решту життя. Написав літературозн. працю «Проти Зенодота», де критикував Зенодотове видання поем *Гомера*, а також студії, присвяч. творчості *Гесіода*, *Архілоха*, *Антимаха* Колофонського. Автор генеалог. поем про походження єгип. міст (Александрії, Кніда, Навкратиса, Родоса), поеми «Каноп». Твори й філол. студії не збереглися. Єдиним збереж. твором А. Р. є поема «Аргонавтика» («Αργοναυτική») у 4 кн. — найбільший епічний твір доби *еллінізму*. Поема написана *гекзаметром* (наслідування Гомера) і складається з 5 855 рядків. Джерелами поетові слугували твори *Гесіода*, *Піндара*, *Софокла*, *Антимаха*, *Каллімаха*, праці з міфології та географії. Перший варіант поеми був написаний і оприлюднений А. Р. ще в м. Александрії. Невідповідність твору *канонам* тогочас. поетич. мист-ва спричинила гостру полеміку, яка зумовила розрив стосунків із Каллімахом і від'їзд А. Р. На о. Родосі поет написав другий варіант «Аргонавтики» й уперше повністю її оприлюднив, мав успіх і став громадянином острова. У поемі звернувся до міфів про похід аргонавтів у Колхиду за золотим руном. У двох перших книгах описано підготовку до походу, подорож аргонавтів і прибуття їх у Колхиду; у 3-й книзі — історію кохання Медеї до Ясона; 4-у книгу присвячено фантаст. пригодам аргонавтів на зворотному шляху. Новаторство А. Р. полягає в дегероїзації олімп. богів, психологізмі (автор тонко відтворив почуття Медеї, зародження її кохання і внутр. боротьбу), докладному описі побуту, картин природи. Поема була популяр. серед єгип. еллінів до 7 ст. Ще в 1 ст. до н. е. Публій Теренцій Варрон Атацінський переклав її латиною, а Валерій Флакк вільно переробив («Похід Аргонавтів»). Твір вплинув на творчість *Вергілія* («Енеїда», кн. 4), *Овідія*, давньогрец. романістів і орфіків; міфografi (Гігін, псевдо-Аполлодор) використовували її як осн. джерело міфів про аргонавтів. «Аргонавтика» — третя за розмірами і значенням поема (після «*Iliadi*» і «*Odyssey*»), яка повністю збереглася до наших днів. Укр. мовою фрагменти поеми перекладали А. Смотрич, В. Маслюк, повний поетич. переказ здійснили В. і Н. Пашенки.

Тв.: Аргонавтика / Поетич. переказ В. І. Пашенка, Н. І. Пашенко. Тернопіль, 2011.

Лит.: Ярхо В. Н., Полонская К. П. Античная лирика. Москва, 1967; Майстренко М. І. Образ Орфея в елліністичній літературі (Аполлоній Родоський, Герменісакс і Фанокл) // Іноземна філол. 1974. Вип. 36. С. 53–59; Hunter R. L. The Argonautica of Apollonius. Literary Studies. Cambridge, 2005; Clare R. J. The Path of the Argo. Language, Imagery and Narrative in the Argonautica of Apollonius Rhodius. Cambridge, 2009; Stuttard D. A history of Ancient Greece in Fifty Lives. London; New York, 2014.

Аполлоній Тианський (грец. Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς; бл. 15, м. Тиана, тепер с. Кемерхісар, провінція Нідє, регіон Центральна Анатолія, Туреччина — бл. 100 н. е., м. Поццуолі, тепер Італія, за ін. версіями — м. Ефес, острови Крит чи Родос) — філософ-неопіфагорієць, мандрівник. У життєписі Флавія Філострата (3 ст.) постає як міфологізований Мудрець, що зрікся земних благ, володів Смарагдовою Скрижаллю *Гермеса Трисмегіста* та творив чудеса. Усе життя подорожував, осів у м. Римі. Власного вчення А. Т. не створив. За винятком «Життєпису Піфагора», твори не збереглися, відомі лише назви («Про жертви» тощо). Залишилося бл. 100 листів, написаних А. Т., але автентичними визнано лише частину. У згадках про А. Т. виступає *архетип* героя-рятівника, властивий *аретології* з її сотеріологічними сподіваннями (див. *Сотеріологія*); його порівнювали з *Ісусом Христом*. Язичник Герокл протиставляє *Назарянину* (який творив «замало» чудес) рясні чудеса А. Т. як «наставника і благодійника людей». *Євсевій Кесарійський* мав А. Т. за шарлатана; *Еронім Стридонський* розповідав про його поразку у змаганні в чудотворстві з *Іоанном Богословом*; христ. думка розглядала цю постать як *антихриста*. За Ф. Бауrom, у життєписі А. Т. Філострат дезавував христ. мотив; міркували й про вплив піфагорійського ідеалу на авторів *Нового Завіту*. Трактатування А. Т. як «напівбога» притаманне теософам (О. Блаватська та ін.).

Лит.: Флавий Филострат. Життя Аполлония Тианского / Пер. с греч., коммент. и ст. Е. Г. Рабиновича. Москва, 1985; Corrington G. P. The «Divine Man»: His Origin and Function in Hellenistic Popular Religion. Bern, 1986; Белоусов А. В. Флавий Филострат в религиозном контексте своего времени: «Житие Аполлония» и «Героика». Москва, 2012; Berwick E. The Life of Apollonius of Tyana. London, 2017.

С. Д. Абрамович

Аполлонічне і діонісійське, аполлонівське і діонісійське — *естетики категорії*, запропоновані Ф. Ніцше для означення двох первенів культуротворчості — ясно-раціонального та темно-пристрасного, — позначених іменами *Аполлона* та *Діоніса*. Вчення про А. і Д. Ф. Ніцше виклав у працях: «Народження трагедії з духу музики. Передмова до Ріхарда Вагнера» («Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik»; 1872); «Нариси несвоевременного» («Unzeitgemässe Betrachtungen»; 1872–1876); «Людське, надто людське» («Menschliches, Allzumenschliches»; 1878), та ін. За Ф. Ніцше, людське *буття* з його «гнітом повноти і переповнення» потребує «метафізичної втіхи» у мист-ві, у якому гармонізуються Аполлон і Діоніс. Існування світу «виправдане» лише як естетич. *феномен*, і Ф. Ніцше позиціонував вчення як артистичну *метафізику*. Наріжкою ідеєю було міркування про «народження трагедії з духу музики»: антична трагедія потрактована як така, що виникає через потребу тамування «жорстокого, жадливого, злого, загадкового в існуванні». За Ф. Ніцше, трагедія та *комедія*, невід'ємні від музики та танцю, породжувалися діонісійським екстазмом, натомість пластичні мистецтва — закорінені в «аполлонічному» ствердженні розміреності, порядку та ясності (унаслідок чого досягається релаксація, аналогічна відпочинку вві сні). Взаємодія категорій *хаосу* й порядку, *екстазу* і ритму, а також «художніх

світів сновидіння та сп'яніння» стимулювала глибше розуміння та тлумачення мист-ва. Митець розкриває себе як екстатичний «діонісійський митець сп'яніння» або як наївний «аполлонічний митець сну». Водночас, на думку Ф. Ніцше, «логізування», що розпочалося з *Еврипідом*, — ознака занепаду мист-ва. Завдяки ж В. Р. Вагнеру в життя європейців повертаються «діонісійські чари», спрага «трагічного міфу», чудес і *афектів*. Учення Ф. Ніцше про А. і Д. надало культури знаходить у 20 ст. психофізіол. базу в позитивних студіях, які довели факт спеціалізації кожної з *півкуль головного мозку* на виконанні логіч. або емоційних алгоритмів. Концепція Ф. Ніцше є певною опорою при розмежуванні типів худ. творчості та визначенні авторської позиції митця.

Дж.: Ніцше Ф. Повне зібрання творів : у 15 т. Львів, 2004. Т. 1.

Лит.: Павлишин Л. Фрідріх Ніцше про аполлонівсько-діонісійське начало як виклик раціональному способу життя людини // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Філосо. 2008. Вип. 16; Гужва О. П. Діонісійське та Аполлоніське в поезії Лесі Українки // Вісник Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Філосо. 2015. Вип. 45 (2).

О. П. Поліщук

Аполлонія задача — задача, сформульована давньогрец. математиком *Аполлонієм із Перги*: використовуючи циркуль та лінійку побудувати коло, що дотикається трьох заданих кіл. Є 9 часткових випадків А. з., що враховують варіанти, де коло має радіус рівний нулю (вироджене коло, що перетворюється в точку) та нескінченності (вироджене коло, що перетворюється на пряму).

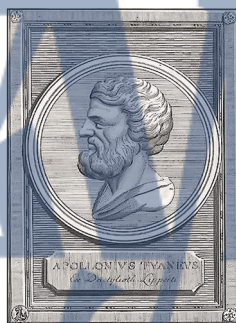
Лит.: Морозов Е. А. Обобщенная задача Аполлония // Мат. просвещение. Сер. 3. 2019. № 23.

Аполлонія кола — два ортогональних пучка кіл на площині, гіперболічний та еліптичний. Гіперболіч. пучок складається з усіх кіл, що проходять через дві задані точки C і $D \neq C$; еліптич. — включає всі кола, які перетинають кожне коло гіперболіч. пучка ортогонально. Існує ін. визначення: А. к. називаються 2 сім'ї кіл; кожне коло 1-ї сім'ї характеризується константою $a \in (0, \pi)$ і складається з точок X , таких, що орієнтований кут $\angle CXD$ дорівнює a або $a - \pi$; кожне коло 2-ї сім'ї є геометр. місцем точок X , для яких відношення відстаней $|CX|/|DX|$ є сталою величиною. А. к. відкриті давньогрец. геометром *Аполлонієм із Перги*, звідси й назва.

Лит.: Schwerdtfeger H. Geometry of Complex Numbers: Circle Geometry, Moebius Transformation, Non-Euclidean Geometry. New York, 1980; Ogilvy C. S. Excursions in Geometry. New York, 1990; Акопян А. В., Заславский А. А. Геометрические свойства кривых второго порядка. 2-е изд., доп. Москва, 2011; Andreescu T., Korky S., Pohoata C. Lemmas in Olympiad Geometry. Plano, 2016.

Є. О. Полулях

Аполлонов, Іван Григорович (28.04.1933, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтавської обл., Україна; за ін. даними — 10.09.1930, с. Ярославцев Лог Алтайського краю, тепер РФ — 06.02.2018, м. Київ, Україна) — художник, декоратор скла, нар. худ. України (з 2011), член *Національної спілки художників України* (з 1964). 1960 закінчив Ленінградське вище художньо-



Аполлоній Тианський



Аполлонов Іван Григорович.
Ваза для квітів «Морська
хвиля», 1982

промислове училище імені В. Г. Мухіної (майстерня В. Маркова і Б. Смирнова). Працював гол. художником на Київському з-ді худ. скла. Один із засновників київ. школи худ. скла. Брав участь у респ., всеукр. та зарубіжних виставках. Творчість А. притаманні образність і асоціативність, використання різн. технік обробки скла (алмазне гранування, *розпис* тощо). Твори: тарелі «Рева та стогне Дніпр широкий» (1963), «Кобзар» (1964); монумент-декор. оформлення Центр. універмагу і магазину «Дитячий світ» у м. Рудному (тепер Казахстан; 1966); сервіз «Зима» (1968), декор. вази «Образи дівчат» (1989), «Дніпровська хвиля» (1990); об'ємна композиція «Садок вишневий коло хати» (1972); декор. композиції «Ранок Київської Русі», «На рідних луках» (обидві — 1982), «Ой не шуми, луже» (1985), «Відлига», «Весна», «Сінокіс», «Полум'я», «Урожай», «Козак Мамай», «Флейта», «Ноктюрн», «Березень», «На схилах Дніпра», «Човен», «Морська хвиля», «Лісова фантазія», «Лісова пісня», «Кантата» (усі — 1980–1990); графічні серії — «Північ. Біле море» (1975), «Гори Вірменії» (1978–1980), «Байкал», «Пуща-Водиця» (обидві — 1980–1982) тощо. Твори зберігаються в Національному художньому музеї України та ін.

Літ.: Яроменок Е. Доробок Івана Аполлонова // Образотворче мист. 1984. № 3.

Аполл (грец. ἀπόλλων — оповідання) — коротка алегорична оповідь морально-повчального спрямування, персонажами якої є предмети, рослини, тварини, люди. Теор. узагальнення про А. містять укр. поетики й риторика 17–18 ст., де він то пріврівнюється до байки, то трактується як її підвид. Деякі дослідники [Л. Тимофеев (1904–1984; РФ) та ін.] називають А. своєрід. притчею. Класич. зразки А.: оповідки із санскрит. зб. «Панчатантра» (араб.) і лат. переробки — «Каліла і Дімна», грец. — «Стефаніт і Іхнілат», притчі з повісті «Варлаам та Йоасаф», якими цікавився І. Франко. В укр. л-рі А. писали П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, І. Франко [«Коли ще звірі говорили» (1896–1898)].

Літ.: Крекотень В. І. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. Київ, 1963; Зеров М. Аполлог в українській літературі XIX–XX вв. Київ, 2002; Григорук А. Байка-притча та байка-аполлог як жанрові різновиди в творчості Омеляна Лупула // Studia Methodologica. 2007. Вип. 20.

М. М. Сулима

Апологет (ἀπολογητής, від ἀπολογέομαι — захищати) — особа, яка ревно захищає ту чи ін. ідеологію, віру, політ. переконання. Термін походить від збірної назви праць ранніх христ. письменників, перев. 2–3 ст. н. е., які захищали принципи *християнства* від критики нехрист. мислителів. Той, хто здійснював захист (апологію), і називався А. Серед грец. А. найвідоміші Юстин Мученик, Татіан, Аристид, Апполінар, Феоділ, Теофін та Климент Александрийський. Лат. А. 2 ст. були Мінучій, Фелікс і Тертуліан. А. в такий спосіб поклали початок христ. богослов'ю. Апології були відомі й до виникнення християнства (зокрема, «Апологія Сократа Платона»). Пізніше виступи, публікації, спрям. на захист панівного політ. режиму, ідеології, назвали апологетичними, а їхніх суб'єктів — А. У сучас. світі апологію розуміють як беззастереж. захист певної ідеології або ідеї. Термін «А.»

частіше використовують із негатив. конотаціями на позначення людини, яка надмірно вихваляє та захищає певні ідеї та ідеології, упереджено відкидає інакші погляди. Зокрема, сучас. політ. апологетику характеризує поєднання рац. з іррац. при захисті панівних цінностей системи, створення спеціаліз. ідеологіч. ін-тів. Водночас апологетика, доведена до крайніх меж, сприяє зростанню консервативності режиму, застою, що в кінцев. підсумку зменшує його заг. стабільність.

Літ.: Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней : в 4 т. / Пер. с ит. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1; Яроцький П. Л. Релігієзнавство. Сучасні релігійні процеси у світі й Україні. Київ, 2013; Fesko J. V. Reforming Apologetics: Retrieving the Classic Reformed Approach to Defending the Faith. Grand Rapids, 2019.

Ю. Р. Шведа

Апологетика (від грец. ἀπολογία — захистний, виправдальний) — 1) Філософсько-богословський полемічний рух 2–3 ст., спрямований на захист христ. ідей і громад. Виник у період поширення раннього *християнства* в Римській імперії як реакція на гоніння та вороже ставлення офіц. релігійних і політ. ін-тів. Зародження та розвиток А. зумовлені потребами захисту основ христ. світогляду, його віроповчальних і морал. принципів від звинувачень і критики з боку: а) юдеїв, які вбачали в християнах «невдячних відступників» від закону Мойсея; б) рим. влади, яка вважала християн політично небезпечними через відмову складати божеств. почесті імператорові та пророкування близької загибелі імперії; в) простолюдю, язичників, які не сприймали християн за зневагу до ідолів, жертвопринесень, традиц. язичницьких практик і таїнств (див. *Язичництво*); г) філософів, високоосвіченої еліти, представники якої звинувачували християн у неповазі до «розуму», раціон. аргументів, нехтуванні філософією. Апологети домагались визнання християнства рівноправ. релігією Рим. імперії та припинення гонінь на вірян; обстоювали легальність існування христ. громад; визнавали боговстановленість держ. влади, доводили переваги християнства (зокрема і як офіц. релігії). Відомо бл. 40 творів апологет. змісту, серед них тв. Юстина Мученика («Апологія», «Бесіда з Трифоном-юдеєм»), Татіана («Промови до еллінів»), Афінагора («Прохання на захист християн») та ін. А. заклала ідейну основу *патристики* — філос. та богослов. спадщини «отців Церкви», вплинула на розвиток пізньоантичної та середньовіч. філософії.

2) Розділ богослов'я (теології), базова реліг. дисципліна, присвячена обстоюванню *доктрини*, ґрунтується на систематичній раціон. аргументації й *дискурсі*. Має за мету обґрунтування та систематич. виклад христ. віровчень, спростування іншореліг. та нерелігійних світогляд. позицій і вчень. В історії богослов'я відома під різн. назвами: «А. християнська», «філософська догматика», «основна догматика», «умоглядне богослов'я», «загальне богослов'я», «основне богослов'я», «фундаментальна теологія» тощо. Має конфесійний характер, осн. зміст — обґрунтування істинності й переваг саме цієї конфесії, критика спрямованих проти неї аргументів і заперечень. Найбільшого розвитку досягла у *православ'ї* та *католицизмі*. Є обов'язк. дисципліною в системі дух. освіти.



3) Безкомпромісний захист певних ідеологічних, реліг., філос. тощо поглядів, течій або систем від будь-якої критики чи сумнівів. Палке обстоювання і активна пропаганда тієї чи ін. ідейної системи нерідко втілює упереджену, тенденційну позицію, абсолютизацію істинності й непомірності вчення, небажання дослухатись до аргументів і заперечень опонентів.

Лит.: Зеньковський В., протоіерей. Апологетика. Париж, 1957; Кияк С. Апологетика (Оборона християнської віри). Івано-Франківськ, 1997; Гайслер Н. Л. Энциклопедия христианской апологетики / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 2004; Панков Г. Философская апологетика религии. Из истории православно-академической мысли XIX — начала XX столетия: опыт философско-теологического обоснования религии (В. Д. Кудрявцев-Платонов, П. Я. Светлов, В. И. Несмелов, М. М. Тареев). Харьков, 2005; Апологети / За ред. Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Київ, 2010; Крифт П., Тачелли Р. Справочник по христианской апологетике: сотни ответов на самые важные вопросы / Пер. с англ. Симферополь, 2011; Головин С. Введение в систематическую апологетику. 3-е изд., испр. и доп. Киев, 2016.

Є. А. Харківченко

Апоміксис (від *апо...* і грец. *μίξις* — змішування) — спосіб розмноження рослин і тварин. Новий орг-м формується без статевого процесу: зародок утворюється в ін. спосіб, а не внаслідок злиття чол. та жін. *гамет*. Відповідно до виду клітини, з якої в такий спосіб утворюється зародок, виділяють осн. типи А.: *партеногенез*, *апогамія*, *апоспорія*, адвентивна ембріонія [утворення зародків із диплоїдних (див. *Диплоїд*) соматич. клітин *нуцелуса* або *інтегументів* насінневого зачатка (див. *Зачаток насінний*)]. Найпошир. серед них є *партеногенез*. Серед тварин А. характерний *членистоногим*, *нематодам*, *плазунам*, серед рослин — *водоростям*, *мохоподібним*, *голонасінним*, *папоротеподібним* і *квітковим*. Найпошир. А. серед *покритонасінних* (злакові, складноцвіті, розові, цитрусові тощо). Може бути як випадковим способом розмноження, так і пост. (спадковим), індукованим стимуляцією, автоном., частковим або повним. Різні типи А. можуть траплятися в різн. видів або всі типи протягом *онтогенезу* можуть існувати в одного виду живих орг-мів чи навіть у межах одного насін. зачатка. Може бути єдиним способом розмноження (довгоносики) або співіснувати з *амфіміксом* у межах одного насін. зачатка, квітки, суцвіття, особини, популяції, виду. У вузькому розумінні А. у рослин — насін. розмноження, що відбувається за відсутності запліднення унаслідок *мутацій* у розвитку репродукт. системи в *ембріогенезі* (випадіння *мейозу*, можливість поділу яйцеклітини, неспроможність її до запліднення). А. часто призводить до утворення *клонів*: особини, що формуються за такого розмноження, генетично ідентичні материн. орг-му, одноманітні за генет. структурою, їхня *мінливість* незначна й вони не дають достатньо матеріалу для *природного добору*. Відповідно, значення А. в *еволюції* трив. час було предметом дискусій, апомікти вважалися її тулик. гілками. Згодом було доведено, що А. сприяє видоутворенню, дозволяє закріплювати корисні мутації і гетерозис, зберігати генотип, пристосований до конкр. умов середовища, незалежно від впливу зовн. умов, регулювати плодючість; у тварин — знижувати енерг. витрати на утворення особин

чол. статі (у рослин апоміктичні види зберігають чол. репродуктивні органи). Еволюційно А. є вторинним і фелоген. молодшим за стат. розмноження. Також було встановлено, що А. сприяє *прогресу біологічному*, прискоренню темпів еволюції, збільшує поліморфізм та ефективність природ. добору, забезпечує виживання видів в екстрем. природ. умовах та під дією *антропогенного* навантаження в урбаніз. середовищі. Завдяки можливості штучн. стимулювання дією фіз., хім. або генет. чинників, А. широко використовують у селекції. А. уможливорює закріплення гетерозису, корис. мутацій та пристосувань до певних умов середовища існування в багатьох поколіннях, отримання *гаплоїдів* або стійких гомозиготних ліній у багатьох культур. рослин (злаки, цукрові буряки, картопля, волоські горіхи, інжир, тютюн, шовковиця тощо). Особливо важл. для селекції плодово-ягідних та деревно-чагарникових сортів рослин, у яких складно отримати гомозиготні лінії в ін. спосіб.

Лит.: Кордюм Е. Л., Глуценко Г. И. Цитозмбриологические аспекты проблемы пола покрытосеменных. Киев, 1976; Hanna W. W., Bashaw E. C. Apomixis: Its Identification and Use in Plant Breeding // Crop Science. 1987. № 27; Глодзик М. Ю., Matiega O. O., Савіна О. І. Методологічне удосконалення застосування апоміксису у селекції тютюну // Генет. ресурси рослин. 2014. № 15; Fei X., Shi J., Liu Y. et al. The Steps from Sexual Reproduction to Apomixis // Planta. 2019. № 249.

Апоневроз (грец. *ἀπὸ νεύρωσις*, від *ἀπο...* — від, без і *νεῦρον* — сухожилля, волокно) — широка сполучнотканнна пластинка, якою м'язи прикріплені до кісток або ін. тканин. Складається з міцних колагенових та еластич. волокон (див. *Сполучна тканина*), розміщених переважно паралельно одне до одного. З'єднує широкі м'язи з кістками або ін. тканинами. А. інколи називають грубі сполучнотканнин. оболонки — *фасції*, що вкривають м'язи чи ін. органи, зокрема поверхневі підшкірні фасції долоні, підошви та волосистої частини голови.

Лит.: Свиридов О. І. Анатомія людини / За ред. І. І. Бобрика. Київ, 2000; Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. 12-е изд. Санкт-Петербург, 2017; Рубак Дж. Анатомия человека 360° / Пер. с англ. Москва, 2017.

Апоногетові (*Aponogetonaceae*) — родина водних рослин порядку *Часмухоцвіті* (*Alismatales*). Включає 1 рід (*Aponogeton*), у якому нараховується бл. 57 видів. Розеткові рослини з безлист. квітконосами, що виходять із пазух листків розетки з бульбоподіб. потовц. симподіальним кореневищем, від якого відходять численні тонкі корені. Листки розділені на коротку піхву, черешок і цілокраю пластинку, форма якої варіює від лін. до яйцеподібн., еліпт. або ланцетної. Сидячі лінійно-ланц. листки має африк. апоногетон валіснерієподібний (*A. vallisnerioides*), в апоногетона ситникового (*A. junceus*) — листкова пластинка вкорочена до серед. жилки, у яку переходить черешок. *Суцвіття* колосоподібні, на довг. ніжках, які здіймаються над поверхнею води. У багатьох видів суцвіття — прості колоски зі спірал. розташованими на товст. осі квітками, в ін. — від основи галузяться на 2, рідше 3–10 пагонів, квітки часто розташ. лише з одного боку. Біля основи суцвіття захищене покривалом, яке опадає одразу після виходу квітконоса з води.



Апоногетонові. Апоногетон двоколосий (*Aponogeton distachyos*)

Квітки А., як правило, двостат., рідше одностат., зигоморфні або актиноморфні, 3-членні, без приквітників. Тичинок зазвичай 6, розташ. у 2 кола, з досить довг. нитками і дрібн. двогнізди-ми пиляками, рідше (іноді в межах однієї росли-ни) число тичинок сягає 12, розташ. у 4 кола. Пилкові зерна одностатеві. Плід — багатоли-стянка: занурюється у воду, де оплодень поступ. руйнується, звільняючи позбавл. ендосперму насінини, які відразу падають на дно або деякий час (до кількох год) плавають на поверхні. Про-ростання насінин відбувається досить швид-ко — від 1 дня до кількох тижнів. Поширені в троп. та субтроп. областях Африки, Азії та Ав-стралії — у проточних або стояч. прісн. водо-ймах. Найбільше різноманіття А. на о. Мадагас-кар — 11 ендемічних (див. *Ендеміки*) видів для цього острова і прилеглих Коморських о-вів. Кореневище рослин А. багате пожив. речовина-ми і використовується місц. населенням у їжу. А. — популярні об'єкти акваріумістики. Окремі види сягають до 1,5 м заввишки. Серед них осо-бливо популяр. південноафрик. апоногетон дво-колосий, введений у культуру 1780 і тепер нату-ралізований у багатьох водоймах Зх. Європи, Австралії та Пд. Америки.

Лит.: Schmid R., Bruggen H. van. Monograph of the Genus Aponogeton (Aponogetonaceae) // Taxon. 1987. № 36 (2); De Silva M. A., Deshaprema K. M., Manamperi J. P. Aponogeton Kannangarae, a New Species of Aponogeton (Aponogetonaceae) from Rakwana Hills, Sri Lanka // Phytotaxa. 2016. № 272 (2); Manawaduge C., Yakandawala D., Les D. A Reap-raisal of Leaf Morphology in Aponogeton Natans (Aponogetonaceae) // Phytotaxa. 2016. № 265 (1); Patil V., Gholave A., Chandore A. et al. Aponogeton nateshii: of Strange Embryo Morphology Uncommon in Angiosperms // The Aquatic Gardener. 2018. № 31 (4); Chowdhury N., Islam T., Farjana F. et al. Pharmacological Values and Phytochemical Analysis of Aquatic Plant Genus Aponogeton: A Review // International Journal of Recent Innovations in Academic Research. 2019. № 3 (3).

С. Л. Жигалова

Апоп. Апофіс (грец. Ἄποφίς) — у давньоєгипет-ській міфології — гігантський змій, втілення зла, хаосу та темряви, ворог Ра. А. зображували у вигляді величезного змія (ілюстрації до *Книги мертвих*, фрески у гробницях тощо). Стародавні єгиптяни сприймали захід Сонця як ковтання



Апоп. Ра в образі ката перемагає змія, деталь із папірусу Хунефера 1275 до н. е. Британський музей у м. Лондоні

світила А. За міфами, живе під землею. Кожної ночі, коли Ра пливе в човні вічності підзем. Ні-лом, А. випиває його води, але бог Сонця при-мушує вивернути їх і вбиває свого ворога. У цьому йому допомагають ін. боги. Інколи А.

тимчасово бере гору — тоді настає негода і хма-ри затягують небо, а рухи змія спричиняють землетрус. Іноді змію вдається проковтнути чо-вен — настає соняч. затемнення. Битва повто-рюється щоночі. В ін. міфі Ра в образі Великого Кота відсікає голову А. Є міфи, де А. виступає помічником *Осіріса* на Загробному суді. У Піз-ній період А. зближували із *Сетом*, хоча є міфи, де Сет виступав на боці Ра в битві з А., вразивши змія списом. А. став уособленням ворогів Сонця (гіпопотамів, крокодилів, змій тощо). Традиц. частиною солярних ритуалів у *Єгипті Старо-давньому* була символічна перемога над А. (спа-лення його вогняного чи мальов. зображення та ін.). «Книга повалення А.» (4 ст. до н. е.) міс-тить численні приклади *заклинань*, покликаних домогтися Ра перемоги змія.

Лит.: Рак И. В. Мифы Древнего Египта. Санкт-Петер-бург, 1993; Muller W. M. Egyptian Mythology. Mineola, 2004; Erman A. Ancient Egyptian Literature. London, 2017.

М. Ю. Чікарькова

Апоплéксія (грец. ἀποπληξία, від ἀποπλήσσω — вражати ударом, приголомшувати) — 1) У меди-цині — раптові швидкі крововиливи у внутр. органи. Іст. визначення використовували для позначення геморагії. *інсульту* (крововиливу в гол. мозок). Термін запропонував *Гален із Перга-ма* для позначення станів, що супроводжуються раптовою втратою свідомості та розвитком *паралічу* (втратою сили в кінцівках). Гален доклад-но описав клініч. симптоматику: гострий початок, стан непритомності, важкі рухові розлади, втрату чутливості, порушення мовлення, слаб-кий *пульс*, поверхневе дихання і смерть у разі прогресування процесу. Відокремив А. від ін. станів — *летаргії* та паралічу. У сучас. меди-цині порушення мозков. кровообігу позначають терміном «інсульт». Термін «А.» використовую-ють для позначення крововиливу в тканини ін. внутр. органів (А. *яєчника*, А. *надниркових залоз* тощо.)

Лит.: Каренберг А. Кровь, Флегма и дух: Гален об ин-сульте // Ист. мед. 2015. Т. 2. № 2; Гален. Arsmedica. Меди-цинское искусство (XIX–XXXVII) / Пер. с древнегреч. И. В. Прольгиной // Интеллектуальные традиции в про-шлом и настоящем. 2016. Вып. 3.

Л. М. Желіба

2) У ботаніці — раптове всихання рослин. Може спричинятися хворобами, *шкідниками*, хім. забрудненнями, затопленням або засоленням ґрунтів.

Лит.: Жарінов В. І., Довгань С. В. Агроєкологія: термі-нологічний та довідниковий матеріал. Вінниця, 2008.

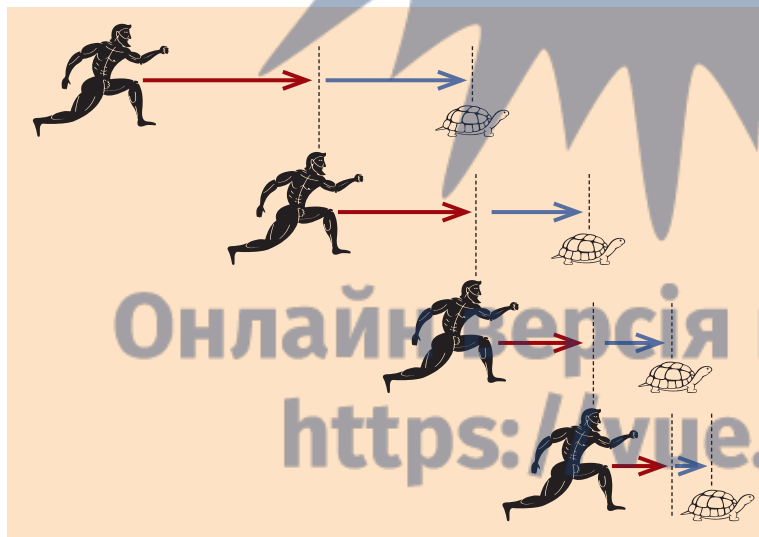
Апопто́з (від апо... і грец. πτῶσις — падіння) — сукупність програмованих клітин. процесів, що призводять до загибелі клітин в *онтогенезі*. За-програмована загибель клітин І типу. Термін «А.» уперше запропоновано 1972 вченими Дж. Керре, Е. Вайлі, А. Керрі (усі — Велика Бри-танія). Ініціюється дією внутр. (*антигенів*, цито-кінінів, глюкокортикоїдів, індуктора апоптозу FAS-ліганда тощо) і зовн. (опромінення, хіміоте-рапія, гіпоксія тощо) чинників, розвиток реакції на дію яких відбувається за участі спец. генетич-но обумовлених внутрішньокл. механізмів. А. розпочинається в ядрі клітини, дія чинників спричиняє руйнування ДНК, порушення роботи генів, фермент. систем, *метаболізму* внаслідок сприйняття сигналів зовні мембран. рецептора-

ми. Під час А. клітина зменшується в розмірах і зморщується. А. і некроз мають важл. значення в ембріогенезі, підтриманні тканин. гомеостазу, патогенезі. Обидва процеси можуть відбуватися незалежно один від одного, послідовно або одночасно. Пор. з некрозом А. — активний енерговитратний процес. Незалежно від органу чи тканини механізм А. скрізь однаковий. Завдяки А. здійснюється регресія ембріон. зачатків (в ембріон. розвитку завжди утворюється надлишок клітин, знач. частина яких — до 85% — гине), забезпечення важл. імунних реакцій, знищення генет. змінених чи потенційно небезп. клітин: пухлинних, деяких лімфоцитів, пошкоджених, інфіков. бактеріями чи вірусами тощо. А. забезпечує регуляцію кількості клітин в органах і тканинах, що особливо важл. у процесі старіння орг-му.

Лит.: Фільченков О. О., Стойка Р. С. Апоптоз і рак: від теорії до практики. Тернопіль, 2006; Собко В. М., Мартинюк В. С., Ратушна О. О. Вплив електромагнітних полів різних частотних діапазонів на клітинні uszkodження та запрограмовану клітинну загибель // Фіз. живого. 2009. Т. 17. № 1; Гребінник Д. М. Альтернативні форми елімінації клітин // Фіз. живого. 2014. Т. 21. № 1–2; Dickman M., Williams B., Li Y. et al. Reassessing Apoptosis in Plants // Nature Plants. 2017. № 3 (10); Helmy S., Samir N., Lasheen D. et al. Apoptosis in Cancer: from Pathogenesis to Discovery of Advanced Selective Bcl-2 Family Inhibitors // Archives of Pharmaceutical Sciences Ain Shams University. 2019. № 3 (1).

Апорії Зенона (від грец. ἀπορία — безвихідь, з α... — заперечний префікс і πόρος — вихід) — висунуті Зеноном із Елеї твердження про уявні, на перш. погляд, парадокс. ситуації щодо множини й одиничного, руху і спокою, плинності та незмінності. Для читача (слухача) апорія постає як непереборна суперечливість у міркуванні. В античні часи згадувалося понад 40 А. З.; нині відомі лише декілька. А. З. мали форму скороч. умовиводу, засновками якого є ентимеми. Одна з найвідом. А. З. — «Ахіллес»: найшвидший бі-

Апорії Зенона. Апорія «Ахіллес»



гун не наздожене найповільнішого, позаяк потрібно, щоби перший досяг тієї точки, звідки почав рух другий, який за цей час подолає ще певну відстань тощо; тому повільніший незмінно буде трохи попереду. Апорія веде до необ-

хідності трактування шляху бігунів як нескінченності. Тоді швидконогий Ахіллес ніколи не зможе наздогнати повільну в русі черепаху. Ін. знаменита А. З. — «Стріла»: стріла, яка летить, стоїть на місці. Тут формально-логічно обґрунтовується неможливість руху: у польоті стріла летить і не летить водночас, оскільки кож. миті польоту вона займає місце у просторі, тотожне собі, і час тут складається з множини «зараз» чи «тепер»; тоді стріла переміщується і також є непорушною відносно себе. А. З. демонструють конструкт. роль консерватизму й догматизму в мисленні при зіткненні з проблемою, пов'яз. із суперечностями між спостереженням емпірич. факту та його осмисленням. Цим апорія відмінна від парадоксу.

Лит.: Аристотель. Физика / Пер. с древнегреч. // Сочинения : в 4 т. Москва, 1981. Т. 3; Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Пер. с древнегреч. 2-е изд. Москва, 1986; Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / Пер. с древнегреч. Москва, 1987. Т. 1; Платон. Федр / Пер. с древнегреч. // Платон. Сочинения : в 4 т. Санкт-Петербург, 2007. Т. 2; Parrochia D. Mathematics and Philosophy. Hoboken, 2018.

О. П. Поліщук

Апорія (грец. ἀπορία — безвихідь, від α... — заперечний префікс і πόρος — вихід) — поняття філософії, яке відображає нерозв'язну проблему. А. виникають в античну добу. Широко знам. автором А. є Зенон із Елеї. Апорії Зенона стосувалися насамперед категорій онтології — руху і спокою («Ахіллес», «Стріла»). В античні часи філософи лише декларували наявність руху (Геракліт Ефеський), але не доводили його. Для розв'язання проблеми руху потрібне було мислення, здатне в поняттях відтворити протиріччя, які є джерелом руху і взагалі будь-яких змін. Такого античні філософи ще не мали — воно виникло в Новий час. У філософії заслуга теор. вирішення проблеми руху належить Г. В. Ф. Гегелю. Він, використавши діалектику як спосіб мислити та розв'язувати протиріччя, довів, що мислення здатне відтворити рух у поняттях розуму. Взаємозв'язок руху і спокою стало легше зрозуміти із відкриттям диференц. та інтегр. обчислень, які базуються на диференціюванні будь-якої величини, результатом якого є нескінченно мала (що прагне до нуля, але ніколи його не досягає). Приклад зі стрілою, як і з будь-яким предметом, що переміщується, у призмі діалектики є яскравим прикладом того, що рух і спокій — різні сторони одного протиріччя. Спокій не є в цьому казусі відсутністю руху, а лише нескінченно малою його величиною, якою ми нехтуємо, як і в диференц. та інтегр. обчисленнях. Отже, спокій є не відсутністю руху, а його моментом. Проблема А. свідчить про потребу глибшого проникнення в сутність руху, ніж дозволяє чуттєве сприйняття. Близькими до А. є антиномія, парадокс, софізм, паралогізм.

Лит.: Анисов А. М. Апории Зенона и проблема движения // Труды науч.-исслед. семинара Логического центра ИФ РАН. 2000. Вып. 14; Анисов А. М. Логика. Парадоксы. Наука // Противоположности и парадоксы (методологический анализ). Москва, 2008; Шалак В. И. Против апорий // Противоположности и парадоксы (методологический анализ). Москва, 2008; Загрийчук І. Д. Апорії Зенона і диференціальні та інтегральні обчислення: взаємне обґрунтування // Наука, техника и технология в постиндустриальном мире. Харьков, 2013; The Aporetic Tradition in

Ancient Philosophy / Ed. by G. Karamanolis, V. Politis. New York, 2018.

І. Д. Загрічук

Апорт (франц. apport — внесок, частка, від франц. apporter, лат. apportare — приносити) — майно, яке учасники передають акціонерному товариству як плату за його акції. Може бути у вигляді акцій ін. емітента, необоротних активів і оборотних активів. Вартість майна оцінюється за домовленістю між учасниками. Іноді оцінка майна є вищою, ніж його ринк. вартість, що дає змогу учасникам отримати більшу кількість акцій. Підтвердження внесеної частки статут. капіталу учасниками здійснюється аудитором в аудиторському звіті спец. призначення. У разі сумніву щодо оцінювання внесеного майна потрібен висновок оцінювача (див. *Вкладення капітальні*).

Дж.: Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356; Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України № 3480-IV від 23.02.2006 // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 31. Ст. 268; Про акціонерні товариства: Закон України № 514-VI від 17.09.2008 // Відомості Верховної Ради України. 2008. № 50–51. Ст. 384.

Лит.: Башнянин Г. І., Мацера С. М., Андрушків І. П. та ін. Акціонерний капітал у системі корпоративного сектору економіки. Львів, 2017.

Апоселеній (від апо... і грец. σελήνη — Місяць) — найвіддаленіша від центра Місяця точка орбіти небес. тіла, яке рухається навколо Місяця. Окремий випадок загальнішого поняття — апоцентра. Протилежним до А. є периселеній.

Лит.: Аксенов Е. П. Специальные функции в небесной механике. Москва, 1986; Александров Ю. В. Фізика планет. Київ, 1997; Александров Ю. В. Небесна механіка. Харків, 2004.

Апосіопе́за (грец. ἀποσιώπησις, букв. — умовчання) — див. у ст. *Фігура стилістична*.

Апоспорія (від апо... і спорі) — спосіб розвитку статевого покоління (*гаметофіта*) у вищ. спорових рослин або зародков. мішка в покритонасінних рослин не зі спори, а з клітин *спорофіта* без спороутворення. Один із типів *апоміксису*. Приклади А.: розвиток заростків папоротей із тканини листка або ніжки спорангія; розвиток зародков. мішка з клітин *нуцелуса* без редукційного поділу (див. *Мейоз*) у покритонасінних.

Лит.: Richards A. J. Apomixis in Flowering Plants: an Overview // Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences. 2003. № 358 (1434); Ващенко О. В., Безсмертна О. О. Атлас папоротей флори України. Київ, 2012; Юдакова О. І., Кайбелева Э. І. Апоспорія у представителі рода *Koeleria* Pers // Бюллетень ботанического сада Саратовского государственного университета. 2014. Т. 12. Вып. 1.

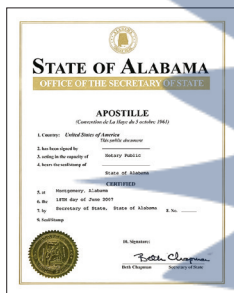
Апостеріорі (лат. a posteriori, букв. — з наступного) — філософське поняття на позначення знання, набутого з досвіду. Протилежне поняття — *апріорі*. Значення цих понять трансформувалося історично. В *Аристотеля* вони пов'язані з проблемою *генезису*, тимчас. порядку, першопочаткового та похідного. У середньовіч. *схоластиці* апріорі розглядалось як доведення від причини до наслідків, А. — навпаки, від наслідків до

причин. І. Кант витлумачив апріорі як незалежне від будь-якого досвіду знання, яке є заг. і неох., натомість А. — як знання емпірич., досвідне (і, відповідно, неістинне). *Раціоналізм Нового часу* (Г. В. Ляйбніц) визначив як апріорне знання на засадах розуму — «істини розуму», а знання на емпірич. засадах — «істини досвіду» — відніс до сфери А. Апріорне застосовується в досвіді; сам досвід можливий на засадах апріорного; апостеріорне, як досвідне й емпіричне, визначається як другорядне. Знання загалом можливе лише в єдності апріорного й апостеріорного.

Лит.: Кант І. Kritik der reinen Vernunft. Hamburg, 1998; Кант І. Критика чистого розуму / Пер з нім. Київ, 2000; Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму / Пер з нім. Київ, 2004; Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / Пер з нім. Київ, 2018; Potter M. The Rise of Analytic Philosophy, 1879–1930: from Frege to Ramsey. New York, 2020.

Л. О. Шапкова

Апостиль (франц. apostille — позначка на полях, примітка, рекомендаційна приписка, постскриптум) — спеціальний штамп, яким підтверджують справжність підписів і печаток на офіц. документах для подання в закордонні держ. установи. Процедуру проставлення А. запроваджено Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноз. офіц. документів 1961, ухваленою в межах Гаазької конференції з міжнародного приватного права. На тер. держав-учасниць Конвенції процедура використання А. замінює складну і тривалу консульську легалізацію офіц. документів. А. ставлять на документах суд. органів чи посадових осіб (зокрема, складених органами прокуратури, секретарем суду або суд. виконавцем); адм. документах; нотаріальних актах; офіц. свідоцтвах, виконаних на документах, підписаних приват. особами. На адм. документах, що безпосер. стосуються комерц. або митних операцій, або укладених дипломатич. чи консульськими представниками, А. не ставлять. А. — штамп квадрат. форми, розмір якого не може бути меншим ніж 9 × 9 см (в Україні розмір А. становить 10 × 10 см). Містить відомості про країну, на тер. якої проставлено А., дані про достовірність підпису й печатки, розміри, на відповід. документі, а також інформацію про орган та особу, яка засвідчує документ, дату проставлення та номер А. Його заповнюють або однією з офіц. мов Гаазької конференції (англ. чи франц.), або офіц. мовою органу, який його видає. Типові пункти А. можна додатково викладати також ін. мовою. Однак заголовок «Apostille» (Convention de la Haye du 5 octobre 1961) обов'язково має бути написаний франц. мовою. В Україні А. (крім заголовка) заповнюють лише укр. мовою. А. можна ставити як безпосер. на документі (на вільному від тексту місці чи на звороті), так і на окр. аркуші, який потім скріплюють із документом у спец. спосіб за допомогою канцелярських засобів тощо. Сам А. може бути проставлений за допомогою гумового штампа, клею, різнокольор. стрічок, сургуч. або рельєфних печаток, стикерів тощо. В Україні повноваження на проставлення А. надано трьом органам: Мін-ву освіти й науки, Мін-ву юстиції, Мін-ву закордонних справ. Компетенцію щодо апостилізації різних видів офіц. документів розподілено між цими органами так: Мін-во освіти і науки проставляє А. на офіц. документах, виданих держ. установами,



Апостиль



орг-ціями сфери освіти і науки; Мін-во юстиції — на документах органів юстиції та судів і оформлених *нотаріусами* України; МЗС — на ін. офіц. документів, зокрема, довідках, виданих архів. установами або органами Мін-ва внутр. справ України, довідках про стан здоров'я.

Дж.: Про міжнародне приватне право: Закон України. Харків, 2019.

Лит.: Міжнародне приватне право. Загальна частина / За ред. А. С. Довгера, В. І. Кисіля. Київ, 2012; Бичкова С. С., Бобко В. Г., Бірюков І. А. та ін. Міжнародне приватне право. Київ, 2018.

І. М. Проценко

«Апостол», «Діяння та послання апостольські» — найдавніша точно датована друкована книга на тер. України (лютий 1574), пам'ятка книжкового мист-ва. Виданий І. Федоровим у м. Львові. Друкар працював над «А.» у своїй львів. друкарні від 25.02.1573 до 15.02.1574. За призначенням «А.» — богослужбова книга. Це



«Апостол», 1574

вибірка біблійних книг (див. *Біблія*) або ж фрагментів із них. Для зручності книгу поділено на розділи. Львів. «А.» перев. повторює текст моск. «А.» (виданий І. Федоровим та П. Мстиславцем; 1564). Однак, *правовис* наближено до вживаного в Україні, перед початком вміщено додаткові пояснюв. статті, а наприкінці — «Повість откуду начася і како совершися друкарня сия» (публіцистично-автобіогр. твір І. Федорова, де відтворено образ друкаря-просвітителя). Текст укладено та надруковано кириличним шрифтом гарн. малюнку (тим самим, що й моск. видання «А.»). Папір місцев. походження (здебільшого з папірні м. Буська). Книгу оздоблено високохуд. *дереворитами* — численними заставками (51), кінцівками (47), худ. ініціалами (23), а також фігурними *гравюрами* (3). У створенні цих прикрас органічно поєднано засади мист-ва *Ренесансу* з традиц. мотивами і прийомами місцевої нар. творчості. Виготовляли їх різні майстри. Більшість заставок, дереворитні ініціали й рамка на *фронтиспісі*, оздоблення *герба* Г. Ходкевича, ймовірно, належать І. Федорову. Зображення *євангеліста Луки* на фронтиспісі підписано ініціалами ЛП і WS. *Монограми* гіпотетично роз-

шифруються так: ЛП — Лаврентій Пилипович (Пухала, львів. художник, з яким Федоров співпрацював) і WS — Вендель Шарфенберг (можливо, краків. гравер, який підписував свої роботи цими літерами). Цю монограму поставлено й під друкарською маркою І. Федорова — рослинною композицією з гербами м. Львова й самого друкаря. Тривалий час вважалося, що львів. «А.» — перша друков. книга на теренах України. У 2000-х цю тезу взяли під сумнів. Водночас, «А.» залишається першим фактографічно підтвердженим друком в Україні. Попри те, що львів. видання повторює попередні видруки І. Федорова, книгу виконано на вищому тех. рівні та виправлено помилки, яких друкар припустився раніше. Оригін. федоровські дошки з декор. прикрасами використовували укр. друкарі в 17 — на поч. 19 ст. Збереглося (zareєстровано) 103 примірники «А.».

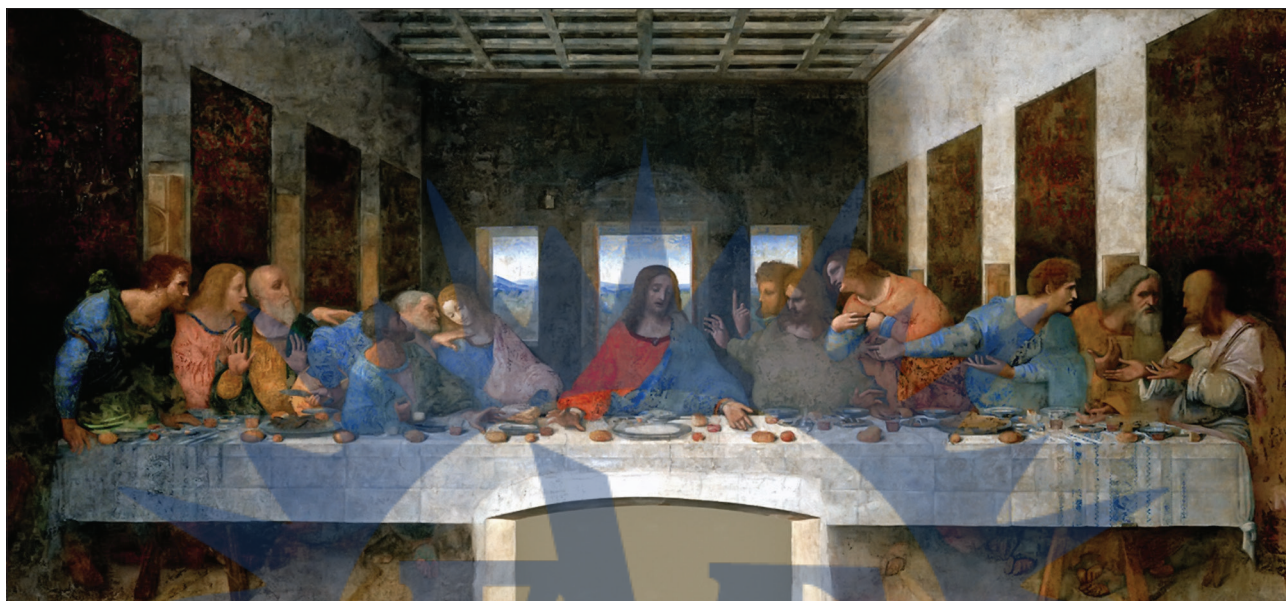
Лит.: Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ, 1994; Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. Львів, 2000; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // Вісник книжкової палати. 2014. № 1; Cleminson R. M. Ivan Fedorov's Text of the Apostolos // Canadian-American Slavic Studies. 2017. Vol. 51. № 2–3.

І. В. Шліхта

Апостол, Данило Пáвлович (14.12.1654, с. Сорочинці, тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл., Україна — 28.01.1734, там само) — воєначальник, *гетьман Лівобережної України* (1727–1734). Походить із козац.-старшин. роду. У 28 р., передовсім завдяки заслугам батька, П. О. Апостола, полковника гадяч. і миргород., А. було обрано миргород. полковником (загалом обіймав цю посаду двічі). Першу старшину. *каденцію* А. припинив гетьман І. Мазепа 1686 через підтримку І. Самойловича. Поновлений 1693 у зв'язку з підгот. Росії і *Гетьманату* до війни з *Кримським ханатом* та *Османською імперією*. Як здібний воєначальник прославився під час Азов.-Дніпров. походів 1695–1696; очолювані ним козац. полки взяли тур. фортеці в гирлі р. Дніпра. 1696 спільно з гадяч. полковником М. Боруховичем (1672–1687) розбив на р. Ворсклі війська крим. хана та гетьмана ханської України Петрика (Петра Іваненка). Брав акт. участь у *Північній війні 1700–1721*: уже 1701 був наказним гетьманом козац. полків у поході на Лівонію (частина сучас. Латвії та Естонії); прославився в битві під Ерастером (сучас. тер. Естонії), де козац. кіннота під його проводом навалюючи атакою захопила обоз та артилерію супротивника. 1704 за наказом *Петра I* відправлений І. Мазепою на чолі 3-тисячного козац. корпусу в Польщу на допомогу королю *Августу II Сильному*; 1705 відзначився в битві під м. Варшавою. Однак незабаром на знак протесту проти утисків козаків із боку царськ. генерала Й. Паткуля (1660–1707) самовільно залишив Польщу й повернувся в Україну. Після цього, згідно з інформацією ген. писаря П. Орлика, А. разом з ін. вищими старшинами Гетьманату зорганізували в м. Києві таємні наради, на яких ознайомлювалися з умовами перебування України в складі *Речі Посполитої*, прописан. в *Гадяцькій угоді* (1658). Коли 28.10.1708 І. Мазепа розірвав відносини з Петром I та перейшов на бік швед. короля *Карла XII*, А. його підтримував.



Апостол Данило Павлович. Портрет невідомого автора 18 ст., Національний музей у м. Варшаві



Апостоли. Фреска «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі у монастирі Санта Марія делле Граціє в м. Мілані, 1495–1497

Проте 21.11.1708 залишив швед.-укр. табір і прибув до ставки рос. царя (згідно з твердженнями окр. істориків, яке, однак, не стало панівним, А. діяв за наказом І. Мазепи, готуючи підґрунтя для його повернення під владу царя). За своєчас. перехід, використаний із пропаганд. цілями Москвою, Петро І не лише амнігував А., а й повернув йому конфісковані маєтності та посаду миргород. полковника. Надалі як наказ. гетьман брав участь у Прутському 1711 та Перському 1722 походах Петра І; за останній отримав від нього золоту зброю та обіцянку ще більшої нагороди після завершення війни. Проте, коли влітку 1723 А., обстоюючи автономні права Гетьманату, порушені запровадженням *Малоросійської колегії* (1722) для управління Україною, організував подачу колект. чолобитної *Запорозького Війська* на захист козац. прав і вольностей (т. з. Коломацької чолобитної), потрапив під уряд. репресії. На поч. 1724 за актив. опозиц. діяльність за наказом Петра І А. усунули з полковництва та ув'язнили в *Петропавлівській фортеці у Санкт-Петербурзі*. З-під варти звільнений у лютому 1725 після смерті Петра І та через лібералізацію уряд. курсу Рос. імперії щодо України. Після цього впродовж року залишався в м. Санкт-Петербурзі під наглядом. Завдяки протекції О. Менишкова, на службі в якого перебував один із синів А., у травні 1727 був визначений кандидатом на посідання гетьм. уряду, реставрацію якого планували після ліквідації Малорос. колегії. На гетьманство зійшов на Глухів. раді 01.10.1727. Перебуваючи на посаді, осн. увагу зосередив на підвищ. ефективності центр. і місц. влади, реформуванні системи судочинства, забезпеченні. сприят. умов для розвитку госп-ва автономії та поживленні внутр. і зовн. торгівлі. Послідовними були заходи, спрям. на впорядкування поземельних відносин у Гетьманаті, що втілювались у проведення ревізії зем. фонду (т. з. Генеральне слідство про маєтності). У стосунках із владою Рос. імперії прагнув відновити попер. договірний характер, запропонував при *коронації Петра II* 1728 ухвалити новий проект гетьман. статей. Досягнення А. — схва-

лення імператором запропонов. варіанту (з певн. змінами й обмеженнями) лише у формі указу (*Рішительні пункти 1728*), а не двостор. договору, як це практикувалося у взаєминах Гетьманату з Росією у 2-й пол. 17 ст. У сфері адміністрування повновладдя гетьмана обмежувалося присутністю в гетьман. *резиденції* царськ. міністра (резидента), у військовій — вилученням із його прерогатив ф-цій головнокомандувача козац. військами, у фінансовій — запровадженням для управління фін. сферою 2-х ген. підскарбіїв, один із яких був представником рос. влади.

Літ.: Радакова Е. Гетман Д. Апостол в роли колонизатора // Киев. старина. 1891. № 6; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Київ, 2004; Горобець В. М. Данило Апостол // Горобець В. М., Гуржій О. І., Смолий В. А. та ін. Історія України в особах: козащина. Київ, 2013; Криворучко О. І. Павло Полуботок і Данило Апостол у боротьбі за гетьманську булаву // Наук. записки Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Іст. 2013. Вип. 21; Градова А. Гетьмани України: історія про славу, мудрість і відвагу. Харків, 2015; Тома Л. В. Данило Апостол. Харків, 2015.

В. М. Горобець

Апостол, Петро Данилович (дата і місце народження невідомі — 1758, місце смерті невідоме) — військовий і державний діяч, лубенський полковник (1728–1758). Син гетьмана Д. Апостола. Від 1726 виховувався у м. Санкт-Петербурзі як заручник під наглядом О. Менишкова. 1728 призначений *Петром II* на уряд лубенського полковника, прибув до Гетьманщини лише 1730. З метою захисту місцевих старшинських кадрів ініціював розподіл полкових сотень на 3 частини. А. наголошував на наявності в полкових сотнях 2–3-х сотників, більшої кількості особового складу полкових сотень і можливості виконання обов'язків одним сотником за відсутності ін. 1758 отримав звання *бригадира*. Упродовж 1725–1727 вів щоденник рос. і франц. мовами (опубл. 1895 у журн. «Київська старовина»).

В. В. Кривошея

Апостоли (грец. ἀποστολος — посланець) — у *християнстві* — група учнів Ісуса Христа, що стала основою ранньохрист. громади. Згідно з *Біблією*, А. — послідовники Ісуса Христа та проповідники слова Божого, після Христової смерті й *воскресіння* поширювали Його вчення, зцілювали недужих. За це зазнали гонінь і тортур, усі, за винятком Івана Богослова, прийняли мученицьку смерть. Про життя й духовне служіння А. йдеться в *Новому Завіті* (Євангеліє від Луки, Євангеліє від Матвія, Дії А. та ін.), також в апокриф. творах (див. *Апокрифи*). Обираючи А., Ісус провів на горі ніч у молитві, після чого прикликав 12 учнів: *Андрія Первозванного* (став першим із покликаних учнів); *Симона (Петра, брата Андрія)*; *Якова Старшого*; *Івана, брата Якова* (відомого як Іван Богослов, у церк. традиції вважається Іваном-євангелістом); *Пилипа* (або *Филипа*); *Варфоломія* (або Нафанаїла); *Матвія-митаря* (також Матфея або Левія, євангеліста); *Хому* (або Тому, відомого під прізвиськом Невірний); *Якова Алфеївого* (Якова Молодшого); *Симона Зилота* (Симона Кананіта); *Юду Тадея* (брата Якова Алфеївого); *Юду Іскаріота*. Після зрадництва й самогубства Юди Іскаріота на його місце обрано *Маттія. Павла* (Савла) покликано після смерті Христа. Відповідно, він не був одним із Дванадцятьох, але є одним із найшанованіших А. Для первіс. християнства, яке виростало на ґрунті юдейської традиції (див. *Юдаїзм*), число 12 мало сакральне значення — на ознаку покликання всіх 12-ти племен (колін) Ізраїлю. Згідно з Євангеліями, на 50-й день після воскресіння Ісуса Христа розпочалася місіонер. діяльність А., створення нових христ. громад, рукопокладення їхніх майб. глав (*пресвітеріє*). Євангеліє від Луки повідомляє про те, що Ісус в остан. рік свого земного життя вибрав ще 70 учнів і направив їх у різні місця для продовження місії 12-х, бо «жниво велике, та робітників мало» (Лк. 10:1-2). Більшість імен «А. від сімдесяти» в Новому Завіті відсутні; їхні списки склалися на підставі *Святого Переказу*, наявні в різних авторів переліки різняться. В укр. л-рі до образів А. зверталися: Т. Шевченко («І день іде, і ніч іде...»; 1860), *Леся Українка* («Жертва»; 1900), П. Тичина («Золотий гомін»; 1917) та ін.

Дж.: Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Пер. І. Огієнка. Українське Біблійне Товариство, 2015.

Лит.: Свенцикая И. Раннее христианство: страницы истории. Москва, 1978; Словарь библейского богословия / Под ред. К. Леон-Дюфура. Брюссель, 1990; Павленко П. Етнічне та універсальне в ранньому християнстві: засади, особливості, тенденції. Київ, 2009; Мень О. Перші апостоли / Пер. з рос. Л. Хмельковського. Львів, 2015.

Є. А. Харковиченко

Апостолівський район — адміністративно-територіальний регіон Дніпропетровської області України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований на Пд. Дніпропетровської області. Межує на Зх. із *Широківським районом*, на Сх. — із *Нікопольським районом*, на Пн. — із *Криворізьким районом* і *Софіївським районом*, на Пд. — із *Високопільським районом* і *Нововоронцовським районом*. На Сх. омивається *Каховським водосховищем*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. У підпорядкуванні 4 створ. 2015 об'єдн. громади територі-

альні: *Апостолівська* (центр — м. Апостолове), *Грушівська* (центр — с. Грушівка), *Зеленодольська* (центр — м. Зеленодольськ), *Нивотрудівська* (центр — с. Нива Трудова). У районі 2 міста район. значення — Апостолове й Зеленодольськ, а також 37 сільських населених пунктів. Тер. — 1 380 км². Адм. ц. — м. Апостолове.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Про заселення тер. нинішнього А. р. від найдавніших (палеоліт — енеоліт) часів свідчать *пам'ятки археологічні й іст., зокрема ямної культурно-історичної спільноти, катакомбної культурно-історичної спільноти, інгульської археологічної культури, скіфської культури, черняхівської культури тощо*. Упродовж багатьох століть на цих землях господарювали кочовики (див. *Кочівництво*) — *скіфи, сармати, печеніги, половці*. У 1-й пол. 16. ст. тер. належала *Запорозькій Січі*. Була частиною Вел. Степ. кордону й лише від сер. 17 ст. почала набувати вигляду юрид. кордонів, остаточно її сформовано наприк. 18 ст. Після радик. реформи за схемою губернія — округ — район — сільська рада 07.03.1923 створено *Криворізьку округу* з 13 районів, що включала й А. р., тер. якого становила 81,219 тис. десятин, а нас. — 34,672 тис. осіб. Після утворення Дніпропетр. обл. 1932 увійшов до її складу. Під час *Другої світової війни* в період окупації (1941–1943) входив до *Криворізького зем. повіту* Дніпропетр. генер. округу. Остаточнo тер. А. р. сформовано 1959 після приєднання частини тер. *Сталінського р-ну*.

ПРИРОДА. Розташований у межах *Причорноморської низовини*, для рельєфу характерні *низькі рівнини*, що перетинають *тераси річок*, плоскі водорозділи із *запдинами-подами*. На тер. району виявлено запаси *корисних копалин: руди марганцеві* (Федорівське родовище), *боксит, глина, кварц, вугілля буре, граніт* (Токівське, Підstepнянське, Жовтокам'янське родовища) і *ванняк* (Мар'янське родовище). Домінують степ. (див. *Степ*) ландшафти з пд. *чорноземами* з малим умістом гумусу й темно-каштан. (див. *Каштанові ґрунти*) ґрунтами. По балках і схилах — *лучно-чорнозем. й лучно-чорнозем. гли-*



Апостолівський район.
Прапор



Апостолівський район.
Герб



боко-солонцюв. ґрунти. Тер. р-ну протікають мілковод. річки, що належать до бас. р. Дніпра, зокрема Базавлук із притоками, проходить канал Дніпро — Кривий Ріг. Чотири водосховища заг. пл. вод. дзеркала 1 828,5 га, 6 річок заг. довж. 117,6 км, 154 ставки із заг. пл. вод. дзеркала 1 075,1 га. Клімат помірно континентальний із порівняно прохолод. зимою і спекот. літом. Серед. річна т-ра від +7 до +9 °С. Найхолодніший місяць — січень (від -6 до -4 °С), найтепліший — липень (від +21 до +23 °С). Річна кількість опадів — 400–430 мм. Середньоріч. кількість опадів атмосферних становить 400–480 мм, бл. ⅓ випадає в теплий період року. Флора й фауна типові для степ. природ. зони. Поширені дуб (39,7% пл. лісів), біла акація (39,3%), береза, тополя. Трапляються глід, вишня магалєбська, клен татарський, свидина, бузина, в'яз, різні види верб, дика груша, ясен, жостір фарбувальний, жостір ламкий, терен колючий. Багато охоронюв. видів: осот сірий, ломикамінь трипальчастий, льоннок великохвостий, ластовень проміжний, рябчик руський, рожа біла (уразливі); валеріана російська, маршанція поліморфна, ефедра двоколоса, ряска Буше, деревій тонколистий (рідкісні); асплений, ковила українська, лисонасінник оманоподібний, серпій сухоцвітний, кольраушія паросткова, солодка щетиниста (такі, що зникають); астрагал скручений (зниклий). Біля невеликих ставків у балках водяться коловод. птахи, у степу — заєць сірий, заєць білий, лисиці, сліпаки, тхір степовий, тхір лісовий. На кам'янистих ділянках є популяції різних видів плазунів: гадюки степової, полоза жовточеревого. Трапляються рідкіс. видикомах: жуки, метелики, прямокрилі, перетинчастокрилі, клопи, бабки. У річках водяться раки, карасі, плітки, верховодки, краснопірка, окуні й щука звичайна, на ділянках зі швидкою течією — в'язь. Занесено до Червоної книги України такі види: махаон подалірій, гадюка степова, лунь степовий, канюк степовий, тхір степовий, сліпак подільський. Діє орнітологічний заказник природний місц. значення «Заплава річки Базавлук» побли. с. Грушівки, що входить до Кам'янського прибереж.-річк. комплексу — ландшафт. заказника загальнодерж. значення в Україні.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість. нас. — 53 427 особи, густота — 38,7 осіб/км² (2019, оцінка). Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (86,2%), росіяни (10,7%), білоруси (1,4%), вірмени (0,2%), євреї (0,01%) та ін. Укр. мову вважали рідною 86,6% мешканців, російську — 12,5%, білоруську — 0,3%, вірменську — 0,1% тощо. За даними Гол. управління статистики у Дніпропетр. обл. 01.01.2017, розподіл за віковими групами: 0–15 років — 18,6%, 16–59 років — 61,5%, 60 і більше років — 19,9%. За статевими групами: чоловіки (46%), жінки (54%). 2020 діяли реліг. громади Укр. православної церкви, Християн віри євангельської, Християнська пресвітеріанська церква, Адвентистів сьомого дня (див. Адвентизм). Понад 90% вірян православної, впливовими також є протестантські течії. Нас. зменшується: 2019 природне скорочення становило 494 особи, міграційне — 424 особи. Рівень урбанізації — 50,1% (2019, оцінка). Найб. міста (2019, оцінка) — Апостолове (13 592 особи) і Зеленодольськ (13 217).

ГОСПОДАРСТВО. Підприємства А. р. виробляють електр. й тепл. енергію, граніт. блоки, роз-

пушувачі й культиватори, зап. частини до с.-г. машин, буд. матеріали, готові корми для тварин. Криворізька теплова електростанція в м. Зеленодольську — найб. електростанція Дніпропетр. обл., третя за потужністю ТЕС України. 2020 функціонували ДП «Токівський гранітний кар'єр» (с-ще Токівське, добування декоративного й буд. каменю, вапняку, гіпсу, крейди й глинистого сланцю), ПАТ «Апостолівський комбікормовий завод» (с. Нива Трудова), ТОВ «Виробниче об'єднання Гранімпек» (с-ще Токівське, різання, оброблення й оздоблення декоратив. й буд. каменю), ПП «Промтекс» (м. Апостолове, буд-во). Вирощують зернові культури, соняшник, картоплю, овочі й баштан. культури (перець, цибуля, огірки, помідори, кавуни, баклажани). Розводять свиней, корів домашніх, овець і кіз, різну птицю. 2020 функціонували ДП Шовкорадгосп «Апостолівський», «Апостолівське підприємство по племінній справі у тваринництві»; 25 фермер. госп-в. 2020 функціону-



Апостолівський район.
Криворізька теплова
електростанція

вали пром.-прод. ринок на 137 торг. місць у м. Зеленодольську, крамниця «Візит», супермаркети «Вулик», ТОВ «АТБ-Маркет», ТОВ «Український Ритейл» («Брусничка»); торг. комплекси «Торговий дім», «Міленіум», «Віконт», «Люкс», «Лілія» (м. Апостолове), стаціонар. й моб. офіси надання адм. послуг населенню. В А. р. одному з перших на Дніпропетровщині від 2000-х започатковано сільський зелений туризм. Від 2015 розроблено кілька турист. маршрутів, зокрема, «Чханівськими стежками», «Вихована війною», «Подорож у просторі та часі» (Скіф. доба). Через тер. с. Кам'янки прокладено турист. маршрут від церкви Успіння Пресвятої Богородиці в с. Михайло-Заводське через геол. пам'ятку — каньйон на р. Кам'янці біля с. Токівського й ландшафт. заказник. У м. Апостоловому розташ. вузл. заліз. станцію «Апостолове». Через тер. району проходить автошлях нац. значення Н23, який з'єднує міста Кривий Ріг і Запоріжжя, 4 шляхи територ. значення.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. 2020 в районі функціонувало 25 закладів дошкіль. освіти, 26 закладів заг. серед. освіти, два заклади проф.-тех. освіти. Нар. музей історії А. р. (м. Апостолове; 1968), Іст.-краєзнавчий музей (с. Грушівка 1984), Музей бойової і трудової слави (с. Нива Трудова; 1984), Музей історії (с. Запорізьке; 1985), Музей історії (с. Мар'янське; 1987). Проходить Всеукр. фестиваль дитячо-юнац. творчості «Зеленодольський зорепад».

СПОРТ. Працює Апостолівська ДЮСШ (м. Апостолове). Функціонують спорт. комплекси: «Енергетик» (м. Зеленодольськ; баскетбол, во-



лейбол, футбол, футзал, теніс настільний, шахи, атлетика легка, гребля на байдарках і каное, скелелаз, тренажер. зал); «Нива» (с. Нива Трудова; баскетбол, волейбол, футбол, футзал, настільний теніс, шахи, легка атлетика, тренажер. зал). Діють футбольний, волейбольний і баскетбольний майданчики, зокрема при Зеленодольському профес. ліцеї та Апостол. центрі підготовки та перепідготовки робітн. кадрів, та в підпорядкуванні місц. відділів освіти.

Лит.: Апостолівський район // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1969. Т. 4: Дніпропетровська область; Музеї Дніпропетровської області / Упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. Дніпропетровськ, 2006; Геральдика Дніпропетровщини. Офіційні символи територіальних та муніципальних утворень. Історичні нариси / Авт.-упоряд.: В. М. Бекетова, О. Є. Потап. Дніпропетровськ, 2012; Жарінова Н. М., Колесник О. С., Кочергін І. О. та ін. Пам'ятки історії та культури Апостолівського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»). Дніпропетровськ, 2016; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016. Київ, 2016; Статистичний збірник: Дніпропетровщина у цифрах у 2016 році / За ред. І. В. Данилової. Дніпропетровськ, 2017; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019. Київ, 2019.

Апосто́лове — місто, районний центр у *Дніпропетровській області* України. Розташ. на Пд. області за 135 км від м. *Дніпра* по прямій лінії, за 170 км — автошляхами. Тер. — 16,83 км². Засновником міста вважають правнука Д. *Апостола*, відстав. секунд-майора Ямбурзького кірасир. (див. *Кірасири*) полку М. Апостола (?–1816), який 1793 за указом імператриці *Катерини II* отримав у цій місцині 12 тис. десятин землі обабіч балки Вошивої й збудував одноймен. село. На честь новозбудованої на поч. 19 ст. Покровської церкви воно дістало назву «Покровське». На 1859 у с. Покровському було 214 дворів і 1 511 мешканців. За статист. переписом 1886, у селі мешкало 2 978 осіб у 495 дворах. У січні 1872 тут відкрито земську школу. 1923 село перейменовано на А., 1936 — на Косіорове, 1938 — на Ежово. Згодом затверджено сучас. назву. Село відчувало тяжкі наслідки *колективізації* та *Голодомору 1932–1933*. Під час *Другої світової війни* залізн. вузол зруйновано бомбардуваннями, знач. кількість нас. примусово вивезено до *Німеччини*. 1944 звільнено від нім.-фашист. військ у ході *Нікопольсько-Криворізької операції 1944*. Статус міста має від 1956, відтоді розвивалося як залізн. вузол і лок. пром. центр. Заг. кількість нас. — 13 592 особи, густота — 807 осіб/км² (2019, оцінка). Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (86,97%), росіяни (9,42%), білоруси (1,18%), вірмени (0,13%), азербайджанці (0,08%), німці (0,07%), молдаване (0,08%). Укр. мову вважали рідною 88,9% осіб, російську — 10,3%, білоруську — 0,2% тощо. Понад 90% вірян правосл., також впливовими є протестант. течії. Природ. приріст від'ємний. За переписами нас. 1989 у місті налічували 18 тис. осіб, 2001 — 16,4 тис. осіб. Нас. скорочується також за рахунок внутр. і зовн. трудової *міграції*. Клімат помірно-континентальний. Серед. т-ра липня — +22,1 °С, лютого — -4,5 °С. Кількість опадів — 439 мм на рік, найбільше в теплу пору року (квітень — жовтень) — 304 мм. Зими малосніжні. Серед. товщина сніг. покриву за зиму на відкритих ділянках

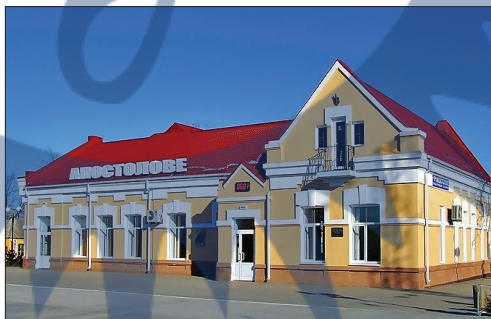
становить 10 см, макс. — 30 см. У пром-сті й на транспорті зайнято менше від 30% працівників (2016, оцінка). Осн. пром. підприємства: «АпостоловАгроМаш» (виробляє *борони*, культиватори, ґрунтообробні котки, насоси для с.-г. машин), «Апостолівський комбикормовий завод», *елеватор, типографія*. Кілька підприємств харч. пром-сті на 2020 не працюють. Місто отримує воду з каналу *Дніпро — Кривий Ріг* за допомогою двох підйом. насос. станцій. Місто газифіковане. Енергопостачання здійснюють за допомогою 4-х підстанцій. Житл. і нежитл. фонд опалюють автоном. системами. Розвин. сфера послуг: авторемонт. майстерні, торгівля (ринки, супермаркети, аптеки), заклади громад. харчування. Працюють крамниця «Візит», супермаркети «Вулик», ТОВ «АТБ-Маркет», ТОВ «Український Ритейл» («Брусничка»); торг. комплекси «Торговий дім», «Міленіум», «Віконт», «Люкс», «Лілія». Функціонують центр. район. лікарня, поліклініка, підстанція швидкої допомоги. А. — стратег. трансп. вузол, вузл. вантажно-пасажир. залізн. станція на перетині важливих з-ць *Кривий Ріг — Запоріжжя* і *Дніпро — Херсон*, поряд проходить автошлях нац. значення *Кропивницький — Запоріжжя*. Є локомотив. *депо*. Має постійні автобус. зв'язки міжоблас., внутрішньооблас. і приміські. Міжміські автобус. маршрути організ. в напрямку на міста *Харків, Миколаїв, Дніпро, Херсон, Кривий Ріг*. У 2020 функціонували заклади освіти: 4 заклади дошк. освіти, 5 закладів заг. серед. освіти (чотири — I–III ступенів і вечір. шк. II–III ступенів), 3 дитячі садки, центр дитячої соц.-психол. реабілітації, держ. заклад проф.-техн. освіти «Апостолівський



Апосто́лове. Прапор



Апосто́лове. Герб



Апосто́лове. Залізнична станція

центр підготовки та перепідготовки робітничих кадрів», ДЮСШ, будинок дит. творчості. Функціонує Нар. музей історії Апостолівського р-ну (1968), міський будинок культури «Сучасник», будинок н. і т. Апостолівської дистанції сигналізації та зв'язку, будинок творчості для дітей, міська б-ка для дорослих і б-ка для дітей. Пobl. А. — археол. пам'ятки: *кургани* епохи бронзи, скіф. кургани — Баби й Розкопана Могила. Є парк, рослин. масиви в долині р. Вошива. Іст. громад. центр міста є місцем концентрації об'єктів обслуговування загальноміського значення, що формують загальноміський центр. Функціонують два стадіони: «Колос» та «Локомотив». Окрім того, є 29 дит. і спорт. майданчиків, шк. стадіони і спортзали. Усього в місті спорт. площин. споруд заг. пл. 4,2 га, спорт. залів 1 200 м², бас. немає.

Лит.: Апосто́лове // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1969. Т. 4: Дніпропетровська область; Чисельність наявного населення Украї-

ни на 1 січня 2016. Київ, 2016; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019 року. Київ, 2019.

С. О. Яценко

Апостольська конституція (лат. Constitutio Apostolica) — найвищий за юридич. силою законодавчий акт, який містить заг. норми сталого характеру дії для всієї *Католицької церкви* або її частини. Видає А. к. Папа Римський. Термін «конституція» (лат. constitutio — установа, постановка, положення) спершу використовували для позначення найважливіш. указів рим. імператорів, звідки його запозичено до системи *канонічного права* Західної церкви. Часом, поряд із традиційною назвою «А. к.», вживаються також ін. — догматична або пастирська конституція, для підкреслення мети чи змісту документа. Перша А. к. була прийнята 14.07.1570 Папою Пієм V. Відповідно, встановлена кодифікована літургія лат. обряду — Тридентська меса, форма якої не змінювалась упродовж 400 р. А. к. видаються лат. мовою як універс. чи особливий закон Церкви, мають урочистий та офіц. характер. Від 1909 публікуються в офіц. бюлетені *Святого престолу* «Акти Апостольського Престолу» (лат. «Acta Apostolicae Sedis»), архів номерів якого розміщений на сайті *Ватикану*. Відповідно до «Закону про джерела права» від 07.06.1929 за № 2 А. к., разом із Кодексом Канонічного права, визнані гол. джерелом чинного у Ватикані права. Видають А. к. у формі *булли* за підписом Папи Римського; для засвідчення послугуються свинцевою печаткою зі зображенням *апостолів* Петра й Павла на одному боці та ім'ям правлячого *понтифіка* на ін. Перші слова — «ім'ям Папи» без числового показника його місця серед однойменних *понтифіків* із додаванням «єпископ раб рабів Божих» (лат. episcopus servus servorum Dei). Назва А. к. відповідає першим словам, що стоять за іменем і титулом Папи. А. к. стосуються широкого кола назрілих адм.-правових, орг., доктринальних та ін. проблем церкви: встановлюють догматичні визначення (див. *Догмат*); закріплюють зміни в церк. зак.-ві; визначають чи змінюють межі церков. округів; запроваджують реформи літургійної практики; затверджують акти про заснування різн. інституцій чи зміну їхнього статусу тощо. Серед А. к.: «Ineffabilis Deus» (1854) — догматич. конституція Пія IX, якою встановлено догмат про непорочне зачаття *Діви Марії*; «Ad Universalis Ecclesiae» (1862) Пія IX, яка окреслювала умови прийняття чоловіків до реліг. орденів; «Veterum sapientia» (1962) Іоанна XXIII щодо поширення та вивчення лат. мови; «Paenitemini» (1966) щодо практики посту, «Missale Romanum» (1969), якою введений новий, принципово перероблений чин меси, обидві — Павла VI; «Scripturarum Thesaurus» (1979), якою затверджено новий латиномов. переклад *Біблії* («Нова Вульгата») та «Sacrae Disciplinae Leges» (1983), що ввела в дію новий Кодекс канонічного права, обидві — Івана Павла II; «Anglicanorum Coetibus» (2009) — правила *Бенедикта XVI* щодо приєднання англікан. громад до Католич. церкви; «Vultum Dei quaerere» (2016) *Франциска* щодо затворницьких жінок, монастирів. А. к. звернена до всіх вірян і є обов'язковою до виконання у сфері віровчення (кан. 754 Кодексу канонічного права).

Дж.: Кодекс канонического права. Москва, 2007.

Лит.: Гергий Е. История папства / Пер. с венг. Москва, 1996; Reese T. J. Inside the Vatican: the Politics and Organization of the Catholic Church. Cambridge; London, 1998; Джероза Л. Церковне право / Пер. з нім. Н. Щиглевської. Львів, 2001; Хоружий Г. Ватикан: історія і сучасність. Львів, 2007; Лубський В. І., Харьковченко Є. А., Лубська М. В. та ін. Церковне (канонічне) право. Київ, 2014; Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап: у 3 т. Одеса, 2019.

Д. В. Лук'янов, Д. С. Тімонова

Апостольська столиця (лат. Sedes Apostolica, італ. Santa Sede) — офіц. назва *Святого престолу* як духовного керівного центру *Католицької церкви* і самостійного суб'єкта міжнар. правовідносин. Особливий міжнар.-прав. статус *Ватикану* (розташований в анклаві м. Рима, Італія) полягає в тому, що він є допоміжною суверен. територією Св. престолу, а не суверен. державою у звичному розумінні. *Латеранські угоди*



Апостольська столиця.
Вид на Палац губернаторства
Ватикану

1929, які визначили прав. статус Ватикану, наділили абс. суверенітетом саме Св. престол — Папу Римського та Римську курію як носіїв вищої влади в Католич. церкві. Канон 361 Кодексу каноніч. права («Codex Iuris Canonici»; 1983) регламентує, що під терміном «Апостольський престол», або «Святий престол», розуміється не лише рим. *понтифік*, а й Держ. секретаріат, Рада із зовн. справ церкви та ін. відомства Рим. курії. Назва «апостольський» у церков.-іст. традиції вказує на те, що ця тер. пов'язана із діяльністю *апостолів* Ісуса Христа. За церковною історією, у м. Римі перебували апостоли Павло (у 42) і Петро (між 59 і 61); прийняли тут мученицьку смерть. Від ап. Петра ведеться відлік усіх наступних *єпископів* Рима. Уперше назва «А. с.» вживається за *понтифікату Сиріція*. З ім'ям цього папи пов'язують перші папські *декрети*, які набули законодав. статусу (до нього папські послання були лише приват. або пастирськими). Саме під назвою «А. с.» стоять підписи Ватикану на міжнар. правових актах. Традиційно офіц. представником А. с. є Держ. секретар, безпосер. учасниками міжнар. угод є також *нунції*, які презентують А. с. у Католич. церквах на тер.



різних д-в або перед д-вами і публ. владою, до яких направлені. Як духовний керів. центр Католическої церкви (майже 1,3 млрд вірян у світі) А. с. є впливовою морал. і дух. силою на міжнар. арені.
Дж.: Кодекс канонического права. Москва, 2007. Кан. 361.

Лит.: Шлюндт Н. Ю. Международный характер конкордатов // Фундам. исслед. 2014. № 9 (6); Отрош М. І. Церковно-політична історія римських пап : у 3 т. Одеса, 2019. Т. 1: Римські єпископи (папи) від перших століть християнства до розділення Східної і Західної церкви у 1054 році.

А. В. Арістова

Апостольський Єрусалимський собор — зібрання апостолів, пресвітерів і членів палестинських ранньохристиянських громад бл. 50 у м. Єрусалимі. Проходив під головуванням ап. Петра. Згадку про собор подає кн. *Нового Завіту* «Дії апостолів» (розд. 15). У А. Є. с. взяли участь як представники еллінохристиянства — послідовники вчення апостола Павла і він сам особисто (див. *Паулінізм*) — так і *юдеохристиянства*, інтереси яких представляли апостоли Петро, Яків та Іван Богослов. Осн. полеміка точилася навколо поширення юдейського обрядового закону (*Закону Мойсея*) на християн, напевне із язичників. Гол. дискусійним питанням став припис щодо обов'язкового обрізання чоловіків. Відомо, що перші християни не вирізняли себе як носіїв інакшої за *юдаїзм* релігії; розуміли повчання Христа як частину (течію) юдейської традиції, його месіанську гілку (див. *Месіанізм*). Вони збиралися в *Єрусалимському храмі*, відвідували *синагоги*, навчалися *Тори* тощо. Після повернення до громад представників іншоетніч. й іншокультур. спільнот постало питання про поширення на них юдейських старозавітних обрядових практик. На соборі палестин. християни під проводом ап. Петра доводили, що положення юдейського закону (передусім додержання суботи й обрізання) мусять дотримувати не лише християни з євреїв, а і християни з язичників. Ап. Павло із соратниками заперечували

обов'язковість юдейського закону для останніх. Це дало підстави історикам церкви характеризувати Павла як носія та провідника універсаліст. за змістом віровчення, де юдейська традиція поступово вихолощувалась. Рішенням А. Є. с. стало звільнення язичників-*неофітів* від юдейських практик обрізання, жертвопринесення тварин у Єрусалим. храмі та деяких ін. Попри те, що автор «Дій апостолів» максимально пом'якшує (а часом і приховує) ідейні непорозуміння між апостолами Петром і Павлом, вони відбивають реальні розбіжності між юдео- та еллінохристиянами. Рішення А. Є. с. означали розрив *християнства* з юдейським корінням. Від кін. 1 ст. рим. влада почала розрізняти юдаїзм і християнство як розбіжні реліг. комплекси.

Лит.: Sanders E. P. Paul, the Law, and the Jewish People. Minneapolis, 1983; Поснов М. Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей — 1054 г.). Киев, 1991; Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Москва : Интербук ; Нью-Йорк, 1991; Мень А., прот. Что такое иудео-христианство? // Континент. 1998. № 95 (1); Павленко П. Ю. Етнічне та універсальне в ранньому християнстві: засади, особливості, тенденції. Київ, 2009; Сандерс Э. П. Иисус и иудаизм. Москва, 2012; Sanders E. P. Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion. Minneapolis, 2017.

П. Ю. Павленко

«Апостольські правила», «Правила святих апостолів» — пам'ятка церк. законодавства, збірка правил, приписів, звичаїв ранньохрист. церкви. Точний час створення і авторство достеменно невідомі, є предметом дискусій в іст. і церковно-канон. л-рі. Особисте авторство *апостолів* більшість дослідників ставлять під сумнів або заперечують, але давність самих правил (1–3 ст.) визнають. Значна частина «А. п.» містить норми, укорінені в церк. практиці ще з апостол. часів, але є правила явно пізнішого походження, укладені вже за умов визнання *християнства* рим. владою. Спочатку «А. п.» не були зведені в єдиний перелік, існували фрагментами в різних церквах. У єдину збірку об'єднані не раніше поч. 4 ст. Апостольський авторитет правил ґрунтується на їхній цілковитій відповідності змісту й суті новозавітного вчення. «А. п.» — джерело церк. практики й канонічного права. Уже перші Вселенські собори покликалися на «А. п.» як на відомі й авторитет. приписи церк. життя. Зміст «А. п.» становлять норми-приписи й норми-заборони, адресовані перев. кліру, в окр. випадках — *мирянам*. Вагоме значення мають правила, що стосуються прав і обов'язків *єпископів*, принципів церк. ієрархії, улаштування *Помісних церков*, призначення церк. покарань, здійснення христ. *таїнств*. Трулський Вселенський собор (691–692) визнав каноніч. авторитет 85 «А. п.», які відтоді авторитетні у східному християнстві. *Римо-католицька церква* визнає лише перші 50 правил. Апостольський авторитет визнає за «А. п.» і низка протестант. церков.

Дж.: Писания мужей апостольских / Пер. с древнегреч. Санкт-Петербург, 2007; Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців. Київ, 2008.

Лит.: Джерела канонічного права Православної Церкви / Пер. з грецьк. Харків, 1997; Ранні Отці Церкви / За ред. М. Горячої. Львів, 2015.

А. В. Арістова



Апостольський Єрусалимський собор.

Апостоли Петро і Павло. Худ. Ель Греко, між 1587–1592

Апостро́ф (від грец. ἀποστροφος, букв. — звернений убік) — надрядковий значок у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову губних приголосних та звуків [p] і [k] (у прізвищах та іменах) перед наступними я, ю, є, і (м'яч, бур'ян, Лук'ян). Уперше його застосував Є. Желєхівський у «Малоруско-німецькому словарі» (1886). В ін. джерелах від «Енеїди» І. Котляревського (1798) та «Грамматики малоросійського наречія» О. Павловського (1818) аж до «Словаря української мови» Б. Грінченка (т. 1–4; 1907–1909), де А. застосовано в позиціях, близьких до сучас. стану, використовувалися твердий та м'який знаки. За сучас. укр. правописом А. слід ставити перед літерами «я», «ю», «є», «і»: а) після губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] (б'ю, в'ється, п'ять, солов'ї, м'ята, мереф'янський) у словах іншомов. походження, прізвищах та геогр. назвах та після задньоязикових приголосних і шиплячих приголосних (к'янті, Іх'ямас, Руж'є, Монтеск'є, Ак'яр); б) після р (бур'ян, кур'єр, Фур'є, Амудар'я); в) після префіксів і першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний (без'язикий, паң'європейський). А. не пишеться в таких випадках: а) якщо перед губним звуком є приголосний звук (крім р), який належить до кореня (свято, тьманий, але верб'я, черв'як); коли такий приголосний належить до префікса, то А. ставиться (підв'язати, розм'якшити); б) якщо «ря», «рю», «ре» означають сполучення м'якого р із наступними а, у, є (бур'як, рюмса). У різних мовах А. має різне значення. Аналогічне до укр. значення він має в білоруській мові. В англ. мові А. позначається пропуск голосних і, зрідка, окр. приголосних звуків під час передачі швидкого розмов. мовлення на письмі (напр., cannot — can't); А. і закінчення -s використовують для позначення посесиву (присвійної форми; напр.: хто? — Jack [Джек]; чий? — Jack's [Джеків]).

Лит.: Аленков (Олешко) Ю. А. Апостроф і літера Г. Харків, 2009; Дорошенко Т. С. Словник українського правопису. Складні випадки орфографії. Харків, 2010; Український правопис. Харків, 2019.

А. А. Бурячок

Апостро́фа (грец. ἀποστροφή, букв. — відхилення, тут — звертання, зворот) — безпосереднє часто патетичне звертання до певної особи, божества, персоніфікованої ідеї або предмета, найчастіше застосовуване в риторич. чи поетич. мовленні, у жанрах панегірика й оди. Притаманна нар. свідомості, зумовлена досвідом спілкування й порозуміння з довкіллям, що зафіксовано в міфах, фольклорі, ритуалах. Зазвичай використовується як фігура стилістична, персоніфікація — як у давній л-рі (звертання Ярославни до Сонця, Вітра та Дніпра-Славутича), так і в новітній. Напр.:

сонце
драстуй —
шле тобі привіт бунтливий Семенко!

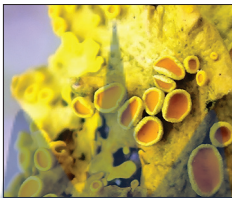
Семенко М. Сонцекров //

Семенко М. Вибрані твори.

Київ: Смолоскип, 2010. С. 29.

Лит.: Дядищева-Росовецька Ю. Б., Росовецький С. К. Апострофа в поезії Шевченка: На матеріалі поезії «На вічну пам'ять Котляревському» // Актуальні пробл. укр. лінгв.: теорія і практика. 2003. Вип. 8.

Ю. І. Ковалів



Апотеції лишайника
Ксанторії настінної
(*Xanthoria parietina*)



Апотропей. Назари — захист
від пристріту

Апотє́цій (від грец. ἀποθήκη — комора) — відкритий або вторинно закритий тип *плодового тіла* сумчастих грибів і дискосміцетних *лишайників*. Здебільшого блюдцеподібний, рідше чашечко- чи подушкоподіб. або у формі шапки на ніжці (напр., у зморшків). А. можуть розташовуватися безпосередньо на *субстраті* або ж бути піднятими над ним на ніжці. Спороносний шар (*гіменій*), що складається із сумок (*асків*), розміщених упереміш із неплідними *гіфами*, на час досягання спор лежить відкрито в А. на поверхні плодового тіла, вкритий лише гомоген. зовн. ексципулом (захисна стерильна тканина). Під гіменієм містяться гіпотечії — шар зі щільно сплених гіфів. Після дозрівання спори викидаються з А. на відстань від 0,5 до 60 см. Плодові тіла трюфельових (див. *Трюфель*) — це підземні А. бульбоподібної форми.

Лит.: Костіков І. Ю., Джаган В. В., Демченко Е. М. та ін. Ботаніка. Водорості та гриби. Київ, 2006; Wójciak H. Flora Polski. Porosty, Mszaki, Paprotniki. Warszawa, 2010; Бублик Я. Ю. Екологічні групи ранньовесняних аскомікотів (Ascomycota) НПП «Сколівські Бескиди» // Наук. записки Держ. природознав. музею. 2017. Вип. 33.

Апотропе́й (від грец. ἀποτροπῆος — той, що унебезпечує, відганяє лихо) — в археології та етнографії — предмети або зображення, яким у давніх культурах приписували магічні властивості відлякувати злих духів, нечисту силу, демонів від людей, оселі, свійської худоби тощо. Термін уведено на поч. 20 ст. До А. відносять зображення грізних божеств, чудовиськ, страхітливих звірів, захис. символів (носили як натільні *амулет*и; зображували на посуді, зброї, щитах, латах; висікали як надбрамні, настінні рельєфи та ін.), татуювання, виготовлені з певних видів рослин або фрагментів тварин *обереги*, захисні *руни* або *ієрогліфи* тощо. Деякі дослідники додають до переліку А. слова, фрази, звуки, запахи, кольори й ритуальні дії. Серед відомих А. — голова *Медузи Горгони*, *грифон*, *долоня-хамса*, *смолоскип* та ін. Зазвичай термін вживається як синонім до поняття «амулет», «оберіг». Семантичну відмінність вбачають у функції А. саме відганяти, відлякувати лихі сили, тобто в «активно-агресивній» дії. Філолог і релігієзнавець Л. А. Дойбнер (1877–1946; Німеччина) започаткував розрізнення обрядів апотропеїчних і катартичних: перші — унебезпечують від майбутніх загроз, другі — унебезпечують від уже здійснених нападів, скверни. Межі апотропеїчної *магії*, її різновиди, призначення та область застосування є предметом наук. дискусій.

Лит.: Deubner L. Magie und Religion. Freiburg, 1922; Левкиевская Е. Е. Славянський оберег: семантика і структура. Москва, 2002; Дынин В. И. О понятии апотропея, или оберега // Вестник Воронежского гос. ун-та. Сер.: Ист., политол., социол. 2013. № 1.

Апофазіс (грец. ἀποφασίς — заперечення), апофасіс — 1) Категорія *античної філософії* і *теології*, яка підносить *трансценденцію* як вищий принцип осягнення *буття* шляхом заперечення несуттєвих ознак та *абстрагування*. Генетично А. тісно пов'язаний з аферетичним методом (від грец. αφαιρεσις, букв. — позбавлення) й укорінений у платонівській традиції. Спочатку апофатизм був інтелектуальною процедурою абстрагування, що застосовувалася для визначення математичних *сутностей*. Платон, роз-



ширюючи можливості методу, проводив аналогію між *Благом* і Сонцем («Держава»). *Аристотель* розглядав аферетичний метод як метод дослідження, що полягає в абстрагуванні та запереченні того, що при аналізі певних феноменів є неважливим. А. активно застосовувався в елліністичну добу (*неоплатонізм*). Це, напр., судження *Ямвлиха* про ієрархію богів і неосаяність Вищого Бога; тлумачення *Плотіном* символіки язичницького храму, де у відкритій його частині віднаходять таємне та причащаються до істинного змісту культу. Шлях А. (апофатики) — сходження від складного до простого. Оскільки складне утворюється з простого через додавання нових елементів, то зворотний шлях до простого, безтілесного й непізнаного здійснюється за допомогою заперечення доданого. На принципі А. будується *апофатичне богослов'я*.

2) У *риториці* та літературознавстві — *фігура стилістична*, спрямована на зміну або заперечення висловлювання.

Лит.: Лукомский Л. Ю. Апофасис и язычество // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 6, 1994. Вып. 3. № 20; Адо П. Апофатизм, или Негативная теология // Духовные упражнения и античная философия / Пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2005; Солонько Л. А. Апофатическая антропология: онтологические основания, рефлексивные принципы, поведенческие стратегии. Нежин, 2013; Keller C. Cloud of the Impossible. Negative Theology and Planetary Entanglement. New York, 2014; Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / Пер. с фр. Москва, 2015; Дробышев В. Н. Апофасис и дистанция // Вестник Рус. христ. гуманит. акад. 2016. Т. 17. № 2.

В. Е. Туренко

Апофазія (від грец. ἀποφασίς — заперечення) — композиційний і стилістичний прийом, що полягає в енергійному запереченні раніше висловленого міркування, гадки в межах мовної партії однієї й тієї ж особи (власне автора, лірич. персонажа тощо). Напр., у поемі «Герострат» (1889) В. Самійленка:

... Кожний умира, і ряд віків
Його без жалю забуттям покриє.
О, що кажу я? Що кажу? Хіба ж
Усіх покрито забуття собою?
Хіба таких на світі не було.
Що їх ім'я віки переживає?

А. відображає суперечливе становлення думки суб'єкта, відіграє значну роль у побудові медитатив. форми (див. *Медитація*).

М. П. Бондар

Апофатичне богослов'я (від грец. ἀποφατικός — негативний, заперечувальний) — філософсько-богословське вчення, що заперечує можливість визначення незбагненного Бога людськими поняттями. Формування А. б. пов'язують із корпусом праць *Діонісія Ареопігита* (або *Псевдо-Діонісія Ареопігита*). Серед фундаторів А. б. — *Августин Аврелій*, який твердив, що Бог — це Той, кого краще за все пізнаєш, не знаючи Його. А. б. активно розвивали сх. теологи (*Климент Александрійський*, *Василь Великий*, *Григорій Богослов*, *Іоанн Дамаскін*, *Григорій Палама*). А. б. протистоять богослов'ю *катафатичному*. На основі цієї суперечності будується метод *антиномії* в богопізнанні, який сполучає непізнану сутність Бога та доступні для пізнання Божественні енергії. *Фома Аквінський*, трак-

туючи А. б. як корекцію до катафатичного, поєднує обидві стратегії, вбачаючи роль апофазису в нагадуванні про вищі речі. Досвід А. б. визначив особливості класич. укр. богослов'я (*Іларіон Київський*, *Кирило Туровський*, *Лазар Баранович*, *Іоаникій Галатинський* та ін.). Тут обоження людини починається з іраціон. переживання в *літургії* та обрядовості й потребує підтримки догми в другорядну чергу. А. б. вплинуло й на укр. *філософію серця* (*Г. Сковорода*, *П. Юркевич*). Паралелі до христ. А. б. є у вченні *Упанішад* про *Абсолют*; у «14 питаннях без відповіді» в *буддизмі*; у вченні *Лао Цзи* про *дао*; в апофатич. методі *Платона* та в «Ніщо» *Плотіна*. В ісламі розвинуто власну методологію А. б. (*мутазилітизм*, *суфізм*).

Лит.: Дионисий Ареопagit, О божественных именах. О мистическом богословии. Санкт-Петербург, 1994; Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. Москва, 2015; Garabine D. The Unknown God: Negative Theology in the Platonic Tradition: Plato to Eriugena. Eugene, 2015.

Є. А. Харьковченко

Апофегма (грец. ἀποφῆμα — стислий вислів, влучне слово) — коротке оповідання про репліку чи витівку мудреця, митця і просто розумної, гострої на язик людини, що стосується питань моралі, її виявів у сусп. і приват. житті. Типовим героєм А. є «знаменитий філософ», іст. особа. Можновладці показані як мудреці, дотепники, витівники. Серед персонажів трапляються постаті легендарні, напівісторичні, іноді безіменні, побутові. Найпопулярніші герої А. — діячі антич. світу. Оповідач зосереджується на ситуації та реакції на неї героя. Естетич. центром А. є кмітливість, мудрість, дотепність, дошкульність, швидкість, несподіваність цієї реакції, типова форма — репліка. А. була популярним жанром у європ. л-рах від античності до 18 ст. Особливого поширення набула в добу *Відродження*; у Польщі, Білорусі, Росії, Україні — у 16–18 ст. Збірки А. створювали *Ф. Петрарка*, *Дж. Боккаччо* та ін. Найуживаніша назва таких збірок — «Апофегмата». У польській л-рі відомі А. Миколая Рея (1567–1568) і Станіслава Вітковського (1615), у білорус. — Бедняша Будного (1599), оповідання якого поширювалися також в Україні й Росії. А. часто використовувались як ілюстратив. матеріал у творах *літератури полемічної*, учительної (ораторської) л-ри.

Лит.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ, 2007; Morson G. The Long and Short of it: from Aphorism to Novel. Stanford, 2012; Basset B., Guerrier O., Nepote F. et al. Usages et enjeux de l'apophtegme: (XVIe–XVIIIe siècles). Paris, 2014.

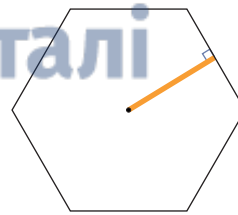
В. І. Кречетень

Апофема (від грец. ἀποτίμησις — відкладати вбік) — 1) У правильного *многокутника* — відрізок *перпендикуляра*, опущеного з центра вписаного кола на будь-яку з його сторін.

2) У *піраміди* — висота бічної грані, проведена з вершини піраміди, та її довжина.

3) У зрізаній піраміди — відрізок, який з'єднує середини ребер основ, що належать одній грані, та його довжина.

Апофеоз (грец. ἀποθεωσις — обоження, від ἀπο... — префікс зі значенням видалення або перетворення і Θεός — Бог), апофеоз, апофеоза,



Апофема правильного шестикутника

апофеоза — 1) У *Стародавній Греції* та *Стародавньому Римі* — обряд зарахування видатних правителів за їхні особливі заслуги до сонму богів.



Апофеоз. «Апофеоз війни», картина В. В. Верещагіна, 1871

2) Обожнювання, ушляхення, звеличування якоїсь особи, події чи явища.

3) У театральному мистецтві — урочиста фінальна масова сцена спектаклю, святкової концерт. програми чи циркової вистави, яка ушляхлює народ, героя або якусь подію. Зазвичай монументальна, сповнена піднесення. Форма А. розроблена в західноєвроп. театрі (опери Ж.-Б. Люлі), а також в укр. театрі 16–18 ст. — драми «Володимир» (1705) *Феофана (Прокоповича)*, «Милість Божя» невідомого автора.

4) В образотворчому мистецтві (зокрема живописі епохи *бароко* та *класицизму*) — зображення вознесіння душі померлого (зазвичай католич. святого, хоча трапляються сюжети про видатних полководців і держ. діячів).

5) Урочисте завершення чогось.

6) Вищий ступінь чогось.

Лит.: Клековкін О. Ю. Theatrica. Київ, 2012.

Апофермент (від *apo...* і *фермент*), апоензим — білкова частина ферменту, що зумовлює специфічність його дії. А. без коферменту (небілкова частина) позбавлений біол. активності.

Апофіз (грец. ἀπόφυσις — нарість, відросток) — 1) Кінцева частина трубчастих кісток (без *епіфіза*), виріст, відросток хребця та ін. кісток. Виникає із самостійного ядра окостеніння кістки поблизу *епіфіза*. Зазвичай функція А. полягає в прикріпленні до них м'язів.

2) У ботаніці — виріст при основі коробочки деяких *мохів*; ромбічна площинка над потовщ. кінцем сім'яної луски соснової шишки.

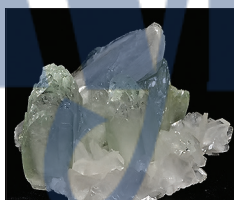
3) У геології — дочірнє бок. відгалуження або відросток, що відходить від магм. тіла, жили, лавового покриву і проникає в довколиш. *породи гірські*. За складом А. подібні материн. матеріалу. Мають різноманіт. неправильні химер. форми і швидко виклинюються. Крім магм., окрему групу становлять рудні А. — прожилки, що відходять від руд. жил у бок. породи. Умови й час формування А. близькі материн. геол. тілам. Наявність А. та їхня кількість можуть свідчити

про геодинам. умови формування материн. порід. Руд. А. є носіями різноманіт., переважно гідротерм. зруденіння.

Лит.: Горелова Н. Г., Коноваленко А. А., Кулундешев В. А. и др. Формы геологических тел: справочные материалы по тектонической терминологии. Хабаровск, 1984; Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский. Москва, 1984. Т. 1.

І. С. Потанчук

Апофіліт (франц. apophyllite, від грец. ἀποφυλίτω — той, що відшаровується) — породотвірний *мінерал* підкласу шаруватих *силікатів*. Уперше виявлено 1783 на о. *Готланд* гірн. інженером-механіком та хіміком К. Рінманом (1762–1826; Швеція), який вважав його різновидом *цеоліту*. Природодослідник Ж. Б. ді Андрада-і-Сілва (1763–1838; Бразилія) уперше описав А. як самост. мінерал 1805. Термін «А.» увів Р. Ж. *Гануї* 1806. Назва вказувала на властивість каменю розшаровуватися за нагрівання, коли він утрачає воду. Спочатку А. наз. конкрет. мінерал, з 1978 — низку мінералів схожого хім. складу. Колір А. зазвичай білий; дріб. кристали — водяно-прозорі, рідше трапляються напівпрозорі рожеві, червоні, зелені, жовті до лимонно-жовтих різновиди. У багатьох випадках забарвлення неоднорідне — зональне — як в агрегатах, так і в межах окр. кристалів. Блиск кристалів скляний із перламутр. відтінком на площинах спайності та окр. гранях. Твердість 4,5–5 (за *Мооса шкалою твердості мінералів*). У сучас. класифікаціях виокремлюють 2 самост. мінер. види відповідно до природи дод. аніона: фторапофіліт (флуороапофіліт), у якому вміст Флуору значно перевищує вміст гідроксид-аніона ($F >> OH$) і гідроксиапофіліт, де, навпаки, домінує гідроксид-йон ($OH >> F$). Рентгенометр. дослідження чітко вказують на відмінність параметрів елементар. комірок флуоро- й гідроксидвміс. А.: у перших вона помітно менша. Більші значення параметру c_0 гідроксиапофілітів спричинює їхню меншу мех. стійкість, зокрема полегшує розщеплення в напрямку, перпендикуляр. осі С. Окрім того, відомі різноманіт. хім. різновиди А., зокрема, натроапофіліт, у якому замість катіонів Калію катіони Натрію, рідкіснозем. флуороапофіліти з підвищ. вмістом лантаноїдів тощо. Тип. гідротерм. мінерал, трапляється в тісній асоціації із *цеолітами*. Зазвичай є в *породах гірських ефузивних*, де він переважно міститься в порожнинах і тріщинах *порід гірських вулканічних базальтового* (див. *Базальт*) і близького до нього складу. Тип. кубоподіб. кристали трапляються в багатьох родовищах світу. Найбільші й найефектніші зразки знайдено в родовищах поблизу міст *Нашик* та *Пуне*. Відомі знахідки на *Фарерських островах*, у *Нижній Саксонії*, *Грузії* (с. Перса, Ахалцх. муніципалітет), *Ляоніні*, *Калахарі*, у штатах *Вірджинії*, *Нью-Джерсі*, *Орегоні*, *Гуанахуато*, *Ріу-Гранді-ду-Сул*. У РФ родовища А. — рудник Комсомольський, Талнахське (Норильський р-н *Красноярського краю*); Бериколь (*Кемеровська область*), Дальнегор. родовище (*Далекий Схід*). В Україні зареєстровано порівняно нечислен. місцезнаходження А.: обидва представники давно відомі в р-ні *Карадагу*. У граніт. пегматитах Корсунь-Новомиргород. плутону (Черкаська обл.) вивчено флуороапофіліт і його рідкіснозем. різновид. У породах Коростен. плутону знайдено флуороапофіліт і гідроксиапофіліт. Є



Апофіліт

відомості про наявність А. в метаморфіз. карбонат. породах Серед. Придністров'я. Найбільш вивчені А. з граніт. пегматитів Корсунь-Новомиргород. плутону та гранітів і базитів Коростен. плутону. У пегматитах Черкащини флуороапофіліт приуроч. до мигдаліт та жеод. Він утворює суц. дрібнозерн. маси або зростки й кірочки коротких кристалів, які нарастають на кварц і шпат польовий. У відкритих порожнинах зрідка трапляються добре ограничені кристали таблитчастого габітусу. Іноді А. заповнює тонкі тріщинки (до 0,1 мм), які січуть польовий шпат і графіт. пегматит. В асоціації з А. розвинені хлорит, флюорит, кальцит, зрідка преніт, щодо яких він є найпізнішим мінералом. Подібні форми виділення А., але значно меншого масштабу, характерні для міарол із гранітів (с. Кам'яна Гірка) Коростен. плутону. Дещо відрізняються час. відносини А. з асоціов. мінералами. Зокрема, кальцит і флюорит іноді з тонколукуватим стильпномеланом у деяких міаролах заміщують А. У змінених основ. породах Коростен. плутону гідроксиапофіліт у вигляді дріб. (до 2–3 мм) псевдокубіч., тетрагональних короткопризматич., інколи сплюснених по L_4 кристалів нарастає на преніт. Прозорі ясно-зел. короткопризматич. до кубоподібних крупні кристали гідроксиапофіліту трапляються в Криму (кар'єр Першотравневий, Бахчисарайський район). Тут також трапляється флуороапофіліт, часто разом із цеолітами, кальцитом, окенітом, гіролітом, пренітом, заповнивши внутр. частини жеод. А. є колекц. та ювелір. матеріалом. Завдяки високому вмісту Калію їх можна використовувати для визначення ізоотоп. віку низькотемператур. парагенезисів (випадків закономір. спільного розташування генетично пов'яз. між собою мінералів) калій-аргон. методом, суть якого полягає в накопиченні радіоген. Аргону в калієвих мінералах.

Лит.: Lucas J. A. H. Tableau méthodique des espèces minérales. Paris, 1806; Gehlen A. F. Journal Für Die Chemie, Physik Und Mineralogie. Berlin, 1810. Vol. 9; The Dublin Philosophical Journal and Scientific Review. Dublin, 1825. Vol. 1; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Павличин В. І., Довгий С. О. Мінералогія : у 2 ч. Київ, 2014. Ч. 2.

І. В. Квасниці, В. І. Павличин

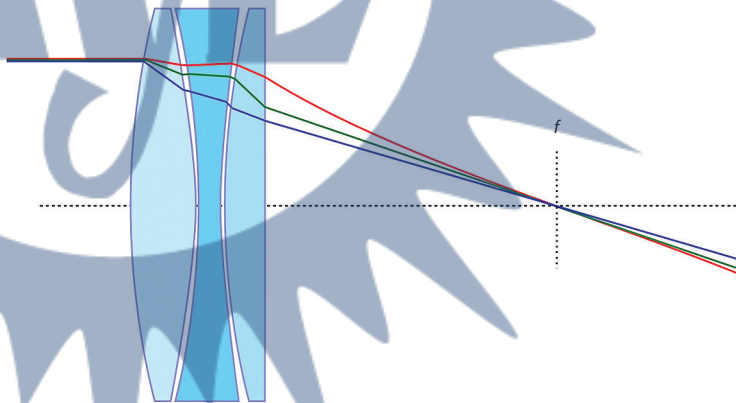
Апофіти (від *apo...* і грец. *φυτόν* — рослина, пагін) — антропофільні, антропотолерантні види аборигенних рослин (див. *Аборигенний вид*) спонтанної флори, які освоюють антропогенно трансформовані тер., частково або повністю пристосувалися до порушення *біотопів* і самостійно відновлюють у них свої *популяції*. Термін «А.» уперше запропонував 1903 М. Ріклі для позначення групи видів рослин, які оселяються в перетворених людиною місцезростаннях. За ступенем натуралізації в умовах трансформованих біотопів А. поділяють на 3 групи: евапофіти (види, що віддають перевагу антропоген. місцезростанням), геміапофіти (види звичайні як для природних, так і для антропоген. біотопів), евентапофіти (види, які зазвичай поширені у природ. біотопах і лише іноді випадково трапляються в частково або повністю трансформованих місцезростаннях). А. становлять однією фракцією, яка може розглядатися в складі природ. чи синантроп. флор. Кількісний склад фракції А. — показник, що варіює в різних регіонах. Співвідношення його значення з кількіс-

ними показниками ін. фракцій та всієї флори використовують для визначення індексу апофітизації. Найбільшим він є в урбано- та ін. флорах, що зазнали значної антропоген. трансформації. А. першими заселяють трансформовані ділянки тер., беруть участь у формуванні угруповань рудеральної та сегетальної рослинності, демутаційних процесах під час відновлення природ. рослин. покриву. На тер. України серед А. налічують бл. 1 400 видів судин. рослин. А. є гикавка сіра, кропива дводомна, лопух справжній, подорожник великий, спориш звичайний та ін. Деякі А. — поширені злісні бур'яни (березка польова, осот польовий, пирій повзучий та ін.), що успішно конкурують за ресурси середовища з культ. та с.-г. рослинами й засмічують посіви, знижують урожай тощо.

Лит.: Jackowiak B. Antropogeniczne przemiany flory roślin naczyniowych Poznań. Poznań, 1990; Протопопова В. В. Синантропная флора Украины и пути её развития. Киев, 1991; Протопопова В. В., Шевера М. В. Особливості структури апофітної фракції урбановидор України // Ботаніка і мікологія: сучасні горизонти / Відпов. ред. Н. В. Заїменко. Київ, 2016.

Л. В. Зав'ялова, В. В. Протопопова, М. В. Шевера

Апохромат (від *apo...* і грец. *χρῶμα* — колір) — об'єктив, у якому краще, ніж в ахроматі, виправлено сферичну аберацию і кому та майже цілком усунуто вторинний спектр. В А. зображення для 3 кольорів, тобто залишкова хрома-



тична аберация, значно менша, ніж в ахроматі. Зокрема, величина хроматичної аберации збільшення не перевищує 1–2 %. Невиправленою для А. залишається кривизна поля зображення. Зменшення хроматичної аберации досягається використанням спец. сортів скла (курц-флінт) і деяких кристалів (флюорит, галуни), а також введенням в оптичну систему дзеркал. А. застосовують як астроном. та фотографічні об'єктиви, для проектування кольор. зображень (поліграфія, кінематографія, телебачення), так і в геодез. зорових рурах (трубах) та ін. системах, де потрібне вел. збільшення.

Лит.: Русинов М. М. Композиция оптических систем. Ленинград, 1989; Ray S. F. Applied Photographic Optics: Lenses and Optical Systems for Photography, Film, Video, Electronic and Digital Imaging. Oxford, 2002; Кушнір О., Корчак Ю., Луців-Шумський Л. та ін. Експериментальна оптика. Львів, 2009; Ландсберг Г. С. Оптика. Москва, 2010; Махний В., Березовський М., Кінзерська О. Оптика /; за наук. ред. проф. В. П. Махний. Чернівці, 2018.

Л. П. Луців-Шумський



Апофіти. Спориш звичайний на дорозі з ґрунтовим покриттям

Апохромат. Апохроматична оптична система, f — фокус

Апоцентр (від *апо...* і *центр*) — точка орбіти небес. тіла, найвіддаленіша від центр. тіла, навколо якого відбувається рух. Антонімом до А. є *періцентр*. Іноді замість слова «центр» (після «пері...» або «апо...») використовують назву центр. тіла, навколо якого відбувається рух супутника. Напр., для орбіт тіл, що рухаються навколо Сонця (зокрема, планет, астероїдів і комет) періцентр та А. зазвичай називають, відповідно, *перигелієм* та *афелієм* (*апогелієм*); для орбіт тіл, що рухаються навколо Місяця періцентр й А. зазвичай називають *периселенієм* та *апоселенієм*; для орбіт супутників штучних Землі — *перигей* і *апогей*; для орбіт тіл, що рухаються навколо Венери — *перигесперій* та *апогесперій*; для орбіт тіл, що рухаються навколо Марса — *періарій* та *апоарій*; для орбіт тіл, що рухаються навколо Юпітера — *перийовій* та *апойовій*; для орбіт зір у подв. зор. системах — *периастр* та *апоастр*. А. визначено лише для еліпт. орбіт. Парабол. й гіпербол. орбіти мають тільки періцентр.

Лит.: Аксенов Е. П. Специальные функции в небесной механике. Москва, 1986; Александров Ю. В. Физика планет. Київ, 1997; Охотимский Д. Е., Сихарулидзе Ю. Г. Основы механики космического полета. Москва, 1990; Александров Ю. В. Небесна механіка. Харків, 2004; Celli A., Perozzi E. Celestial Mechanics: The Waltz of the Planets. Berlin, 2007.

О. Г. Шевчук

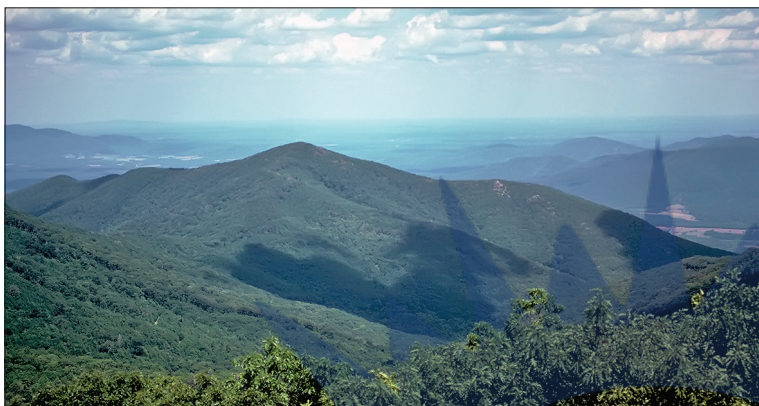
Аппалацький кам'яновугільний басейн — вугільний басейн на Сх. Сполучених Штатів Америки. Охоплює тер. штатів Пенсильванія, Меріленд, Огайо, Західна Вірджинія, Кентуккі, Теннессі й Алабама. Сформувався в передовому прогині пізніх герцинід Пд. Аппалачів. Протяжність — понад 1 200 км. Площа — бл. 180 тис. км². Передовий прогин має асиметр. будову із широким пологим зх. і вузьким крутим сх. бортами. У зх. частині басейну структура залягання вугленос. відкладів полого (кути падіння пластів — 3°); у сх. частині структура вугленос. товщі ускладнюється через довгі складки, підняття і диз'юнктив, порушення (амплітуда підняття досягає 300 м, кути падіння — 30°). У басейні налічується бл. 300 вугледобув. районів; із них 10 дають щорічно понад 10 млн т вугілля і 30 — більше як 5 млн т. Запаси вугілля кам'яного в басейні до глибини 900 м оцінюються в 1 600 млрд т; доведені запаси до глибини 305 м у пластах потужністю бл. 1 м — бл. 102 млрд т, з яких 14,3 млрд т придатні для відкритої розробки. На 2020 А. к. б. дає близько 70 % заг. видобутку вугілля в США, зокрема 95 % всього амер. антрациту. Вугілля приурочено до кам'яновуг. і пермських відкладів до глибини 900 м. Осн. пром. вугленосність пов'язана з Пенсильванськими (верхньокам'яновугільними) піщано-глинистими породами. У товщі Пенсильванія (360–1670 м) налічується понад 75 пластів вугілля робочої потужності. Найбільш вугленасичена формація Аллгейні, до якої приурочені робочі пласти Бруквілле (потужність 2–2,2 м), Кларіон (3,6–3,8 м), Кітанінг (1,2–1,3 м), а також формація Мононгахила (пласт Піттсбург потужністю 1,2–3 м). У ранньопермських відкладах (потужність до 300 м) відомо понад 10 пластів вугілля; найбільше значення має пласт Вашингтон (потужність 1,6–3,2 м). Вугілля переважно бітумінозне із середнім і високим умістом легких речо-

вин, серед. зольність бл. 8 %, сірчистість бл. 4 %, теплота згоряння 29–35 МДж/кг. Серед верхньокам'яновугільного вугілля є коксівне. Пром. освоєння басейну розпочато 1800 в шт. Огайо; активне — з 1840-х. У 1978 в басейні діяло 2 575 шахт і 3 018 кар'єрів. Макс. кількість шахт було зосереджено в штатах Кентуккі (1 060) і Зх. Вірджинія (740), кар'єрів — у штатах Кентуккі (979) і Пенсильванія (754). Шахтні поля переважно розкрито штольнями й похилими стволами. Найбільші шахти — «Мосс № 3» (шт. Вірджинія, введена 1958, 3,7 млн т на рік), «Робінсон Ран» (шт. Зх. Вірджинія, введена 1968, 2,6 млн т), «Робена» (шт. Пенсильванія, введена на поч. 1940-х, 2,1 млн т), «Мепл Крик» (шт. Пенсильванія, введена 1959, 2 млн т). Серед. глибина розробки на шахтах — 126,4 м, найб. — 335 м. Газовиділення в середньому — бл. 5,9 м³/т; на 49 шахтах (25 % підземного видобутку А. к. б.) серед. показник — бл. 20 м³/т (від 2,5 до 100 м³/т). Небезпечні щодо газу 13 пластів, зокрема пласт Піттсбург (понад 50 % всього обсягу газовиділення). Найбільші кар'єри: «Маскінг» (шт. Огайо, введений 1952, 2,1 млн т) й «Іджіт Веллі» (шт. Огайо, введений 1967, 1,9 млн т). Збагачується бл. 50 % вугілля, що видобувається. При шахтах і кар'єрах діють 236 збагачув. фабрик. Переважають мокрі способи збагачення — відсадження і важкі середовища. Найб. вуглевидобувні компанії: «Пібоді Груп» («Peabody Group») та «Консолідейшн Коал» («Consolidation Coal»). Видобуте вугілля транспортується залізнич. і річк. транспортом. Бл. 65 % вугілля споживається електростанціями, бл. 50 млн т вугілля (здебільшого коксівного) щорічно експортується, з них 23 % — до Канади, 26 % — у Європу, 45 % — у Японію. Експорт здійснюється через атлантичний порт Хемптон-Родс. Близькість басейну до центрів металург. пром-сті сприяє його експлуатації.

Лит.: Coal / Ed. by E. S. Moore. 2nd ed. New York, 1940; Судоплатов А. П. Угольная промышленность США. Москва, 1955; Appalachian Coal Today // Coal Age. 1975. Vol. 80. № 6; Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский. Москва, 1984. Т. 1.

С. О. Мачуліна

Аппалачі — гірська система на Сх. Північної Америки. Назва походить від імені індіан. племені. Простягаються на 2 600 км із Пн. Сх. на Пд. Зх. смугою в 160–480 км тер. Канади й Сполучених Штатів Америки. Складаються з позовж. субпаралельних хребтів гірських, серед. вис. яких від 1 000 до 1 300 м. Окремі вершини перевищують 2 000 м (г. Мітчелл, 2 037 м; г. Клінгменс-Дом, 2 025 м та ін.). Високремлюють Пн. і Пд. А., що розділ. долинами річок Гудзон і Мохок. Пн. А. утворено переважно з порід гірських метаморфічних і кристалічних, згладжених і сильно розчленованих річк. долинами. Це переважно вирівн. плоскогір'я з вис. 400–600 м, над яким височіють окр. брил. масиви й гір. хребти: Адирондак (1 628 м), Зелені гори (1 338 м), Білі гори (1 917 м). Для гір характерні згладж. вершини, пологі схили, місцями кари. Пониж. ділянки, особливо на узбережжі Атлантичного океану, горбисті, укриті льодовик. (див. Льодовик) відкладами. Пд. А. вищі за Пн., складені переважно осад. породами палеозою, мають різноманітний рельєф. У центр. частині різко виділяється Голубий хребет із гребне-та куполоподіб. вершинами, обривистими схи-



Аппалачі. Гори у штаті
Північна Кароліна, США

лами. На Сх. до центр. частини примикає плоске, слабо розчлен. річк. долинами плато *Підмонт* (вис. від 40 до 400 м). На Зх. схили Блакитного хребта стрімко падають і переходять в Аппал. плато, що сильно розчленоване вузькими і глибокими долинами й поступово знижується на Зх. від 1500 до 500 м. Сформувались А. у герцин. епоху гороутворення (див. *Герцинська складчастість*), що активно розвивалася в палеозойську еру. З юри (див. *Юрський період і юрська система*) до палеогену відбувалося *вивітрювання* і вирівнювання *країни гірської*. У неогені — антропогенні (див. *Антропогенний період*) тер. А. зазнала тектон. підняття, що призвело до сильного розчленування зем. поверхні й формування сучас. вигляду рельєфу. У четвертин. період пн. частина А. зазнавала впливу зледеніння, тоді як пд. залишалася в умовах теплого й вологого клімату, завдяки чому тут змогли зберегтися *ліси* із широколист. й вічнозеленими видами, що згодом поширилися на більшій частині гірської системи. А. багаті на *корисні копалини*. Відомі родовища *вугілля кам'яного, руд залізних, нафти, газу природного, цинку, руд олов'яних, бокситів, руд марганцевих, руд титанових, азбесту* тощо. На тер. штатів Пенсильванія, Меріленд, Огайо, Західна Вірджинія, Кентуккі, Теннессі й Алабама залягає *Аппалацький кам'яновугільний басейн*. На формування клімату А. значно впливають повітр. маси з Атлантик. й Мексиканської затоки. На Пн. тер. лежить у межах помір. кліматичного поясу, на Пд. — субтропічного. Серед. т-ри січня коливаються від -12°C на Пн. до $+8^{\circ}\text{C}$ на Пд.; серед. т-ри липня, відповідно, від $+18^{\circ}\text{C}$ до $+25^{\circ}\text{C}$. Кількість опадів у межах 1000–1300 мм/рік. Найб. річками, що течуть у глибоких долинах в А., є Коннектикут, Гудзон, Саскуеханна й Теннессі. Вони повновод. протягом року. Характер. *повені*, особливо навесні внаслідок танення снігів і влітку через злив. дощ. Вел. річки в пн. частині А. судноплавні. На Пн. А. переважають *грунти гірські, ґрунти підзолисті* та буроземні, на Пд. — гір. бурі лісові. Рослинність Пн. А. — *ліси мішані* та хвойні (ялина, ялиця, туя, клен, в'яз, тсуга, бук, жовта береза, pekan, липа тощо). Пд. А. до вис. 1 000 м укриті широколист. породами (числен. види дуба, клена, ясена, каштана та ін. ендеміків і реліктів — магнолія, туюланове дерево, біла акація, платан тощо), вище — мішаними і хвойними лісами. У верх. поясі пошир. *субальпійська рослинність*. Для тварин. світу характер. числен. ендем. види — олень віргін.



Аппарао Гуразада

(див. *Оленеві*), *опосум віргін.*, *кажани*; пошир. також є *барібал*, кенду бразил., *рись*, еноти, скунси, видри тощо.

Лит.: Гаврилюк В. С. Природа Північної Америки. Київ, 1971; The Encyclopedia of World Geography. San Diego, 2002; Сполучені Штати Америки // Гірничий енциклопедичний словник: у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 3; Johnson R. Grandfather Mountain: the History and Guide to an Appalachian Icon. Chapel Hill, 2016.

С. П. Дорошкевич

Аппарао, Гуразада (телугу గురజాడ అప్పారావు; 21.09.1861, с. Раяварам, район м. Вішакхапатнама, тепер Індія — 30.11.1915, м. Віджаянагар, тепер Індія) — письменник. Писав мовою телугу. Основоположник нової літ. мови телугу та жанру оповідання в мові телугу. Походив із родини брахмана. 1882 закінчив коледж у м. Віджаянагарі, де від 1885 працював викладачем л-ри та історії. З 1889 член Дебат. клубу. 1911 обраний членом Дослідн. ради Мадраського ун-ту. Усі твори писав розм. мовою телугу. Першим в л-рі телугу звернувся до жанру оповідань, у яких утверджував соц. тематику. Оповідання А. «Серце реформатора» (1951) та ін. спрямовані проти реліг. забобонів і кастових упереджень. П'єса «Викуп за наречену» (1896), що ґрунтується на класич. сюжеті інд. л-ри — зумисному виданні мол. дівчини заміж за старця за вел. викуп — принесла визнання. Композиція п'єси складна та громіздка, налічує 8 актів і багато сцен. А. створив новий вірш. розмір, близький до нар. пісень — «мут'яла саралу» («разки перлів»), використовуючи поєднання нар.-пісен. ритму й метричності особливості розм. мови. Новаторством у поезії також стало зображення реал. героїв у реал. ситуаціях. Вірш «Любов до батьківщини» («Дешабгакті»; укр. перекл. Ю. Покальчука, «Всесвіт», 1962, № 9) став нац. гімном народу андгра (телугу). А зб. «Намисто з перлин» (1972) затвердила визнання А. світом. Відомий як критик (книга «В'ясачандріка»; 1953).

Тв. Р о с. п е р е к л. — Жемчужные ожерелья. Сокровище / Пер. с телугу В. Топорова // Индийская поэзия XX века : 2 т. / Редкол.: Е. Чельшев, Ч. Айтматов, Г. Анджапаридзе и др. Москва, 1990. Т. 1; Укр. перекл. — Любов до батьківщини // «Всесвіт», 1962, № 9.

Лит.: Мелентьева О. Аппарао Гуразада (1861–1915) / Пер. с телугу В. Топорова // Индийская поэзия XX века : 2 т. / Редкол.: Е. Чельшев, Ч. Айтматов, Г. Анджапаридзе и др. Москва, 1990. Т. 1; Историја всемирной литературы : в 8 т. Москва, 1994. Т. 8; Mujahid S. Gurazada Apparaao: the Pioneer of Modern Telugu Literature. New Delhi, 2018.

Аппел, Кáрел Крістіан (Аппель; нідерл. Appel, Karel Christiaan; 25.04.1921; м. Амстердам, Нідерланди — 03.05.2006, м. Цюрих, Швейцарія) — живописець, графік, скульптор. Нар. в сім'ї перукаря. У 14 р. написав першу картину. У 15 р. узяв кілька уроків у художника-аматора. 1936 зробив першу скульптуру. На формування А. як митця вплинула творчість П. Пікассо, А. Е. Б. Матісса, Ж. Дебюффе (1901–1985; Франція). Упродовж 1940–1944 навчався в Королів. академії образотв. мист-в (м. Амстердам), де познайомився з молодими художниками Корнелем (Г. К. ван Беверл; 1922–2010; Бельгія, Франція) та Константом (К. А. Нівенгейс; 1920–2005; Нідерланди). Батьки А. не схвалювали його вибір професії, що змусило А. взимку 1944–1945 піти з дому. 1946 відбулася перша персон. виставка А. у

галереї м. Гронінгена. 1948 А. був одним із засновників європ. авангардист. руху «*КоБРА*» (назва утворена від перших літер міст, звідки походили його члени — Копенгаген, Брюссель, Амстердам). Мурал А. «Діти запитують» (1949) у мерії

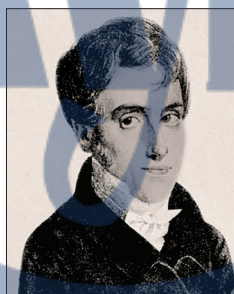


Аппел Карел Крістіан.
Скульптура «Антиробот»

м. Амстердама спричинив багато дискусій та протягом 10 р. був закритий для огляду. Унаслідок несприйняття мист-ва групи «*КоБРА*» в Нідерландах 1950 переїхав до м. Парижа (Франція). Відтоді багато подорожував Європою та Пн. Америкою. Певний час жив у містах Нью-Йорку (США) та Флоренції (Італія). Перша персон. виставка в США відбулася 1954 в галереї Марти Джексон (м. Нью-Йорк). Після 1990 почала зростати популярність А. у Нідерландах. Мав кілька *перформансів* у м. Амстердамі, а також у м. Брюсселі (Бельгія). Похований на кладовищі *Пер-Лашез* у м. Парижі. Найбільшу популярність здобув як монументаліст, хоча також працював як сценограф, був поетом і музикантом. Фігуративні скульптури з фарбов. дерева, алюмінію тощо, як і картини, вирізняє брутальний образ. *експресіонізм*. Серед монумент. робіт: панно «Весняна зустріч» у будинку ЮНЕСКО в м. Парижі (1959), скульптура «Антиробот» в Уніті м. Діжона (1976; Франція). Для стилю живопису А. характерні густе нашарування пігменту, широкі мазки, груба конфігурація, насичена кольорова гама. Активно послуговувався дит. мовою малюнку. Картини: «Маленькі місячні люди» (1946), «Люди, птахи, сонце» (1954), «Чоловік і жінка» (1967), «Дві молоді жінки» (1971), серії «Оголені» (1962), «Поля» (1979), «Вікна» (1980) та ін. Твори зберігаються в Музеї сучас. мист-ва (м. Нью-Йорк), Музеї красних мист-в (м. Монреаль), Держ. музеї (м. Амстердам) та ін. Нагороджений нідерл. королів. орденом Оранських-Нассау (1968), офіцер ордена Почес. легіону (2003).

Тв.: Psychopathologisches Notizbuch. Zeichnungen und Gouachen 1948–1950. Bern; Berlin, 1997; Der Machtwille der Planeten / Ich bin der Planet / Du bist der Planet / Wir sind die Planeten. Gedichte aus den Jahren 1941–1996. Bern; Berlin, 2000.

Лит.: Ragon M. Karel Appel: peinture, 1937–1957. Paris, 1988; Lyotard J. F. Karel Appel: Ein Farbgestus. Essay zur Kunst Karel Appels. Bern; Berlin, 1998; Houts C. van. Karel



Аппер Бенжамен Нікола Марі



Аппер Нікола. Портрет невідомого автора, бл. 1841

Appel: de biografie. Amsterdam, 2003; Stokvis W., Buck R. Cobra: The History of a European Avant-Garde Movement, 1948–1951. Rotterdam, 2017.

Аппер, Бенжамен Нікола Марі (франц. Appert, Benjamin Nicolas Marie; 10.09.1797, м. Париж, Франція — 17.01.1873, м. Метоні, ном Мессанія, Греція) — філантроп, публіцист. Кузен Н. *Аппера*. 1816–1818 А. викладав у школах франц. деп. Нор, 1819–1822 — військ. тюрмі Монтегю (м. Париж). Обвинувачений у сприянні втечі двох в'язнів, був на 3 міс. ув'язнений у тюрмі Форс. 1825 заснував «Газету тюрем, притулків, початкових шкіл і добродійних закладів» («*Journal des prisons, hospices, écoles primaires et établissements de bienfaisance*»). 1828 став одним із секретарів «Товариства християнської моралі», яке з 1821 об'єднувало католи. і протестанти. філантропів. Працював у комітеті Т-ва з питань тюрем, відвідував в'язниці, складав доповіді, записки про становище в'язнів, публікував їх у газеті Т-ва. Присвятив цій справі 20 р. життя. 1830 став членом Королів. ради тюрем. Долучився до реформування *пенітенціарної системи*. А. відвідував в'язниці різних країн, написав про це низку праць («Мандрівка до Пруссії», 1846; «Мандрівка до Греції», 1856 тощо). У праці «Каторги, тюрми, злочинці» (1836) змалював становище ув'язнених, висловився за скасування смертної кари. У мемуарах «Десять років при дворі короля Луї-Філіппа, спогади часів Імперії та Реставрації» (1846) описав історію свого життя на тлі іст. подій того часу; подав листи сучасників (П. Ж. Беранже, К. Делавіна, А. Дюма, Б. Констан та ін.). А. називали «французьким Говардом». Став прототипом персонажа роману *Стендала* «Червоне і чорне» (відвідувач тюрми м. Вер'єра). Нагороджений орденом Почес. легіону (1833).

Пр.: Bagnes, prisons et criminels : en 4 t. Paris, 1836.

Лит.: Petit J.-G. Le philanthrope Benjamin Appert (1797–1873) et les réseaux libéraux // Revue d'histoire moderne et contemporain. 1994. № 4.

Аппер, Нікола (франц. Appert, Nicolas; 17.11.1750, м. Шалон-сюр-Марн, тепер Шалон-ан-Шампань, регіон Гранд-Ест, Франція — 03.06.1841, м. Массі, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — винахідник. Кузен Б. Н. М. *Аппера*. Народився в сім'ї трактирника. З 1772 служив дегустатором у приват. маєтках. Від 1774 — кондитер у м. Парижі, відкрив власну крамничку. Під час *Великої французької революції* 1789 вступив до нац. гвардії. 1794 провів 3 місяці у в'язниці. 1795 А. винайшов спосіб консервування продуктів. Для виробу консервів за своїм методом того ж року облаштувався в м. Іврі-сюр-Сен (тепер регіон Іль-де-Франс), де відкрив цех, що постачав продукцію насамперед для мор. флоту. У червні 1795 був обраний до муніципалітету цього міста, згодом виконував обов'язки помічника мера. 1802 А. заснував у м. Массі перший комерц. консервний завод «Будинок Аппера», що діяв (з перервами) до 1933. У 1806 А. брав участь у виставці виробів франц. пром-сті. 1810 переміг на конкурсі, оголошеному *Наполеоном I Бонапартом* із метою віднайти найкращий спосіб зберігання продуктів для армії; отримав винагороду 12 тис. франків. Під час *наполеонівських воєн* підприємство А. було зруйновано 1814 прус. військами, 1815 — англійцями й перетворено на шпиталь. А. виїхав

до м. Парижа, де продовжував дослідження. 1822 Т-во заохочення нац. пром-сті нагородило А. дипломом «добродійника людства». 1827 на виставці виробів франц. пром-сті нагороджений золотою медаллю. 1835 А. повернувся до м. Массі. Помер у бідності, похований у брат. могилі. Осн. винахід А. — спосіб консервування продуктів шляхом тривалого нагрівання в киплячій воді в герметично закритих скляних посудинах після того, як звідти викачали повітря. Цей метод отримав назву «аппертизація». До винаходу А. продукти зберігалися лише шляхом сушки, соління, копчення чи за допомогою спирту, отчу тощо, при цьому вони втрачали свої якості. Новий метод А. виклав у праці «Книга для усіх господарок, або Мистецтво зберігати протягом багатьох років тваринну чи рослинну субстанцію» (1810). Праця перевидавалася, перекладалася іноз. мовами й виходила за межами Франції (1810 у Німеччині, 1812 у Великій Британії, 1813 у Бельгії тощо). А. також винайшов методи: очищення напоїв, що бродять, за допомогою желатину; консервації молока, вина та пива шляхом нагрівання до 70 °С — метод, який пізніше назвуть *пастеризацією*, бо йому дасть наукову оцінку Л. Пастер. 1991 відкрито статую-колонну А. у м. Шалон-ан-Шампань, 1999 — бюсти А. у м. Массі та в Ін-ті харч. технологій у м. Чикаго (США). 2010 було проголошено у Франції роком А., відкрито залу А. у Музеї красних мист-в і археології м. Шалон-ан-Шампань, у Монако випущено присвячену А. марку.

Пр.: *L'art de conserver pendant plusieurs années toutes les substances animales et végétales*. Marseille, 1991.

Лит.: Pujol R. Nicolas Appert, l'inventeur de la conserve. Paris, 1985; Barbier J. P. Nicolas Appert, inventeur et humaniste. Paris, 1994; Giscard d'Estaing V. A. Le Livre mondial des inventions. Paris, 1999; Garcia R., Adrian J. Nicolas Appert: Inventor and Manufacturer // Food Reviews International. 2009. № 25 (2); Жуайо А. Французские правила здорового питания / Пер. с фр. Москва, 2017.

С. В. Глухова

Апперцепція (від лат. ad — до, при і *перцепція*) — 1) У філософії — процес сполучення безпосеред. чуттєвих вражень від об'єкта із попередньо набутим індивід. досвідом, що зумовлює ясність, виразність та осмисленість *сприйняття*. Термін увів на поч. 18 ст. Г.-В. Лейбніц, у філософії якого, зокрема, у праці «Нові есе про людський розум» (1703–1704), поняття «А.» означає усвідомлене, прояснене сприймання на відміну від несвідомих, «тьманих» і невиразних перцепцій. У філос. системі І. Канта введено поняття *трансцендентальної* А. — апріорної єдності самосвідомості суб'єкта-пізнавача як передумови будь-якого досвіду й можливості будь-якого знання. Протиवाгою трансцендент. А. в І. Канта є емпірич. А., або *інтроспекція*, що походить із синтезу різн. елементар. відчуттів у цілісне усвідомлення предметів та явищ, що сприймаються. Із філософії поняття «А.» увійшло до пед. науки, психології, психолінгвістики, епістемології, теорії сприймання та розуміння твору. Один із засновників наук. педагогіки Й. Ф. Герbart розумів А. як процес сполучення сутності того, що сприймається, із сукупністю споріднених уявлень, знань і переживань минулого досвіду, яку він називав «апперцепційною масою». Відповідно, якщо результати нових поточн. сприймань індивіда узгоджуються з

нею, то вони «привласнюються» свідомості і включаються до індивід. досвіду. Таке розуміння А. лягло в основу пед. вчення Й. Ф. Гербарта про засади та принципи засвоєння знань. Завдяки працям В. Вундта поняття «А.» набуло поширення у психології, який поставив у залежність від А. складні процеси діяльності свідомості — увагу, мислення, а також вольові процеси. Він розрізняв А. пасивну й активну: перша спричиняється зовн. умовами, її структура залежить від них; друга виникає внаслідок функціонування пізнавальної системи людини і більше залежить від внутр. процесів. Згідно із сучас. наук. уявленнями, А. є виявом заг. закону, за яким зовн. предмети і явища визначають зміст психіч. діяльності, діючи через внутр. суб'єktiv. передумови, сформовані поперед. розвитком індивіда та його взаємодією із середовищем. Сприймання залежить не лише від об'єкта, а й від суб'єкта, наявних у нього потреб, інтересів, уявлень, понять, психіч. стану тощо. Завдяки включенню нових вражень від об'єкта до складу поперед. досвіду індивіда сприймання відбувається швидше, набуває вибіркової та осмисленості. Фізіол. бік А. пов'язаний із механізмом систем. роботи кори вел. півкуль головного мозку. Для визначення рівня й особливостей сприймання психологи використовують методи тестування, насамперед тест А. символів і тест математичної А.

2) У психології — властивість сприйняття, що дозволяє людині інтерпретувати враження і відчуття через призму набутого досвіду, суб'єкт. інтересів, станів, поглядів.

3) В епістемології А. — *когнітивний* механізм, інтроспективне рефлексивне сприймання свідомості її власних станів.

Лит.: Ott Ch. J. The Evolution of Perception and the Cosmology of Substance. New York, 2004; Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. Київ, 2006; Цар Ю. Поняття «аперцепції» в системі категорій психологічної концепції Олександра Потебні // Парадигма. 2010. Вип. 5; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2015; Чикин А. А. Понятие апперцепции в психологии Т. Липса и ранней феноменологии Э. Гуссерля // Ист. филос. 2015. Т. 20. № 1; Скрипченко О. В., Долінська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Загальна психологія. Хрестоматія. Київ, 2019.

Д. В. Данильчук

Аппіа, Адольф (франц. Appia, Adolphe; 01.09.1862, м. Женева, Швейцарія — 28.02.1928, м. Ньйон, Швейцарія) — сценограф, теоретик театру, реформатор сценічного мист-ва, один із творців новатор. концепції сценіч. простору. Народився в сім'ї лікаря, одного із засновників Червоного Хреста. Закінчив у 1879 колеж у м. Веве. Навчався музики в консерваторіях міст Лейпцига (1882–1883), Парижа (1884–1886) і Дрездена (1886–1890). Під час навчання регулярно відвідував театри. 1889–1890 у м. Дрездені водночас вивчав технологію освітлення сцени. Повернувшись до Швейцарії, спочатку мешкав у с. Геннерсбрунн (кантон Шаффгаузен), 1893–1900 — у с. Б'єр (кантон Во). Там в ізоляції писав теор. праці. 1910–1923 брав участь у створенні Ін-ту ритміч. гімнастики Е. Жака-Дальєкроза в м. Геллерау (Німеччина) й постановках, що там здійснювалися. Стояв біля витоків глибоких змін, що відбулися в сучас. театрі. Опублікував працю



Аппіа Адольф

«Постановка вагнерівської драми» (1895), одна з осн. ідей якої — надання переваги тексту й актору. У класич. праці «Музика й спектакль» (1895–1897) помістив актора на перше місце, підпорядкувавши йому всі сценіч. елементи і встановивши ієрархію: актор, простір, світ, картина. Писав, що муз. партитура має визначати не лише тривалість спектаклю, а й жести та рухи акторів, сценіч. простір. 1906 він відкрив для себе ритміч. гімнастику, яку розробляв і впроваджував композитор Е. Жак-Далькроз. Для А. ця дисципліна була важливою як органічне поєднання музики, тіла і простору. А. розвинув свою теорію в праці «Створення живого мистецтва» (1921). Його принципами були: видалення зі сцени будь-яких вигадливих площин, декорацій та мальован. завіс і активна роль світла. Вважав, що плоска картина чи декорація несумісна з живою присутністю акторів, які грають у тривимірному просторі. Традиц. декорації потребують заміни тривимірними (ступенями, стояками, пандусами, платформами, драпуванням тощо), які поєднувалися б із рухами акторів. Світло має використовуватися як засіб драм. виразності, що перетворює цей простір на живий. Сцена — драм., ритмічний простір, який потребує худ. організації. Нове театр. мист-во має відповідати новому місцю — театр. зала повинна стати храмом мист-ва, вільним, просторим, динамічним. А. був попередником А. Арто, уперше висловив ідею «тотальної дії». Працював над постановками опер Р. Вагнера, К. В. Глюка, Ж. Бізе, драм. творів В. Шекспіра («Король Лір», «Макбет»), Есхіла, Г. Ібсена, П. Клоделя. Зокрема, 1912–1913 створив декорації до постановки опер «Орфей і Еврідіка» К. В. Глюка та «Благовіщення» П. Клоделя в Ін-ті ритміч. гімнастики Е. Жака-Далькроза в м. Геллерау, 1923 — до опери «Тристан та Ізольда» Р. Вагнера для театру «Ла Скала» в м. Мілані (Італія), 1925 — до опери «Валькірія» Р. Вагнера для театру в м. Базелі (Швейцарія).

Тв.: La Musique et la mise en scène. Berne, 1963; Œuvres complètes: in 4 vol. Lausanne, 1983–1991; Р о с п е р е к л. — Живое искусство / Пер. с фр. А. Бобылевой. Москва, 1993.

Лит.: Couty D., Rey A. Le Théâtre. Paris, 2000; Владимірова Н. В. Західноєвропейський театр у динаміці культурного процесу межі XIX–XX ст. Київ, 2008; Ульянова А. Б. Адольф Аппія: театр пространства и света. Санкт-Петербург, 2011; Beacham R. C. Adolphe Appia: Artist and Visionary of the Modern Theatre. London; New York, 2015.

С. В. Глухова

Аппіані, Андреа (італ. Appiani, Andrea; 31.05.1754 м. Мілан, Італія — 08.11.1817, там само) — художник, провідний представник неокласицизму. Нар. в сім'ї медика та мав намір продовжити кар'єру батька, але згодом вступив до приват. академії живописця К. М. Джудічі (1723–1804), де брав уроки з малювання та пластики, копіював скульптури й гравюри. 1769 приєднався до класу художника-монументаліста А. де Джорджі. Навчався в Академії Амброзіана в м. Мілані. Тоді ж відвідував майстерню М. Кноллера (1725–1804), де поглиблював знання про олійний живопис. Вивчав анатомію в клініці «Оспedale Маджоре» (італ. «Ospedale Maggiore») у м. Мілані у скульптора Г. Монті (1750–1824). Інтерес А. до естетики стимулював поет-класик Дж. Паріні (1729–1799), два портрети якого він намалював олівцем. 1776 вступив до Академії

мист-в Брера, щоб опанувати живопис у Дж. Трабаллесі (1721–1812) та удосконалити навички монументаліста. 1796 франц. влада призначила А. комісаром у справах образотворчого мист-ва Цизальпінської республіки, йому були підпорядковані Академія мист-в і картинна галерея Брера. 1804 А. брав участь у коронації Наполеона I Бонапарта. Відтоді став придвор. художником у королівстві Італія: писав портрети Наполеона та членів його сім'ї, міністрів і генералів. З 1813 був паралізований. Осн. твір А. — фрески, створені на замовлення Наполеона в Королів. палаці (м. Мілан), де мешкав намісник Е. де Богарне. Зала каріатид (1803–1807) включала 35 епізодів, присвячених перемогам армії Наполеона I Бонапарта, у техніці *грязайлі* (знищені 1943 під час Другої світової війни, відомі за гравюрами). Тронна зала палацу за допомогою *алегорії* ушлякує імператора («Апофеоз імператора», «Аполлон і музи», «Чотири частини світу», «Вулкан і Мінерва»). Серед монумент. творів — фрески із зображенням 4-х євангелістів та Вчителів церкви, які А. намалював для церкви Санта-Марія-прессо Сан-Чельсо (1792–1795); фреска «Парнас», що зображує Аполлона й муз, на стелі ідальні Королів. вілли у м. Мілані (1790–1807). Автор портретів: «Автопортрет» (1790–1800), «Генерал Дезо» (1801–1802), «Уго Фосколо» (бл. 1802), «Наполеон I» (1803), «Співачка Грассіні» (1805) та ін. Писав картини на міфол. та іст. сюжети: «Колісниця Аполлона» (1800), «Аполлон і Дафна» (1805) тощо. Працював як сценограф, виконав ескіз завіси для Драм. театру в м. Мілані. Реставрував «Таємну вечерю» Леонардо да Вінчі (1802), займався реставрац. роботами в замках Італії.

Лит.: Antal F. Riflessioni intorno al classicismo e al romanticismo, in Classicismo e Romanticismo. Torino, 1975; Zanchi A. Andrea Appiani. Bologna, 1995; Zeitz J. Napoleons Medaillen. Petersberg, 2003; Leone F. Andrea Appiani. Pittore di Napoleone. Vita, opere e documenti (1754–1817). Milano, 2016.

Аппієва дорога (лат. via Appia) — громадська дорога часів Стародавнього Риму. Вважалася однією з найважливіших у Римі. Значна частина шляху збереглася дотепер. А. д. прокладено 312 до н. е. від м. Рима на Пд. до м. Капуї. Упродовж 3–2 ст. до н. е. її продовжено до м. Брундізія (тепер м. Бриндізі, Італія). А. д. мала стратегічне значення, забезпечуючи зв'язок м. Рима з портами, через які здійснювалися торг. й культ. контакти з Грецією і Сх. Середземномор'ям, а також постачання військ тощо. Уздовж дороги розташовані численні пам'ятки давньорим. часу — монументальні гробниці, колумбарії, підземні споруди (катакомби), залишки арки Друза (3 ст. н. е.), порту Аппія, також відомі як ворота Св. Себаст'яна (3 ст. н. е.) тощо. Збереглася частина мильових стовпів, які було встановлено через кожну рим. милю (1 478 м). Дорога широко використовувалася до 5–6 ст. у Середньовіччі її стратег. значення занепадо, паломники прямували нею під час прощ до християн. святинь. Наприк. 18 ст. на частині ділянки колись. А. д. було побудовано Нову А. д. З кін. 18 ст. з ініціативи Папи Римського Пія VII розпочалася консервація пам'яток уздовж А. д. на ділянці між колоною Траяна і рим. фортецями. Археол. парк було відкрито за правління Пія IX (1852). Уздовж дороги розташовано низку музеїв.



Аппіані Андреа, автопортрет (1790–1800)



Аппієва дорога

Лит.: Rumiz P. Appia. Milano, 2016; Quilici L., Quilici S. Per la via Appia tra i monti Ausoni e Aurunci. Foggia, 2017.

Апраксія (від грец. ἀπραξία — бездіяльність) — нездатність виконувати довільні рухи та дії з предметами, попри відсутність порушень мотор., сенсор. систем і мозочка, а також збереження елементар. рухових актів. Термін «А.» уперше згадано 1871 в трактаті Г. Штейнталя про порушення мови. Деякі форми А. пов'язані з патологією лівої півкулі головного мозку, тоді як ін. можуть бути спричинені пошкодженням правої. Крім того, деякі підтипи А. характерні за ураження тім'яної частки, мотор. кори гол. мозку й базальних гангліїв. Найчастіше А. спостерігають за пошкодження лівої півкулі гол. мозку, нерідко в поєднанні з афазією. Зазвичай А. виражається білатерально, навіть у разі односторон. ураження. А. зумовлює значні проблеми під час виконання повсякденних життєвих завдань, знижує працездатність. Найчастіше трапляється А. рухів кінцівок, апраксія череп. мускулатури (орофасціальна А.) та А. тонко координованих рухів артикуляції (А. мови). Види А.: а) ідеомоторна — найпоширеніший тип, для якого характерні порушення довільних рухів, попри неушкоджені сенсорні, мотор. функції та мову; пацієнти демонструють часові та просторові помилки, що впливають на терміни, послідовність, амплітуду, конфігурацію й положення кінцівки в просторі; б) концептуальна — пацієнти мають труднощі з виконанням складного, багатоступеневого завдання (напр., заварити чай); спостерігають у пацієнтів із масив. ушкодженням лівої півкулі, недоумством, деменцією або делірієм; в) орофасціальна — характеризується порушенням довільних рухів обличчя, рота, язика, гортані, горлянки (напр., повітряний поцілунок), пов'язана з ураженням нижньої частини лобної частки, островця і базальних гангліїв; часто поєднується з А. кінцівок і розглядалася як підтип ідеомоторної А.; г) кінетична — характерні неточні або незграбні рухи кінцівок. Є також А. ходи, мови, письма, конструктивна, просторова тощо.

Лит.: Gross R., Grossman M. Update on Apraxia // Current Neurology and Neuroscience Reports. 2008. № 8 (6); Rohrer J. D., Rossor M. N., Warren J. D. Apraxia in Progressive Nonfluent Aphasia // Journal of Neurology. 2010. № 257 (4); Worthington A. Treatments and Technologies in the Rehabilitation of Apraxia and Action Disorganisation Syndrome: A Review // NeuroRehabilitation. 2016. № 39 (1).

Л. С. Трачук, О. С. Чабан

Апретур (нім. Appretur — виробка, від франц. apprêter — готувати, вичиняти, обробляти) — сукупність операцій обробки тканин, шкіряних виробів, хутра, пряжі, паперу тощо для надання їм потрібних властивостей, а також речовина, використовувана для такої обробки. Найпоширеніша апретурна обробка тканин і шкіряних виробів. А. тканин відносять до заключ. обробок. Вона надає матеріалу жорсткості, малоусадковості, зносостійкості, біостійкості, вогнетривкості, антистат., водо- та брудовідштовхув. властивостей тощо. Технол. процес заключ. обробки тканини складається з різноманіт. операцій, що залежать від сировин. складу текстил. матеріалу, його структури і призначення. Залежно від хім. природи А. (крохмаль, клей, синтет. смоли тощо) та складу їхніх композицій, отрим. на основі їх ефекти текстил. матеріалів, мають різну стійкість до прання та хім. чищення. За цим принципом А. поділяють на такі, які змити легко, важко чи неможливо. Як легкозмивні А. зазвичай використовують крохмаль (рис., маїс., картопл., пшен.), клей, желатин, поверхнево-актив. речовини (ПАР), антистат., антисепт. речовини, підсилювачі кольору чи блиску. Важкозмивними А. є синтет. високомолекуляр. сполуки у вигляді емульсій та латексів. До А., які змити неможливо, належать поліетилен. та полівінілацетат. емульсії, латекси на основі каучуків. Видалення з тканин А., які змити легко, відбувається під час 1-го прання. Для поновлення ефекту оброблення потрібно повторювати після кожного прання. Важкозмивні А. забезпечують зберігання наданих тканині властивостей після 4–5 циклів прання. Використання А., які змити неможливо, дає змогу зберігати надані тканині ефекти та властивості впродовж усього строку експлуатації. А. застосовують для відновлення блиску шкір. взуття, який воно втратило під час виготовлення. За видом плівкоутворювача розрізняють А. шелак. (див. Шелак), нітроцелюлоз., казеїн. (див. Казеїн), полівінілацетат., акрил. тощо, за видом розчинника — спирт. та вод., за кольором — безбарвні, чорні, кольорові А. Найширше у вир-ві взуття використовують шелак. А. та А. на основі нітролаку. Вибір А. залежить від характеру опорядження шкіри. Для оброблення шкір. взуття, поверхня якого має покриттям на основі емульс. плівкоутворювачів, закріпл. нітролаком, нітрофарбою або на основі емульс. плівкоутворювачів, застосовують спирт. А. або А. на орган. розчинниках, а також вод. емульсії полімерів. Для опорядження верху взуття зі шкір із казеїн. покриттям використовують водоказеїнові, шелаково-водні або воскові А.

Лит.: Раяцкас В. Л., Нестеров В. П. Технология изделий из кожи : в 2 ч. Москва, 1988. Ч. 2; Коновал В. П., Гаркавенко С. С., Свістунюва Л. Т. та ін. Универсальный довідник взуттєвика. Київ, 2010; Дрегуля Е. П., Рибальченко В. В., Супрун Н. П. Текстильне матеріалознавство. Київ, 2011.

І. О. Стецюк

Апріоризм (від лат. a priori — на підставі відомого, згідно з попереднім) — вчення про знання, отримане до досвіду й незалежно від нього. Термін почав уживатися прибл. із сер. 19 ст. А. — важливе поняття філософії науки. Його головна ідея — пізнання можливе лише за наявності апіорних умов. Знання апіорі вважається беззаперечно достовірним проти досвідного зна-

ння, опосередкованого чуттєвим сприйняттям. У *гносеології* І. Канта апіорність надає наук. знанню всезагального та необх. характеру. А. констатує напередзаданість наук. знання, вказує на взаємозв'язок умов досвіду та його результатів. Кантівський А. — точка відліку для сучас. його варіантів: теоретико-пізнавального, логіч., психол., іст., естетичного, антропол., етичного тощо.

Лит.: Ойзерман Т. И., Нарский И. С. Теория познания Канта. Москва, 1991; Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Науч.-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. Москва, 2010. Т. 1; Титаренко В. А. «Апериоризм» Канта та «історизм» Гегеля як шляхи розв'язання проблеми співвідношення моралі та релігії // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2011. Вип. 105; Кульков Ю. П. Априоризм И. Канта в современном осмыслении // Вестник Чуваш. ун-та. 2013. № 4; Возняк С. Метафізичний вимір Кантівського апіорі // Вісник Київ. нац. торг.-екоп. ун-ту. 2017. № 2.

Л. О. Шашкова

Апріорі (лат. *a priori* — на підставі відомого, згідно з попереднім) — 1) У *філософії* — знання, що існує до досвіду (поза досвідом). У сучас. філософії поняття А. асоціюється з філософією І. Канта і означає незалежне від досвіду *пізнання*, яке має характеристики всезагальності та необхідності. Тут апіорним — на противагу апостеріорному — є поняття, що породжуються *роздумом, розумом*: категорії *простору і часу, причинності, необхідності, кількості, якості* тощо, які становлять основу достовірного знання та є частиною пізнання загалом. У сучас. філос. думці апіорними формами знання називають наук. *постулати*.

2) У логіці — умовивід, що ґрунтується на заг. положеннях, які приймають за істинні.

2) Переносно — без перевірки, наперед, явно.

Пр.: Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. І. Бурковського. Київ, 2000; Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму / Пер. з нім. І. Бурковського. Київ, 2004; Кант І. Прологеми до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / Пер. з нім. В. Терлецького. 2-ге вид., уточн. і допов. Харків, 2018.

Лит.: Horowitz T. Epistemology of a Priori Knowledge. Oxford; New York, 2005; Casullo A., Thurow J. The A Priori in Philosophy. Oxford, 2013; Яшин Б. Л. Априорное и апостериорное в познании: история и современные подходы // Пробл. соврем. образования. 2016. № 5.

Л. О. Шашкова

Апробативна етика (від лат. *approbatio* — схвалення, підтвердження) — сукупність етичних теорій, у яких *мораль* визначається наказом, схваленням або *санкціями* певного *авторитету*. Відповідно до авторитету, розрізняють теол., психол. та соц.-апробативні теорії А. е. У перших єдиним джерелом і критерієм моралі виступає *Бог, а добро* — це те, що відповідає божеств. волі. Психол. теорії закрентовують роль безпосеред. морального почуття, яке визначає, що є добром, а що — злом. У соц.-апробатив. теоріях походження та смисл моралі залежать від санкцій сусп. влади: вчинки, санкціоновані та схвалені *суспільством*, постають як добро, а засуджені ним — як зло. Творці соц.-А. е., Е. Дюркгейм і Л. Леві-Брюль звинуватили майже всі етичні вчення минулого в *догматизмі*. Через сусп. природу моралі її норми, моральні оцінки та при-

писи позбавлені, на їхню думку, об'єктивного та пізнавального сенсу, оскільки санкціоновані владою сусп.-ва, продиктовані «колективними уявленнями», і марно намагатися науково довести їх істинність. Е. Дюркгейм і Л. Леві-Брюль звели сенс моральних понять (добра, зла та ін.) до морал. санкції сусп.-ва. Визначаючи зв'язок «колективних уявлень» із матер. умовами життя сусп.-ва, вони вбачали кінцеву підставу *моральності* в самих цих уявленнях, що призвело до суб'єктивістського розуміння природи моралі. Теорії А. е. заперечують об'єкт. критерії моральних оцінок, наслідком чого є відмова людини від рац.-критич. ставлення до моралі, прийняття її на основі сліпої *віри* або суб'єктивної схильності. Подібне розуміння моральності є виявом *морального авторитаризму*.

Дж.: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. Москва, 1991; Дюркгейм Е. Первiснi форми релiгiйного життя: Тотемна система в Австралiї / Пер. з фр. Київ, 2002; Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Пер. с фр. Москва, 2015.

Лит.: Cahn S., Markie P. Ethics: History, Theory, and Contemporary Issues. 5th ed. New York, 2011; Лохвицька Л. В. Аналіз теорії моралі у філософських і психологічних концепціях // Міжнар. наук. форум: соціол., психол., пед., менедж. 2014. Вип. 15; Малахов В. А. Етика. Острог, 2014.

М. А. Козловець

Апроксимація (лат. *approximatio* — наближення) — 1) У математиці — наближене вираження одних матем. об'єктів ін., близькими за значенням, але простішими за структурою. А. дає змогу дослідити числ. характеристики і якісні властивості об'єкта за допомогою дослідження простіших або зручніших об'єктів, характеристики яких відомі або їх простіше знайти. Прикладами А. є наближене вираження кривих ліній ламаними, ірраціон. чисел — раціональними, довільних неперерв. функцій — многочленами тощо. А. присвячені окр. розділи сучас. математики, напр., у *чисел теорії* вивчають *діофантові наближення* — А. ірраціон. чисел раціональними. Деякі розділи математики цілком присвячені А. — теорія наближення функцій, числ. методи аналізу.

Лит.: Гудима У. В. Найкраща рівномірна апроксимація неперервного компактнозначного відображення множини неперервних однозначних відображень // Укр. мат. журн. 2005. Т. 57. № 12; Крайчик О. О. Апроксимація складних функцій для опису розвитку локальної надзвичайної ситуації // Мат. машини и системы. 2016. № 1; Вакал Л. П. Апроксимація функцій багатьох змінних із застосуванням алгоритму диференціальної еволюції // Мат. машини и системы. 2017. № 1.

С. Я. Яценко

2) У праві — спосіб *адаптації законодавства*, процес наближення нац. правової системи до законодавства міжнар. інституцій чи ін. країн через скасування або трансформацію відмінностей у нац. законодавстві. Застосовується у процесі міжнар. інтеграції, зокрема *європейської інтеграції*.

Апротонні розчинники — неорг. або орг. сполуки, які не містять атома *Гідрогену*, з'єднаного з електронегативним атомом. Зазвичай атом Гідрогену А. р. сполучений лише з атомом *Карбону*. А. р. не є донорами водневого зв'язку й мають дуже слабку здатність до протонування. Заг. ха-

рактеристики А. р.: можуть утворювати водневі зв'язки; не мають кислотного Гідрогену; розчиняють солі. А. р. можуть бути як сильними *основами*, так і дуже слабкими. А. р. із сильною основністю вважаються протофільними, а зі слабкою — протофобними. Молекули протофільних А. р. містять атом Оксигену або атом Нітрогену, на якому розташ. негативний заряд. Серед А. р. ті, яким притаманні порівняно вис. значення діелектричної проникності ($\epsilon_r \geq 15$ або 20) або значні дипольні моменти ($\mu \geq 2,5$ D), часто називають диполярними. Деякі А. р. з $\epsilon_r < 15$ або $\mu < 2,5$ D (напр., піридин, тетрагідрофуран, діетиловий ефір, 4-метил-2-пентанон) класифікуються як диполярні розчинники. Це пов'язано з тим, що через їх кислотні або основні властивості вони поведуться як дипольні розчинники. Розчинники, для яких характерні порівняно низькі значення діелектрик. проникності (або дипольного моменту) і дуже слабкі кислотні та основні властивості, називаються інертними. До А. р. належать: диметилформамід, диметилсульфоксид, N-метил-2-піролідон, гексаметилфосфортріамід, піридин, тетрагідрофуран, діетиловий ефір, ацетонітрил, пропіленкарбонат, нітрометан, сульфолан, ацетон, 4-метил-2-пентанон, метилетилкетон, аліфатичні вуглеводні, бензол, CCl_4 , 1,2-дихлоретан та ін.

Лит.: Kolthoff I. M., Chantooni M. K. Jr. Treatise on Analytical Chemistry : in 13 vol. 2nd ed. New York, 1980. Vol. 2. P. 1; Lowery T. H., Richardson K. S. Mechanism and Theory in Organic Chemistry. 3rd ed. New York, 1987; Izutsu K. Electrochemistry in Nonaqueous Solutions. 2nd ed. Weinheim, 2011.

М. І. Горобець

Апро́ш (франц. *approche* — наближення, підхід, від *à* — на, у і *proche* — близький) — 1) У військовій справі — польові фортифікаційні споруди у вигляді вузьких довгих і глибоких зигзагоподіб. ровів (*траншей*) із зовн. двосторон. чи односторон. насипом. Прокладалися для непоміт. та безпечного наближення до ворожих укріплень (*фортець*) і сполучення між спостереж. пунктами, облоговими батареями тощо. Уперше застосовані англійцями під час Столітньої війни 1337–1453, згодом отримали назву «ходи сполучень».

Лит.: Яковлев В. В. История крепостей. Москва, 2000; Дяков С. І., Колос О. Л., Верстівський А. А. та ін. Військові фортифікаційні споруди. Львів, 2018.

А. О. Іваненко

2) У поліграфії — проміжок між сусідніми буквами або словами в друкар. складанні. Необхідні, щоб друкар. елементи не сходилися впритул між собою. Поняття «А.» пов'язане з технологією виготовлення металевих форм друку високого. Згідно з тех. правилами, А. між друкар. елементами були однаковими в межах одного рядка; при цьому неприпустимими вважалися «коридори» в складанні тощо. Зазвичай А. дорівнював половині кегля осн. шрифту («напівкругла шпация»). Припускалися відхилення — від $\frac{1}{3}$ до $\frac{2}{3}$ кегля, напр., у символічних парах Го, Ту, WA тощо. При складанні з металевих літер їх або підпилювали, або використовували лігатури, щоб усунути надмірно вел. проміжки. Величини А. визначалися для кожного шрифту спеціально і залежали, відповідно, від накреслення, насиченості, ширини, кегля та ін. його характеристик. Відповідно, вдало підібраний базовий А. впливав



Апрош

на візуальне сприйняття шрифту. Занадто щільні А. призводили до візуал. «злипання» знаків, надто широкі — до того, що кожна буква сприймалася окремо. Тож застосування А. робило читання зручним, комфортним.

Лит.: Адамов Е. Б., Быкова В. Я., Бельчиков И. Ф. и др. Художественное конструирование и оформление книги. Москва, 1971; Комолова Н. В. Компьютерная верстка и дизайн. Санкт-Петербург, 2003; Мильчин А. Э. Издательский словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2003.

Т. С. Крайнікова

Апси́да, абсида [лат. *absis*, від грец. *ἀψίς* (*áψís* — дуга, склепіння) — понижений виступ будівлі півкруглої (або гранчастої, півовальної, підковоподібної, прямокутної) форми в плані, перекритий конховим (півкупольним) або зімкнутим склепінням і накритий наметовим або



Апсида

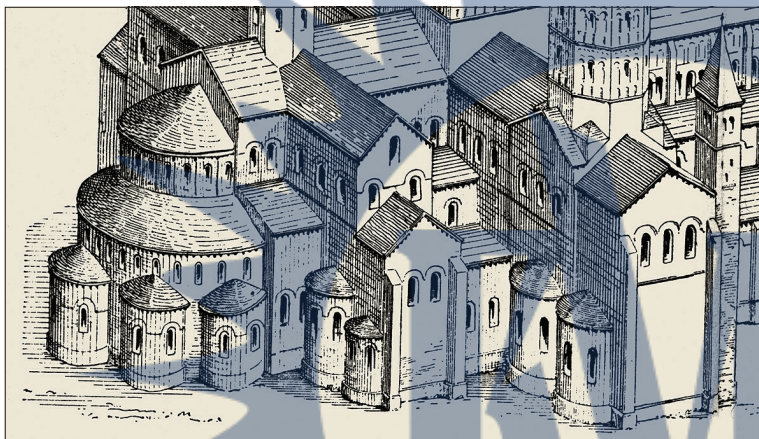
вальмовим дахом. Здебільшого А. розміщується на поздовжній осі будівлі. Вона може мати різну форму зовні й в інтер'єрі (напр., зовні прямокутну або гранчасту, а всередині — півкруглу). Уперше А. трапляються в рим. базиліках 3 ст. Звідти їх запозичила христ. сакральна архітектура. У христ. церквах в А., орієнтованій на Сх., розташовували вівтар. Відомі композиції церк. будівель із трьома й п'ятьма А. (у ширшій і вищій центр. містився вівтар, у бічних — дияконік і жертвник). В архітектурі Візантії, Грузії, Вірменії для А. характерна невідповідність зовн. і внутр. обрисів, спостерігаються А., сховані в товщі стіни. У романській і готичній сакральній архітектурі А. становить вел. приміщення пресбітерія або хору, нерідко оточене круговим обходом (деамбулаторієм). А. відомі як у мурованій, так і в дерев'яній сакральній архітектурі. Застосовуються в сакральній архітектурі всіх христ. конфесій. В Україні А. вперше почали споруджувати в муров. правосл. церквах хрестово-купольної системи наприкін. 10 ст. (Десятинна церква в Києві, Софійський собор у Києві).

Лит.: Словарь архитектурно-реставрационных терминов. Киев, 1990; Вечерський В. В. Апсида // Архітектура:

короткий словник-довідник / За заг. ред. А. П. Мардера. Київ, 1995; Мистецтво України : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Асєєв Ю. С., Вечерський В. В., Годованюк О. М. та ін. Історія української архітектури. Київ, 2003; Koestlé-Cate J. Art and the Church: a Fractious Embrace: Ecclesiastical Encounters with Contemporary Art. Abingdon; New York, 2016.

В. В. Вечерський

Апсидіола (італ. absidiola — маленька апсида) — маленька півкругла, овальна, підковоподібна чи гранчаста апсида з функцією капели чи релікварія (для зберігання мощей святих) при великому католическому храмі. Могла бути прибудована



Апсидіоли й вінець капел Трьої церкви Кліюнійського абатства, Франція

до апсиди чи до *трансепта*. У романських і готичних монастирях і паломницьких церквах із 10 ст. А. групувалися довкола *деамбулаторія*, утворюючи т. з. *вінець капел* (Третя церква Кліюнійського абатства, Франція).

Літ.: Вечерський В. В. Апсидіола // Архітектура: короткий словник-довідник / За заг. ред. А. П. Мардера. Київ, 1995; Тимофійченко В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002; Koestlé-Cate J. Art and the Church: a Fractious Embrace: Ecclesiastical Encounters with Contemporary Art. Abingdon; New York, 2016.

В. В. Вечерський

Аптека (лат. apotheca, грец. ἀποθήκη — склад, від ἀποτίθημι — відкладати, ховати, зберігати) — установа, у якій готують, зберігають і реалізують

Аптека. Аптека-музей «Під чорним орлом», м. Львів



ліки та різні мед. товари. Гол. завданням цього закладу охорони здоров'я є забезпечення нас., підприємств, установ та орг-цій лік. засобами. Заклади на кшталт А. виникли в країнах стародав. світу (Китай, Єгипет, Індія, Греція, Рим). Як установа регламентована д-вою А. виникла у 8 ст. у м. Багдаді (Ірак). У країнах Європи історію аптекарства відраховують від «Едикту із Салерно» імператора Фрідріха II (1241), де визначено умови отримання звання «аптекарь» і «лікар», причому лікарям заборонялось бути власниками А. чи працювати в ній. У 14 ст. у містах з'явилися цехи аптекарів, які мали право виготовляти з лік. рослин ліки у своїх вироб. приміщеннях і продавати їх. Найдавніша А. Європи (м. Трір, Німеччина) відома з документа від 1241. У монастирі францисканців м. Дубровника (Хорватія) А. працює з 1317. Ратушна А. м. Таллінна (Естонія) також належить до найстаріших у Європі (бл. 1422). Першим аптекарем м. Львова був німець Клеменс (1392–1400); Василь Русин 1445 заклав одну з перших А. міста, наприк. 16 ст. існував цех аптекарів із 15 осіб. У 2-й пол. 17 ст. А. були в містах Кам'янці-Подільському, Луцьку, Кременці, Вінниці, Корсуні, Богуславі, Умані, Житомирі, також у м. Львові діяли 8 А. Найдавніша з чинних А. України «Під чорним орлом» безперервно працює в м. Львові з 1775. Від 1960-х вона має статус А.-музею. У Моск. царстві перша А. при царському дворі виникла 1581 (була єдиною до 18 ст.), першу «Школу лікарів» відкрили 1654. Сам Аптекарський приказ був закладений приблизно 1581. У м. Києві першу А. відкрито 1715. На той час А. були при лабораторіях, де готували і синтезували пор. складні ліки. Розвиток фармацевт. пром-сті у 19–20 ст. поступово нівелював значення лабораторій при А. А. функціонує на підставі ліцензії й здійснює роздрібну реалізацію лік. засобів, мед. виробів та ін. товарів, виготовлення лік. засобів за правилами, встановленими чинним законом і міжнар. стандартами належної фармацевт. (аптечної) практики. Функції А.: виготовлення ліків за індивід. рецептами та вимогами лікувально-профілактич. закладів (виробничих); відпуск рецептур. і безрецептур. ліків та мед. виробів населенню й лікувально-профілактич. закладам, ін. орг-ціям і підприємствам відповідно до нормат. актів (торгівельна); орг-ція санітарно-просвіт. діяльності серед населення, фармацевт. опіки пацієнтам і



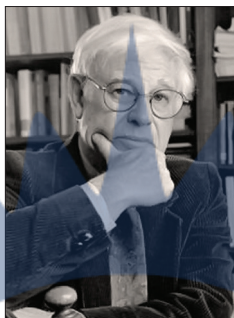
надання інформ. допомоги лікарням із фармацевт. питань (інформаційна); надання домед. допомоги та реалізація лікар. засобів і мед. виробів за пільговими та безоплат. рецептами (соціальна).

Дж.: Про лікарські засоби: Закон України № 123/96-ВР від 04.04.1996 // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 22. Ст. 86; Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів): Постанова Кабінету Міністрів України № 929 від 30.11.2016. Київ, 2016.

Лит.: Губский И. М., Бушкова М. Н., Яковец Н. И. Аптечное дело в Украинской ССР. Чернигов, 1958; Немченко А. С., Котвицька А. А., Панфілова Г. Л. та ін. Організація фармацевтичного забезпечення населення. Харків, 2007; Баева О. В. Менеджмент у галузі охорони здоров'я. Київ, 2008; Ігала Л. О. Аптеки як заклади охорони здоров'я в контексті належної аптечної практики // Актуальні питання фарм. і мед. науки та практики. 2012. № 1; Склярова Е. К., Жаров Л. В., Дергоусова Т. Г. История фармации. Ростов-на-Дону, 2015.

К. Л. Косяченко

Аптер, Девід Ернест (англ. Apter, David Ernest; 18.12.1924, м. Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США — 04.05.2010, м. Норт-Гейвен, шт. Коннектикут, США) — політолог, член Амер. академії мист-в і наук (з 1966). Отримав ступінь д-ра філософії у *Прінстонському університеті* (1954). Викладав у провідних ЗВО: *Північно-Західному університеті*, *Сельському університеті* (директор відділення сусп. наук), *Чиказькому університеті* (керував справами Комітету з порівняльних досліджень нових націй), *Каліфорнійському університеті в Берклі* (очолював Ін-т міжнар. досліджень). Працював також у Нідерл. ін-ті перспективних досліджень. Проводив польові дослідження з проблем демократизації і насильства політичного в Африці, Лат. Америці, Японії та Китаї. Увів термін «консоціативність» для позначення елітистського характеру орг-ції влади, ефективність якої залежить від готовності частини *еліти політичної* до співпраці, толерантності лідерів, гнучкості інституціональної структури міжнетичної співпраці. За відсутності зазначених умов, указав на неминучість розпаду *політичної системи*, що зазвичай супроводжується насильством. Підхід А. до методології компаративної науки визначався поступальним характером розвитку компаративістики. Осн. етапи розвитку цієї науки А. схарактеризував на підставі трьох провідних компарат. підходів — *інституціоналізму*, *девелопменталізму* та *неоінституціоналізму*. Написав (зокрема як співавтор) понад 20 книг, присвячених проблемам соц. та політ. теорії, серед яких: «Політичне королівство в Уганді: вивчення бюрократичного націоналізму» (1961); «Політика модернізації» (1965); «Вибір і політика розподілу» (1971); «Політичні зміни» (1973); «Проти держави: політика і соціальний протест в Японії» (1984); «Переосмислення розвитку: модернізація, залежність і постсучасна політика» (1987); «Політичний дискурс у Республіці Мао» (1994); «Компаративна політика: старе й нове» (1996), «Легітимізація насильства» (1997) та ін. Стипендіат Меморіал. фонду Дж. С. Гуггенгайма у сфері сусп. наук для студентів США і Канади. Нагороди і відзнаки: премія Фонду В. Вільсона за найкращу книгу



Аптер Девід Ернест

року «Вибір і політика розподілу» (1971) у галузі вивчення діяльності уряду, політики й міжнар. відносин, премія «За прижиттєві досягнення в політичній науці імені М. Догана» (2006).

Пр.: The Politics of Modernization. Chicago, 1965; Rethinking Development: Modernization, Dependency and Postmodern Politics. Beverly Hills, 1987; Comparative Politics, Old and New // A New Handbook of Political Science. Oxford; New York, 1996; Р о с п е р е к л. — Сравнительная политология: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. Москва, 1999.

Лит.: Мусиенко Т. В. Компаративная политическая наука: системный анализ Д. Аптера // Credo. 2001. Вып. 27. № 3; Миронюк М. Г. Мир политической науки : в 2 кн. Москва, 2005. Кн. 2; Кирилюк Ф. Методология компаративного анализа политики Дэвида Аптера // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: філос.-політол. студії. 2011. Вып. 1; Молочко П. Аптер (Apter) Девід // Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови), О. Майборода та ін. Київ, 2011.

Б. Л. Дем'яненко

Аптерії (від грец. ἄπτερος — безперий) — ділянки шкірних покривів птахів, на яких відсутні контурне пір'я. А. перемижуються *птериліями*. Слугують для полегшення рухливості шкіри й оперення, відведення надлишків тепла. Найбільші А.: спинна, черевна, бічні, шийна, верхні й нижні крилові, ножні, головна та анальна. Розміщення А. і птерилій є важливою діагностичною ознакою птахів як на видовому, так і на рівні вищих таксонів.

Лит.: Дзержинский Ф. Я., Васильев Б. Д., Малахов В. В. Зоология позвоночных. Москва, 2013.

Аптський вік і ярус, апт — пізній вік ранньокрейдової епохи *крейдового періоду*, п'ятий низу *геологічний ярус* нижнього відділу крейдової

Система	Відділ	Ярус	Вік
Крейдова	Верхній	Маастрихт	72,1—66,0
		Кампан	83,6—72,1
		Сантон	86,3—83,6
		Коньяк	89,8—86,3
		Турон	93,9—89,8
		Сеноман	100,5—93,9
	Нижній	Альб	113,0—100,5
		Апт	125,0—113,0
		Барем	129,4—125,0
		Готерів	132,9—129,4
		Валанжин	139,8—132,9
		Беріас	145,0—139,8

Аптський вік і ярус.
Підрозділи крейдової системи, згідно ICR (Міжнародної стратиграфічної комісії)

системи. Уперше виділений 1842 натуралістом і геологом А. Д. д'Орбінї. Термін походить від назви м. Апт (тепер регіон Прованс — Альпи — Лазуровий берег, Франція). Вік геологічний — 113–125 млн р. т. А. я. межує з альбським *ярусом* (100,5–113 млн р. т.) і баремським *ярусом* (125–129,4 млн р. т.). Згідно з Міжнар. стратиграфічною шкалою виділяють 3 під'яруси: ниж. (бедуль), серед. (гаргаз) і верх. (клансей). Їхні назви пов'язані з місцевостями, де розташ. стратотип. розрізи. Відклади А. я. представлені *глинами*, *аргілітами*, *алевролітами*, *пісками* й *пісковиками*. В Україні вони поширені в Криму, Причорномор'ї, *Карпатах* і на Закарпатті. З відкладами

пов'язані родовища мінер. фарб, глин, вони перспективні на нафту і природний газ.

Лит.: Gradstein F. M., Ogg J. G., Smith A. G. A Geologic Time Scale 2004. Cambridge, 2005; Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Караулов В. Б. Стратиграфия, геологические формации, тектоника. Москва, 2015.

В. С. Білецький



Апулей Луцій. Зображення на римському медальйоні 4 ст.

Апулей, Луцій (лат. Apuleius; бл. 125, м. Мадавра, тепер Алжир — бл. 180, м. Карфаген, тепер Туніс) — письменник. Писав грец. і лат. мовами. Серед творів, що дійшли до нашого часу, — «Апология, або Промова на захист самого себе від звинувачення в магії», «Флориди» (промови), філос. трактати. Славу здобув пародійно-психол. романом «Метаморфози, або Золотий осел», у якому відтворив життя, побут і звичаї рим. провінції 2 ст., змалював образи її представників. Роман містить 11 новел, одну з них — про *Амура і Психею* — переклав І. Франко (1903); повністю роман переклали Й. Кобів і Ю. Цимбалюк.

Тв.: Рос. перекл. — Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы в XI книгах. Флориды. Москва, 1960; Метаморфозы, или Золотой осел. Москва, 2018; Укр. перекл. — Амор і Психе / Пер. з лат. І. Франко. Львів, 1909; Метаморфози, або Золотий осел: Роман / Пер. з лат. Й. Кобова, Ю. Цимбалюка. Харків, 2017.

Лит.: Harrison S. J. Apuleius: A Latin Sophist. Oxford, 2000; Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література. 3-тє вид. Київ, 2008; Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Апулей. Метаморфозы, или Золотой осел. Москва, 2018.

В. І. Пащенко



Апулія. Прапор

Апулія (італ. Puglia) — адміністративна область Італії.

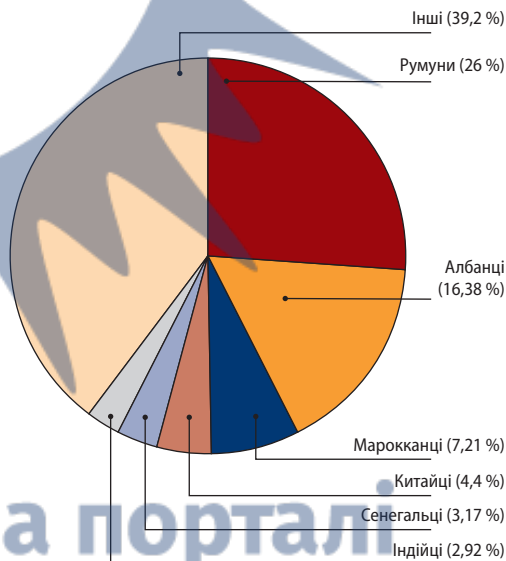
ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташована на Пд. Сх. країни. На Пн. Зх. межує з обл. Молізе, на Сх. — з областями Базилікатою й Кампанією. Зі Сх. і Пн. її береги омиває Адріатичне море, із Пд. — Іонічне море.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. В А. виокремлено метрополійне місто Барі (3,8 тис. км²) і п'ять провінцій — Барлетта-Андрія-Трані (1,5 тис. км²), Бріндізі (1,8 тис. км²), Лечче (2,8 тис. км²), Фоджа (7,0 тис. км²) і Таранто (2,4 тис. км²). Тер. — 19,5 тис. км². Адм. ц. — м. Барі.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. У Стародавньому Римі область була традиц. виробником хліба, славилася родючими землями, хорошими луками й вовн. виробами. Місто Бріндізі відоме як найб. порт римлян на Адріат. узбережжі. Через А. проходила *Апнієва дорога* (4–2 ст. до н. е.), пізніше — Траянова (2 ст.). Після падіння Римської імперії землі А. були об'єктом пост. зазіхань завойовників; перебували під владою норманів, Візантійської імперії, Сицил. королівства, Іспанії, Венеції, Османської імперії тощо. Винятком став короткий період автономії (11–12 ст.) за часів існування графства й герцогства А. й Калабрії. 1861 А. увійшла до складу Італ. королівства. **ПРИРОДА.** Рельєф А. рівнинно-горбистий (див. Рівнина), лише до 2% пл. займають гори (найменш гориста область Італії), серед яких найвищі — Монті-Дауні з вершинами Корнакк'я (1 152 м) і Кальво (1 056 м). Регіон бідний на корисні копалини. Карстові западини (п-ів Гаргано)

містять боксити. У Фоджі — родовище газу природного. Переважають ґрунти глинисті й вапняні (див. Вапняк), червоноземи і ґрунти бурі лісові. Характер. для них є низький уміст орган. речовини, що зумовлено гарячим посушливим кліматом і технологіями обробляння. Найбільші річки: Офанто (134 км), Форторе (110 км) і лагунні озера — Варано (60 км²), Лезіна (51,4 км²). Клімат середземноморський, зі спекотним сухим соняч. літом, м'якою дощ. зимою, серед. т-ра січня — +9 °С, липня — +25 °С. У деяких містах показники т-ри можуть бути вищими. Кількість опадів — до 600 мм на рік, найбільше в холодну пору року (після жовтня). У прибереж. районах (особливо на Адріатиці) часті вітри різної сили й напрямків. Природ. флора й фауна переважно середземноморська. Два національні парки — Альта Мурджа (бл. 680 км²) і Гаргано (понад 1 200 км²), 11 парків ландшафтно-регіональних (Лама Баліче, дюни Торре Канне — Торре Сан Леонардо, ліс і болото Рауччо — джерела Ідуме, 24 заповідники.

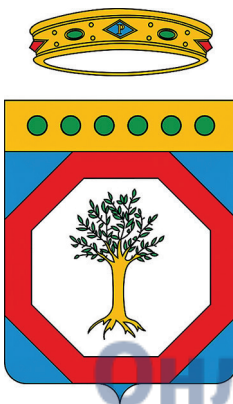
НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 4 млн осіб, густина — 206,19 особи/км² (2019, оцінка). Іноземців у регіоні — 138,811 тис. осіб (3,45%). Найчисленніші іноз. громади: румунська (26%), албанська (16,38%), марокканська (7,21%), китайська (4,4%), сенегальська (3,17%), індійська (2,92%). У реліг. структурі домінує католицизм, є протестанти. і юдейські громади, зростає кількість мусульман. За віковими групами: до 17 р. — 14,2%, 18–64 рр. — 61,3%, 65 р. і більше — 24,5%. Середній вік — 44,2 р. За статевими групами: жінки (51,4%), чоловіки (48,6%). 2019 нас. продо-



Апулія. Іноземні діаспори в Апулії

Провінції	Кількість комун	Населення (тис. осіб)	Площа (тис. км²)
Барі (метрополійне місто)	41	1 251	3,8
Барлетта-Андрія-Трані	10	390	1,5
Бріндізі	20	392	1,8
Лечче	97	795	2,8
Фоджа	61	622	7,0
Таранто	29	576	2,4

Апулія. Адміністративний поділ



Апулія. Герб





Апулія. Природа в Альта Мурджа

вжувало зменшуватися, приріст був від'ємний і становив -19,189 тис. осіб. Рівень урбанізації високий, найб. м. Барі (320,862 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. У пром-сті зайнято понад чверть екон. актив. нас. Окрім традиц. галузей із перероблення аграр. продукції працюють нафтоперероб., нафтохім., металург., машинобудів., підприємства, функціонують деревооброб., паперова, швейна і текстильна галузі пром-сті. На поч. 21 ст. інтенсивно розвивається аерокосм. пром-сть (вир-во комплектув. для великих і малих літ. апаратів, косм. програм. забезпечення; супутників штучних, амфібій; розроблення і виготовлення літаків із нерухомим або оберт. крилом). Регіон посідає провідне місце у вир-ві композиц. матеріалів із вуглепластик. волокон,



Апулія. У замку Копертіно

інтелект. двигунів, аеронавігац. і косм. систем, дослідн. проектах із розроблення безпілотників. Осн. підприємства — провід. виробник сталі в країні «АрчелорМіттал Італія» («ArcelorMittal Italia») у м. Таранто, приват. косм. компанія «Сітаель» («SITAEL») у м. Барі, компанії з вир-ва аерокосм. деталей та інструментів для комерц. і військ. літ. апаратів «Сальвер СпА» («Salver SpA») у м. Бриндізі, буд. матеріалів «Техномікс» («Tecnomic») у м. Трані, «Мастропаскуа Коструцїоні» («Mastropasqua Costruzioni») у м. Барлетта, метал. виробів, одягу «Барбетта» («Barbetta») у м. Нардо, спец. робочого взуття «БІКАП» («BICAP») у м. Барлетта, модного взуття «Лео Шуз» («Leo Shoes») у м. Касарано, взуттєвих матеріалів й аксесуарів «Саніп Італія» («Sanip Italia») у м. Барлетті, овоч. і молоч. консервів «ІПОЗЕА» («IPOSEA») у м. Черіньолі, макарон. виробів «Дівелла» («Divella») у м. Рутільяно, винороб. з-д «Тормареска» («Tormaresca») у м. Мінервіно-Мурдже тощо. Функціонують 19 банків,

зокрема «Апулійський народний банк» («Banca Popolare Pugliese SCpA»), штаб-квартира в м. Парабіта. Сучас. А. — аграр. регіон зі знач. приват. землеволодіннями, лідер серед областей Італії з виноградарства й виноробства, збирання оливо (бл. 60 млн оливок. дерев) і вир-ва оливок. олій (до 40% загальнонац. продукції), лляного насіння (65%) і тютюну (22%; пров. Лечче). Культивують інжир (особливо на території Барі), серед зернових культур — пшеницю (твердих сортів — у Тавольєрі), ячмінь та овес; овочі (артишоки, помідори, капуста, перець, цукровий буряк). Від 1990-х поступово набуло знач. поширення орган. землеробство. Історично розвинуте вівчарство. Важливим складником економіки області є туризм. Діють Міжнар. аеропорт Барі «Кароль Войтила» (5,5 млн пасажирів, 2019) і Міжнар. аеропорт Бриндізі (2,6 млн пасажирів, 2019). Залізн. сполучення забезпечено Держ. залізницею Італії (зокрема, Адріат. з-цею, лініями Барі — Таранто, Таранто — Бриндізі тощо) і широкою мережею приват. з-ць. Розгалужена система автом. доріг, зокрема траса «Болонья — Таранто», автомагістраль від м. Неаполя до Каноза-ді-Пульї. Гол. порти — Бриндізі, Барі, Таранто (2-й за значенням військ.-мор. порт країни).

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Нац. наук.-дослід. рада — найбільший держ. дослід. заклад в Італії, засн. 1923 в м. Барі. Від 1989 є дослід. органом із виконання наук.-дослід. проектів, сприяння інноваціям і конкурентоспроможності нац. пром. системи, інтернаціоналізації нац. дослідн. системи тощо. Створена 2004 Стратег. агенція з технологій та інновацій А. в м. Барі підтримує регіон. уряд у розробленні й керуванні екон. розвитком, інноваціями, освітою, навчанням і працею. Функціонують дослідн. центр у м. Бриндізі й дослід. лаб. у м. Фоджі в складі Нац. агенції з нових технологій, енергетики й збаланс. екон. розвитку. Серед ЗВО: Ун-т Барі ім. Альдо Моро (засн. 1925; м. Барі), Ун-т Фоджі (засн. 1999; м. Фоджа), Ун-т Саленто (1955; м. Лечче), Політехніка Барі (1990; м. Барі), Ун-т імені Жана Монне (1995; м. Барі), філія Вільного ун-ту ім. Св. Марії Ассунти (1939; м. Таранто). Функціонує Музейний комплекс А., у який увійшли Нац. археол. музей Альтамури (засн. 1997), Швабський замок Барі (музей з 2017), Нац. галє-



Апулія. Римський амфітеатр Лечче

рея А. «Жироламо й Розарія Деванна» (2004, м. Бітонто), Нац. археол. музей і замок Джоя-дель-Колле (1977), Археол. парк Монте-Саннас (поч. досліджень 1929, м. Джоя-дель-Колле), Нац. археол. музей Джатта (1991; Руво-ді-Пулья),



Апулія. Театр Петрудзеллі

Нац. музей «Джузеппе Андреассі» й Археол. парк Егназії (1975; м. Фасано), Антикваріум й археол. парк Канна-делла-Батталья (1958; м. Барлетта), Нац. археол. музей — Каноса-ді-Апулія (1994), Швабський замок Трані (музей з 1970-х), Нац. археол. музей і замок Манфредонія (2017), Археол. парк Сіпонто (2016; м. Манфредонія), Замок Копертіно (музей з 1956), Римський амфітеатр Лечче (музей з 1906). Розташовані пам'ятки, внесені ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини: замок *Кастель-дель-Монте* (13 ст.; м. Андрія), *Труллі Альберобелло* (традиц. житла 16 ст.). Діє бл. 10 театрів, зокрема, Апулійський громадський (з 1979; м. Барі); Театр Петрудзеллі (з 1902; м. Барі) — приват. оперний; Умберто Джордано (з 1828; м. Фоджа) та ін. Від 2009 проходить Міжнар. кінофестиваль у м. Барі.

СПОРТ. В А. проводиться спорт. змагання, зокрема автом. ралі Саленто, шосейні велосипед. перегони «Кубок Мессапика» тощо. У м. Барі 1990 для Чемпіонату світу з футболу споруджено стадіон «Сан-Нікола» (вміщує понад 58 тис. осіб), що є домашньою ареною місц. футбольного клубу «Барі».

А. ТА УКРАЇНА. На 01.01.2019 в А. мешкало 2 797 українців, майже половина з них — у Фоджі. Від 11.01.2015 функціонує Італо-укр. асоціація А. та Базилікати, створ. із метою поширення знань про укр. й італ. історію, культуру, л-ру й мист-во, орг-ції спільних рекреац., мист., турист. і культ. заходів.

Лит.: Mola S. Apulia: the Cathedrals. Bari, 2008; Дубровський І., Кусый І., Левицкая Е. и др. Италия: солнце юга. Москва, 2012; Seward D. An Armchair Traveller's History of Apulia. London, 2013; Mola S. Apulia: historia, arte, natura-leza, sabores. Bari, 2018.

А. С. Івченко

Апу́ре (ісп. Apure) — штат Венесуели. **ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ.** Розташований в регіоні *Льянос-Оріноко*, між р. *Оріноко* на Сх. та її притоками — р. Апу́ре на Пн. та р. Мета, що протікає вздовж кордону з *Колумбією* на Пд. Межує на Пн. зі штатами Тачіра, Баринас і Гуаріко, на Сх. та Пд. Сх.— зі штатами Болівар та Амасонас, на Пд. і Зх. — з Колумбією.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. В А. — 7 муніципалітетів. Тер. — 76,5 тис. км². Адм. ц. — Сан-Фернандо-де-Апу́ре.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Назва штату походить від назви одноймен. р. Апу́ре. Завоювання земель, заселених багатьма індіан. племенами (зокрема, аравак. та карибськими), тривало з сер. 17 ст. У колоніальну епоху А. певний час був частиною ісп. провінції Меридадель Еспіріту Санто де ла Гріта. Штат утворено 1864. У 1881 його тер. увійшла до складу шт. Болівар, 1899 її знову виокремлено в окремий штат.

ПРИРОДА. Рельєф — переважно рівнинний. У зх. частині тер. є підгір'я та гори висотою понад 3 км, у частині Сх.-Андських *Кордильєр*, що межує зі шт. Тачіра. А. перетинають численні річки вел. довжини і ширини, усі вони є частиною басейну р. *Оріноко*. Найбільші — річки *Оріноко*, Апу́ре, Мета. В А. великі запаси ґрунт. вод, за рахунок яких населення забезпечено питною водою навіть у посуху. Клімат — екваторіальний, жаркий і вологий. Середньоріч. т-ра понад +25 °С. Опадів 3000–5000 мм на рік. Осн. тип рослинності — *савана* з ксерофіт. кущами й рідколіссям (льянос), по долинах річок — галереїні вічнозелені ліси. Є багато видів ссавців: очковий (окулярний або андський) ведмідь, пака гірська, тапір (див. *Тапірові*), мурахойд (див. *Мурахойдові*), *оцелот*. Поміж птахів: *колібрі-ангели*, *кеклик* тощо. На тер. А. є 3 нац. парки: Сантос Лузардо (Капа-напаро-Сінаруко), Ель Тама, Ріо В'єхо Сан Каміло.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 587 тис. осіб (2015, оцінка), густота — 7 осіб/км². Понад 63 % нас. — метиси. Близько 1/2 нас. — молоді люди віком від 10 до 40 р. Розміщене нас. нерівномірно, перев. сконцентроване в долинах річок і навколо міст. Найбільші міста — Сан-Фернандо-де-Апу́ре, Гуасдуліто, Ачагуас

ГОСПОДАРСТВО. Основа економіки — с. г. Вирощують кукурудзу, какао-боби, цукрову тростину, бавовну, тютюн, банани, олійну пальму, квасолі. Екстенсивне тваринництво (ВРХ, свині). Розвинені харч. пром-сть, туризм. Здійснюється судноплавство на річках *Оріноко*, Апу́ре й Мета.

ОСВІТА І КУЛЬТУРА. Осн. освіт. центром є Сан-Фернандо-де-Апу́ре: філія Арагуаського ун-ту двоохсотріччя, Ун-т ім. Х. М. Варгаса, Карабоб. ун-т, Нац. відкритий ун-т, Лібертадор пед. експеримент. ун-т, Нац. експеримент. ун-т. Сан-Фернандо також є культ. центром штату: Іст. музей Сан-Фернандо де Апу́ре, музей Палац Барбаріто з оригінальними мозаїками та фресками.

СПОРТ. Столиця штату — місце старту вітрильних змагань «500 миль екстриму по *Оріноко*», «Наші річки судноплавні» із фінішем у Сьюдад-Гуаяні (шт. Болівар).

Лит.: Фьяссон Раймонд. Навстречу невідомому // Во-круг света. 1963. № 4.

В. Й. Лажнік

Апу́рімак — річка в Південній Америці на тер. *Перу*, визначена як найвіддаленіше джерело безперерв. потоку р. *Амазонки*. Давньою мовою *інків* та індіанців-*кечуа* А. означає «Божествен. оракул». Індіанці вважали річку *оракулом* одного зі своїх богів, який розмовляє з ними через величез. річк. *пороги*. Бере початок в Андських *Кордильєрах*, з льодовика на г. Невадо Місмі (завишки 5 597 м), неподалік від оз. Віліффо, за



Апу́ре. Прапор



Апу́ре. Герб

160 км від узбережжя Тихого океану. Тече переважно на Пн. Зх. (деп. Куско й Аякучо) у глибоких вузьких ущелинах й утворює каньйон А. заглибки до 3 000 м, що вдвічі більше за глиб. Гранд-Каньйону. Річище надзвичайно порожисте.



Апуримак. Міст Кесвачака

те, ускладн. числен. водоспадами й вирами. За 730 км від витоків А. зливається з р. Мантаро (на вис. 440 м) й утворює р. Ене. Ще за 180 км нижче за течією зливається з р. Перене (на вис. 330 м) й утворює р. Тамбо, яка за 160 км зливається з р. Урубамбою (на вис. 280 м) й утворює р. Укаялі, праву притоку р. Амазонки. У місці їх злиття розташ. м. Аталайя. Заг. довж. — 1 070 км, пл. басейну річкового — бл. 125 тис. км², серед. витрата води — 2,9 тис. м³/с. Живлення перев. атмосферне, найповноводніша влітку (від грудня до лютого) під час танення льодовиків. Серед шанувальників рафтингу й плавання на каяках А. є однією з найулюбленіших річок у світі, цьому сприяють гарна погода, тривалі ділянки з порогами 2–4 рафтинг-складності. Краєвиди, піщані пляжі для кемпінгу приваблюють прихильників екстрем. видів спорту водного й туризму. На вис. 2 606 м над річкою збудований міст Тінкок 70 м завдовжки. У провінції Канас (Перу) над А. розташ. міст Кесвачака у стилі інків; знання, навички та ритуали, пов'язані з його щорічним оновленням, внесено до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО (2013).

Лит.: Contos J., Tripcevich N. Correct Placement of the Most Distant Stream of the Amazon River in the Mantaro River Drainage // Area. 2014. № 46 (1); Santini W., Martinez J., Espinoza-Villar R. et al. Sediment Budget in the Ucayali River Basin, an Andean Tributary of the Amazon River // Proceedings of the International Association of Hydrological Sciences. 2015. № 367.

Апухтін, Мико́ла Олекса́ндрович (20.05.1924, м. Ташкент, тепер Узбекистан — 10.11.1996, м. Київ, Україна) — артист балету, нар. артист України (з 1960). Протягом 1934–1942 навчався в Моск. та Ленінград. хореогр. уч-щах, останнє закінчив 1942. У 1945–1967 працював солістом Київ. театру опери та балету (тепер Національна опера України імені Тараса Шевченка). Займався викладацькою діяльністю: у 1951–1972 викладав у Київ. хореогр. уч-щі (тепер Київське державне хореографічне училище); 1971–1975 — педагог Берлін. балет. школи (Німеччина); 1972–1978 — педагог-репетитор Ансамблю танцю УРСР

ім. П. Вірського (тепер Національний заслужений академічний ансамбль танцю України імені П. П. Вірського). У 1978–1981 — худ. керівник нар. ансамблю танцю Палацу культури київ. заводу «Більшовик»; 1981–1984 — балетмейстер-репетитор Київ. театру естради; 1984–1996 — педагог-хореограф студії при Ансамблі танцю УРСР ім. П. Вірського. Майстер чол. балет. виконавства: поєднав академізм, віртуозну техніку, натхнення, драматизм з актор. майстерністю. Артист героїко-романтич. стилю. Виконував провідні партії: Степан («Лілея» К. Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» М. Скорульського), Сафрон («Маруся Богуславка» А. Свєтнікова), Юрій («Ростислава» Г. Жуковського), Чугайстер («Тіні забутих предків» В. Кирейка, Алі-батир («Шурале» Ф. Яруліна), Командор Гомес («Лауренсія» О. Крейна), Джузеппе («Під небом Італії» В. Юровського), Зіґфрід, Дезіре («Лебедине озеро», «Спляча красуня» П. Чайковського), Жан де Брієн («Раймонда» О. Глазунова), Альберт («Жизель» А.-Ш. Адана), Феб («Есмеральда» Ц. Пуні), Базіль («Дон Кіхот Л. Мінкуса»), Принц («Попелюшка» С. Прокоф'єва), Гірей («Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва), Спартак («Спартак» А. Хачатуряна) та ін.

Лит.: Туркєвич В. Д. Хореографічне мистецтво України в персоналіях. Київ, 1999; Станішевський Ю. Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка. Історія і сучасність. Київ, 2002; Станішевський Ю. Балетний театр України. Київ, 2003; Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ, 2012. Т. 1.

І. В. Спінул



Апухтін Микола Олександрович



Апухтін Олексій Миколайович

Апухтін, Олексій Микола́йович (рос. Апухтин, Алексей Николаевич; 27.11.1841, м. Болхов, тепер Орлов. обл., РФ — 29.08.1893, м. Санкт-Петербург, тепер РФ) — поет, прозаїк. Писав рос. мовою. Закінчив 1859 уч-ще правознавства в м. Санкт-Петербурзі. Працював у мін-ві юстиції. 1863–1865 був чиновником з особистих доручень при губернаторі, чиновником міністерства внутр. справ. Перший вірш «Епаминонд» («Эпаминонд») опублікував 1854. У ранній творчості простежуються антикріпосницькі, громадян. мотиви [цикл «Сільські нариси» («Деревенские очерки»; 1859); пародії, епіграми]. Автор поем [«Рік у монастирі»] («Год в монастыре»; 1885); «3 паперів прокурора» («Из бумаг прокурора»; 1888)], повісті [«Архів княгині Д**» («Архив графини Д**»; 1890); «Щоденник Павки Дольського» («Дневник Павлика Дольского»; 1891)], балад, віршів про кохання та романсів [«Ночі шаленії, ночі безсоннії...» («Ночи безумные, ночи бессонные...»), «Пара гнідих» («Пара гнедых»)]. До багатьох віршів А. написав музику П. Чайковський. Вірш А. простий, мелодійний, сповнений меланхолійних настроїв. Одну з епіграм А. уподобав і занотував у щоденник Т. Шевченко. Укр. мовою вірш А. «Я люблю тебе так через те...» («Я люблю тебя так оттого...») П. Грабовський.

Тв.: Избранное: Поэзия и проза. Москва, 2000; Сочинения. Проза. Москва, 2018; Стихотворения. Москва, 2019. Укр. перекл. — [Вірші] // Грабовський П. А. Твори : у 2 т. Київ, 1968. Т. 2.

Лит.: Бороздин А. К. А. Н. Апухтин. Санкт-Петербург, 1895; Майорова О. Е. Апухтин, Алексей Николаевич // Русские писатели : в 2 ч. Москва, 1990. Ч. 1; Яницкая С. С. А. Н. Апухтин и поэтика русского романа // Иск-во и

образование. 2007. № 4; Граудина Л. К., Кочеткова Г. И. Русское слово в лирике XIX века. 1840–1900. Москва, 2010; Штайн К. Э. Три века русской метапоэтики: Легитимация дискурса : в 4 т. Москва, 2016. Т. 1.

О. О. Білявська

Апшеронський півострів — півострів Каспійського моря в Азербайджані. Пл. — 2 110 км², довж. — 60 км, шир. — до 28 км. На Пд. Сх. його продовжено піщаною косою Шах-Ділі (найсхідніша точка материка Азербайджану — 40°17' пн. ш., 50°21' сх. д.) і прибереж. островами. А. п. адміністративно входить до складу Апшеронського й Хизинського р-нів, міст Баку й Сумгаїт. Складений переважно неогеновими (див. *Неогеновий період і неогенова система*) й антропогеновими (див. *Антропогеновий період*) відкладами. Тектонічно є найсхіднішим продовженням Кавказу Великої. Сейсмоактивний район. Поверхня — хвиляста пагорб. рівнина (вис. — від -26 м нижче від рівня моря біля берегів моря до 310 м на Зх.). На Зх. п-ва поширені грязьові вулкани й гарячі мінер. джерела, безстіч. улоговини із солончаками й солоними озерами (найбільші з них — Масазиргьоль, Беюк-Шор). На А. п. та в прилеглий акваторії Касп. моря від 19 ст. розробляють багаті поклади нафти й газу природного (Бакин. нафтогазонос. р-н). Клімат А. п. субтропічний, сухий. Середньодоб. т-ра січня +3 °С; липня — +25 °С. Річ. сума опадів атмосферних становить 140–250 мм. Часті сильні вітри, трапляються піщані бурі (див. *Буря пилова*). Пост. водотоків немає. Води підземні — солоні й солонуваті. Ландшафт — примор. напівпустеля. Через посушливий клімат і майже повну відсутність джерел водопостачання А. п. має набагато суворіші геогр. умови та менш розвин. сільське господарство, порівняно із центр. й гір. районами Азербайджану. Для боротьби з дефіцитом води ще 1909 споруджено Баку-Шоларський водогін, яким вода надходила з джерел біля с. Шолар Хачмазького району. У 1956–1959 для водопостачання А. п. споруджено магістр. канал, що доставляє воду з Пн. Азербайджану до Джейранбатанського водосховища



Апшеронський півострів.
Фото із космосу

(спорудж. 1958, пл. — 14 км², глиб. — до 25 м, однак він поступово зменшується через замулення). На пн. узбережжі А. п. розташ. дач. масиви й котеджі, пляжі (с-ще Новхани й с-ще Нардаран, відоме від 14 ст.). У 20 ст. тип. ландшафтом А. п. була напівпустеля із сотнями нафт.

вишок, числен. трубами й електропередач. лініями. Траплялися числен. розливи нафти й хім. реагентів, бур. шламу. Від поч. 21 ст. урядом Азербайджану вкрито сотні мільйонів дол. США у відтворення ландшафтів А. п. На знач. пл. рекультивовано (див. *Рекультивация*) ґрунти, насаджено посухостійкі дерева й чагарники, упорядковано узбережжя моря.

Лит.: Гарибов Я. А. Антропогенная трансформация современных ландшафтов Азербайджанской республики Баку, 2011; Garibov Y. Regulation of the Functioning Landscapes of the Azerbaijan Republic // European Journal of Scientific Research. 2016. № 1 (13); Алиев Б. Г., Гусейнова С. Р. Оценка влияния природных и антропогенных факторов на опустынивание Апшеронского полуострова в Азербайджанской Республике // Укр. геогр. журн. 2018. № 2.

І. Г. Савчук

Ар (франц. are, від лат. area — площа, поверхня) — одиниця вимірювання площі в метричній системі мір. Міжнар. позначення — а. Відомий

Назва	Позначення	Квадрат зі стороною	Площа
Ар	а.	10 м	100 м ²
Гектар	га	100 м	10000 м ²
Квадратний кілометр	км ²	1 км	1000000 м ²

Ар. Одиниці вимірювання площі

також як «сотка». 1 а дорівнює 100 м², або 0,01 га. Використовується в землеробстві для вимірювання площі ділянок земної поверхні.

Ара, арапа (*Ara*) — неотропічний рід папуг род. Папугові (Psittacidae). За сучас. систематикою до складу роду входить 8–15 або 8–20 видів ара, з них 8–9 — сучасні, 2–7 — вимерлі. Зі складу роду А. виокремили 5 видів: 2 тепер розглядаються в монотипних (з 1 видом у складі) родах *Orthopsittacus* та *Diopsittacus*, 3 віднесено до роду *Primoilius*. Папуги з цих родів відрізняються як від видів роду А., так і один від одного морфологією і поведінкою. Типом роду є А. червоний (*Ara macao*). А. — найб. за розмірами птахи серед папуг, довгохвості, з яскр. забарвленням оперення, гучн. різким голосом. Довжина від 45 см до 1 м, маса тіла від 285 г до 1,7 кг. Крила довгі, вузькі, з помітно витягн. закінченнями. Хвіст клинопод., значно довший за тіло. Характерна риса видів роду — вел., загнутий донизу, стисн. з боків дзьоб із загн. кінчиком. У всіх видів дзьоб суцільно чорний, крім араканга або А. червоного (*Ara macao*) та А. червоно-зеленого (*Ara chloroptera*) у яких піддзьобок чорн., а наддзьобок — білий із чорн. плямами в основі дзьоба. Голова вкрита короткими, відокремл. один від одного, рядами пір'я від основи дзьоба до перед. частини щік, навколо очей оперення відсутнє. Забарвлення оперення папуг яскраве, колір, що переважає, та особливості є діагност. ознаками видів і покладені в основу їхніх вид. назв. Найбільше видів роду А. (4) мають зелене забарвлення оперення, 2 — синє і жовте, 2 — переважно червоне. Стат. диморфізм в А. — лише за розмірами тіла, чи окр. його частин. Забарвлення оперення в самиць і самців однакове, так само — у молодих і доросл. особин. Живляться насінням і плодами рослин: перев. горіхами, ягодами та фруктами, за які конкурують із деяким видами мавп. У період досягання врожаю літають на поля і план-

тації: живляться с.-г. культурами, чим нерідко завдають значної шкоди. Гніздяться у тріщинах та дуплах дерев, на високорізнаних верхівках пальм, деякі види (*Ara militaris*) — у тріщинах скель. Мешкають невеликими зграями, також поодинокі або парами (залежно від виду), ведуть денний спосіб життя, перевисоко у кронах дерев. У кладці по 2–3 до 5 яєць, насиджування триває 24–30 днів. Пташенята вилуплюються голими і сліпими, у перші дні їх годують і зігрівають самиці. Сезонних міграцій не здійснюють, мігрують лише в межах ареалу в різні типи оселищ, перевисоко у пошуках їжі. У неволі живуть від 30 до 100 р. Види роду А. поширені в природі лише в Центр. та Пд. Америці: від Мексики до Аргентини. Центр вид. різноманіття і поширення — басейн р. Амазонки і регіон прикордоння обабіч межі Панами й Колумбії. Більшість видів мають розв'язаний ареал, що, так само як і скорочення чисельності популяцій, є наслідками знищення їхніх оселищ та широко розповсюджені контрабанди. Більшість видів має широку еколого-економічну амплітуду і мешкає від троп. вологих дощ. лісів та відкр. тропічних лісових масивів до саван з острівними заростями чагарників із кактусами. Найбільше в оселищах потребують високих дерев, які використовують для гніздування, розмноження й живлення. Здавна папути А. є об'єктами полювання. Зовн. вигляд, яскраве оперення приваблювало людей: місцеве населення використовувало пір'я папуг для оздоблення елементів одягу, списів, ритуал. вбрання; м'ясо — у їжу; гнізда передавали у спадщину по чоловіч. лінії. Люди спершу використовували цих птахів як охоронців, тепер — як екзот. тварин зоопарків і цирків, дом. улюбленців по всьому світу. Папути роду добре піддаються одомашнюванню (див. *Доместикація*) та дресируванню (переважно — говорити, імітувати різні звуки). Полювання та знищення лісів Амазонії поступово призвели до скорочення чисельності популяцій усіх видів А. в природі і тепер деякі з них перебувають під охороною на місц. рівні окремих країн, а також на міжнар. — занесені як рідкісні (*Araaarauna*, *Araaambiguous*) до черв. списків *Міжнародного союзу охорони природи*.

Лит.: Rivera-Ortiz F., Solorzano S., Arizmendi M. et al. Genetic Diversity and Structure of the Military Macaw (*Ara militaris*) in Mexico: Implications for Conservation // Tropical Conservation Science. 2017. Vol. 10; Berkunsky I., Quillfeldt P., Brightsmith D. et al. Current Threats Faced by Neotropical Parrot Populations // Biological Conservation. 2017. Vol. 214.

Арабаджин, Костянтин Іванович (псевд. і крипт. — К. Не-я, Недоля та ін.; 14.01.1866, м. Канів, тепер Черкаської обл., Україна — 13.07.1929, м. Рига, тепер Латвія) — літературознавець, письменник. Писав укр. та рос. мовами. Походив із дворян. родини, був двоюрід. братом поета А. Белого. Навчався в Першій Київ. гімназії, 1890 закінчив із відзнакою іст.-філол. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка). 1891 доопрацював на студіях у м. Варшаві й опублікував канд. дис. «Казимир Бродзинський та його літературна діяльність» («Казимир Бродзинский и его литературная деятельность»). З 1892 — у м. Санкт-Петербурзі, викладав рос. літературу й естетику в Пажеському корпусі, Павловському військ. уч-щі, Імператор. драм.

гуртках. У 1880-х брав участь у революц. боротьбі, нелегально перевозив із Галичини в Росію заборонену л-ру. Підтримував контакти з І. Франком, Лесею Українкою, М. Драгомановим, М. Павликом. 1899 у м. Санкт-Петербурзі редагував спільно із кн. В. Барятинським газ. «Північний кур'єр» («Северный курьер»), залучив до співробітництва І. Франка; згодом одноосібно — газ. «Кавказькі мінеральні води» («Кавказские минеральные воды»). Активно діяв у спілці письменників, петербурзькому укр. клубі. Займався просвіт. діяльністю. 1907–1908 виголосив цикл лекцій [зокрема, «Гоголь як поет і мислитель» («Гоголь как поэт и мыслитель»); «Гоголь як драматург» («Гоголь как драматург»); «Смерть Гоголя»] у містах Харкові, Києві, Одесі та ін. Від 1913 — ординар. професор каф. рос. л-ри Гельсінгфорського ун-ту (тепер Гельсінський ун-т). З 1918 постійно мешкав у м. Гельсінкі (Фінляндія), викладав в ун-ті, видавав газ. «Російський голос» («Русский голос»; 1918). З 1920 — професор Ризького ун-ту. Був ректором рос. університет. курсів і редактором газ. «День» (1922) у м. Ризі (Латвія). Загинув унаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Похований на Покровському цвинтарі в м. Ризі. Укр. мовою писав вірші громадян. звучання (неопубл.), видав водевіль «Поперед спитайся, а тоді й лайся» (1885). 1886 переклав укр. мовою монографію М. Костомарова «Думки про федеративні засновники на Стародавній Русі», а також окремі твори Л. Толстого, Г. де Мопассана, Г. Матчета та ін. (опубл. 1889). Написав праці для Енциклопедич. словника Брокгауза і Єфрона (див. *Брокгауз і Єфрон енциклопедія*): «Галицько-руський суспільний рух» (1892), статті про О. Герцена, І. Богдановича; для «Ілюстрованої всесвітньої історії літератури І. Шерра» (т. 2, 1898) — розділ «Слов'янські землі», а для «Історії російської літератури» (т. 2, 1908) — «Історичні пісні та думи». Автор збірників «Публічні лекції про російських письменників» («Публичные лекции о русских писателях»; кн. 1, 1909), «Етюди про російських письменників» («Этюды о русских писателях»; 1912), книг про творчість М. Лермонтова, М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, Л. Андреева та ін. Літ. критика відзначала певний схематизм та вульгарно-соціол. підхід А. до тлумачення творчості письменників. Написав праці про Т. Шевченка рос. мовою: «Український Прометей» (1911), «Т. Г. Шевченко і панславизм (До питання про Кирило-Мефодіївське товариство)», «Шевченко і месіанізм» (обидві — 1914).

Пр.: Казимир Бродзинский и его литературная деятельность. Киев, 1891; Гоголь как драматург // Ежегодник имп. театров. 1909. Вып. 2; Публичные лекции о русских писателях. Санкт-Петербург, 1909; Этюды о русских писателях. Санкт-Петербург, 1912; Поэт мировой скорби. Санкт-Петербург, 1914; Леонид Андреев. Итоги творчества. Москва; Берлин, 2015.

Лит.: Погребенник Ф. П. Иван Франко в украинско-русских отношениях. Київ, 1986; Конечный А. М. Арабаджин К. И. // Русские писатели 1800–1917. Биографический словарь. Москва, 1989; Ткаченко А. Ф. Российские деятели украинского происхождения. История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991). Київ, 2005; Поліщук В. Літературна енциклопедія Черкащини. Фрагменти // Вісник Черкас. ун-ту. 2013. № 5.

Ф. П. Погребенник



Ара. Ара синьо-жовтий (*Ara ararauna*)



Арабаджин Костянтин Іванович

Арабатська затока — затока в пд.-зх. частині Азовського моря між Арабатською стрілкою та пн. берегом Керченського півострова. Вдається в сушу на 20 км, ширина біля входу — 45 км. Глибина коливається від 2–3,5 м у прибережній



Арабатська затока

частині до 8–9 м у центральній. Дно до 7–8 м піщане (див. *Пісок*), глибше — замулене (див. *Замулення*). Т-ра води взимку — від +0,3 до +2 °С, улітку — від +22 до +28 °С (в окремі роки — до +31 °С). Солоність води — 12–14 ‰. Напрямок течій визначається вітрами і протягом року кількаразово змінюється. Часті штормові згони й нагони води. Береги перев. урвисті, зсувного типу. Є також протяжні ділянки узбережжя акумулятивного типу з піщаними пляжами, зокрема поблизу с. Заводського та м. Щолкіного. В акваторію виступають миси Китень і Червоний Кут, окремі скелі. Розвинене рибальство, осн. об'єкти промислу: бички різн. видів (див. *Бичкові*), тюлька, хамса, піленгас. Серед нас. пунктів на узбережжі також села Кам'янське, Семенівка, Мисове та ін.

Лит.: Аристов М. В. Пляжи черноморского побережья Крыма: генезис, особенности, современное состояние и динамика // ГЕОпрофиль. 2012. № 3 (24).

М. Б. Скриль

Арабатська стрілка, Арабатська коса — півострів, піщана коса в зх. частині Азовського моря. Розташована в Херсонській області та Автономній Республіці Крим, межа між ними проходить у р-ні с. Стрілкового. Відділяє море від зат. Сиваш. Простягається в меридіональному напрямку.

Арабатська стрілка



На Пд. прилягає до Кримського півострова, на Пн. відділена протоками (Генічеська протока, Промоїна), якими Сиваш з'єднується з Азовським морем. Довжина А. с. — понад 110 км. Коса вузька, серед. ширина — від 0,5 до 1,5 км. Глибина Азовського моря біля серед. частини А. с. — від 3 до 4 м, у р-ні с. Генічеської Гірки з пологим спуском до води — від 1,5 до 2 м. Клімат посушливий. Зазвичай літо сухе і безхмарне, зима холодна й малосніжна. Серед. т-ра липня — +28 °С, січня — –2 °С. Середньорічна кількість опадів — 360–385 мм. Узбережжя з боку моря рівне, пологоє як у типової коси (пересипу), з боку Сиваша — розчленоване, з численними невеликими затоками. У геології та геоморфології мор. берегів А. с. розглядають як бар-терасу. Її утворення пов'язане з відкладенням вел. кількості осадового матеріалу (пісок, алеврит, черепашник) унаслідок наносів із р-нів інтенс. руйнування берегів в ін. частинах Азовського м. Широкі пляжі утворені середньо- і дрібнозернистими пісками з домішками черепашок і детриту. У центрі коси — літоральний вал (див. *Літораль*), сформований прибіжною діяльністю моря в голоцені. Для А. с. типові ландшафти сухих і піщаних степів із сухою трав'яною рослинністю (полин, ковила, костриця). Трапляються кущі тамариксу, невисокі верби, на узбережжі Сивашу — очеретяні зарості. Западнини зайняті солончаками й солоними озерами, навколо — талофітні рослинні угруповання. Діє Арабатський бот. заказник, розташ. на Пд. коси. У пн. частині А. с. розташ. Стрілкове газове родовище, що розробляється свердловинами як на косі, так і в акваторії моря. Є родовища термальних йодобромних вод. Найвні соляні промисли, зокрема Крим-Елійський; більшість зупинено 1995–1998. Зона рекреації. Спец. інфраструктура почала розвиватися за часів УРСР. Упродовж 2000–2010 збудовано понад 60 міні-готелів і пансіонатів, є дит. табори, аквапарк (с. Генічеська Гірка), сафарі-парк (с. Щасливцеве) та ін. Нас. пункти на тер. А. с.: села Генічеська Гірка, Щасливцеве, Стрілкове, Соляне. Прибережні ділянки часто затоплюються внаслідок штормів і штормових нагонів.

Лит.: Воронка В. П., Демченко В. О., Коломійчук В. П. Ландшафти Арабатської стрілки, їх антропогенні зміни та екологічні наслідки // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Геогр. 2010. № 27 (1); Шуйский Ю. Д. Основные проблемы исследования природы береговой зоны морей Украины // Экол. безпека прибережної та шельфової зон та комплексне використ. ресурсів шельфу. 2013. № 27; Давыдов А. В., Роскос Н. А., Роскос А. Н. Геоморфологические условия проявления штормовых нагонов в районе Генической дельты // Экол. Эк. Инф. Сер. «Геоинформ. технол. и косм. мониторинг». 2019. № 4.

М. В. Аристов

Арабески, арабеск (франц. arabesque, від італ. arabesco — арабський) — 1) Тип близькох. середньовіч. орнаментики, для якої характерне поєднання геом. і стилізовано-рослинних форм, інколи доповнене фігуративними та шрифтовими елементами, вигадливо переплетеними у складному ритмі. Еквівалент А. в мист-ві давньорус. і укр. Середньовіччя — плетінково-тератологічний орнамент (різьблені капітелі Борисоглибського собору в Чернігові 12 ст.; мініатюрні заставки Київ. Євангелія 1393). У широкому ро-

зумінні А. називають також усілякі візерунки ускладнено-примхливих обрисів, зокрема *гротеск*, канделябровий орнамент, мореск, поширені в Європі з часів *Ренесансу*. В Україні на застосуванні такої орнаментики позначалися місц. традиції (*Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561, Львів. «Апостол» 1574 І. Федорова та ін. пам'ятки). А. увійшли в європ. ужиток з 16 ст., особливо в період *романтизму*, завдяки орієнталістичним уподобанням його творців (книжна графіка, архітектура). У праці Дж. Раскіна «Камені Венеції» (1851–1853) термін «А.» вперше чітко співвіднесено саме з іслам. ґрунтом. Після того як композитор П. Шуман назвав «А.» свою фортеп. п'єсу у формі рондо (1839), термін почав використовуватися в музиці (твори К. Дебюссі, А. Лядова тощо). Вживається також у назвах літ. творів (М. Гоголя, М. Хвильового). 2) У балеті — поза класич. танцю. Під час виконання А. тіло спирається на випрямлену ногу, інша, також пряма, витягується назад вгору, одна рука витягнута вперед, інша відведена в бік, корпус нахилений уперед, спина увігнута, витягнута нога й рука врівноважують корпус. У рос. балетній школі виділяють 4 види А., в італійській — 5.

Лит.: Robinson F. The Cambridge Illustrated History of the Islamic World. Cambridge, 1996; Коротков А. Є, Тараканова А. П. Все про танець. Довідник. Кіровоград, 2005; Ямпольський М. Ткач и визионер: Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре. Москва, 2007; Громнюк А. Орнаментика як засіб формування етнокультурної ідентичності архітектури інтер'єру // Традиції та новаті у вищ. архіт.-худ. освіті. 2014. Вип. 2; Ткач Д. Г. Образный язык гротесков и арабесков во французском декоративно-прикладном искусстве XVII–XVIII вв. // Вестник Рос. ун-та дружбы народов. Сер.: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2016. № 4; Wittrock E. Arabesken: das Ornamentale des Ballets im frühen 19. Jahrhundert. Bielefeld, 2017.

С. Д. Абрамович, М. Р. Селівачов

Араби (самоназва — араб. عرب — араб) — група народів країн араб. світу — Зх. Азії і Пн. Африки. Розмовляють *арабською мовою*. Найдавнішими письмово зафіксованими формами терміну *'arab* («араби») є фонет. варіанти цього слова, що містяться в анналах асирійських та нововавилон. царів (8–6 ст. до н. е.). Їх утворено від семіт. кореня *'rb* — «бути сухим, пустельним». У перших століттях н. е. термін «А.» вживався також як військовий у значенні «воїни-кочівники» (на верблюдах, рідше — на конях). В антич. книжковій традиції та авторів 1–5 ст. н. е., які її наслідували, він вживався як заг. назва мешканців Аравії. Проте слово не мало конкрет. етнолінгвістичного змісту і позначало різні кочові племена та племен. союзи. Прийняте середньовіч. араб. філологами та істориками визначення поняття «А.» не включало власне етніч. ознаки, а обмежувалося географічною та мовною. Геогр. термін для позначення всієї тер. *Аравійського півострова* утворився саме за допомогою етнонімі *ал-'arab*: *'ard al-'arab*, *біялд ал-'arab*, пізніше — *джазірат ал-'arab* («земля арабів»), «країна арабів», «острів арабів»). У 1-й пол. 8 ст. почав поширюватися разом із новою релігією *ісламом*, експансією новоутвореного *Арабського халіфату* та араб. к-ри. Унаслідок цього процесу виникла нова етносоц. спільнота, що отримала назву і сама називала себе словом *ал-'arab* — «А.».

Міграція цієї спільноти далеко за межі Аравії й поширення нею мусульманської ідеол. системи заклали підвалини для формування сучас. етнополіт. структури величез. регіону — Араб. Сходу. Тепер тут проживає понад 200 млн осіб (точна оцінка неможлива), з них А. становлять не менш ніж 180 млн осіб; 4 млн палестинських А., державотворення яких відбувається в наші дні. А. мешкають у різн. країнах — Йорданії, Ізраїлі (разом із Палестинською автономією), Лівані, Сирії, країнах Перської затоки, Єгипті, Іраку, Тунісі та ін. А. кожної країни сучас. араб. світу (Ірак, Йорданія, Ліван, Сирія, Саудівська Аравія, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Єгипет, Судан, Лівія, Туніс, Алжир, Марокко, Мавританія, Західна Сахара) зазвичай використовують як самоназву назву, утворену від назви їхньої д-ви — іракці, йорданці, ліванці, саудити, еміратці, марокканці тощо. Унаслідок міграції араб. племен з Аравії та змішування їх з аборигенами багатьох країн Азії та Пн. Африки на етногенез А. справили поміт. вплив перси, тюрки, негроїд. народи, малайці тощо. Усередині араб. світу є низка суперечностей міждержавного, політ., регіон., реліг. тощо характеру. У деяких араб. країнах значних масштабів набув *фундаменталізм ісламський*, що домагається створення теократичних режимів. Заг. кількість А. — бл. 200 млн осіб, зокрема 17 млн осіб — діаспора. Араб. діаспори наявні у Бразилії (3 млн осіб), Франції, Чаді (по 1,3 млн осіб), США (0,8 млн осіб), Ірані, Туреччині (по 0,7 млн осіб), Канаді (0,6 млн осіб), Нігерії (0,3 млн осіб), Нігері, Ефіопії, Танзанії, Малі, Кот-д'Івуарі та Індонезії (по 100 тис. осіб), Камеруні (80 тис. осіб), ФРН (70 тис. осіб), Кенії, Афганістані (по 30 тис. осіб), Австралії (25 тис. осіб), Узбекистані (Бухарська та Самаркандська обл.; 8 тис. осіб) тощо. Перев. більшість А. — мусульмани, однак є також араб. християн. громади (Ліван, Сирія, Ізраїль). Між кол. СРСР та окремими араб. державами розвивалося широке наук.-тех., військ. та культур. співробітництво, у межах якого араб. громадяни здобували освіту в укр. ЗВО, укладали змішані шлюби. Після проголошення незалежності Україна встановила дипломатичні відносини з усіма араб. країнами, розвиває й поглиблює з ними контакти в різноманіт. галузях. Посольства України функціонують у Єгипті, Алжирі, Тунісі, Катарі, Марокко, Лівані, Сирії, ОАЕ, Йорданії, Кувейті, Саудівській Аравії, представництво при Палестинській автономії. В Україні діють Посольства Єгипту, Алжиру, Лівії, Кувейту, Саудівської Аравії, Палестинської автономії. Представники араб. діаспор в Україні (переважно ліванці, йорданці, єгиптяни) активно провадять підприємницьку діяльність, розвивають двосторонню торгівлю (див. *Арабістика*).

Лит.: Федоров В. Шаріат та адат в житті мусульманського Сходу // Сх. Світ. 1928. № 2; Лозовик Г. Нове дослідження арабо-візантійських взаємин VII–X віків: Про доп. В. М. Рамзея «Спроба арабів завоювати Малу Азію (641–964 по Р.Х.) та причини їхніх поразок» // Сх. Світ. 1930. № 10–11 (1–2); Винников И. Н. Арабы в СССР // Сов. этн. 1940. № 4; Першиц А. И. Этнографические сведения об арабах в русских «Хождениях» XII–XVII вв. // Сов. этн. 1940. № 4; Народы Передней Азии / Под ред. Н. А. Кислякова, А. И. Першица. Москва, 1957; Очерки общей этнографии : в 5 вып. Москва, 1959. Вып. 2; Бродский Р. М., Енольський З. А. Новая история країн Азії та



Арабеска

Країна	Кількість осіб
Бразилія	3 млн
Франція	1,3 млн
Чад	1,3 млн
США	0,8 млн
Іран	0,7 млн
Канада	0,6 млн
Нігерія	0,3 млн
Нігер	100 тис.
Ефіопія	100 тис.
Танзанія	100 тис.
Малі	100 тис.
Кот-д'Івуар	100 тис.
Індонезія	100 тис.
Камерун	80 тис.
ФРН	70 тис.
Всього у світі	бл. 17 млн

Араби. Найбільші арабські діаспори

Африки (1870–1918). Київ, 1971; Зибіна Г. Г. Академік А. Кримський і Арабський Схід // Укр. іст. журн. 1971. № 1; Арабський Схід на шляхах антиімперіалістичної боротьби і соціального прогресу. Київ, 1976; Ислам. Религия, общество, государство / Отв. редакторы П. А. Грязневич, С. М. Прозоров. Москва, 1984; Барковский Л. А. Арабское население Израиля. Москва, 1988; Арабо-мусульманский мир на пороге XXI века / Сост. и отв. ред. А. И. Фурсов. Москва, 1999; Фильштинский И. М. История арабов и халифата (750–1517 гг.). 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2006; Hourani A. A History of the Arab Peoples. London, 2013; Rogan E. The Arabs: a History. New York, 2017.

В. С. Рибалкін

Арабідопсис Таля, різущка Талья (*Arabidopsis thaliana*) — вид роду Арабідопсис родини *Kanycetових* (*Brassicaceae*) або Хрестоцвітих (*Cruciferae*). Відомий модельний об'єкт досліджень у генетиці. Уперше цю рослину описав 1577 лікар і ботанік Й. Таль (1542–1583; Німеччина) під назвою *Pilosella siliquosa minor*. У 1753 К. Лінней включив вид до роду гусимець (*Arabis*) і назвав на честь Й. Талі — *Arabis thaliana* L., майже за століття по тому, після відокремлення роду *Arabidopsis* від *Sisymbrium* увійшов до його складу. *Однорічник*, *ефемер*. Стебла — (2) 8–35 (50) см заввишки, тонкі, прямі, прості або галузисті від основи та по всій довжині, внизу опушені прост. довгими

Квітконіжки відхилені, тонкі, 4–10 (15) мм завдовжки. Структура квітки типова для род. Капустових. Квітки дрібні. Чашолистки 1,0–2,5 мм завдовжки, зел. із білою облямівкою по краю, голі або вгорі розсіяно опушені. Пелюстки 2–3 мм завдовжки, білі, видовжено-обернено-йцепод., поступово звуж. в корот. нігтик. Тичинки із шир. нитками (1,5–2,0 мм); пиляки овальні (0,3 мм завдовжки). Плід — стручок (6) 10–20 × 0,5–0,8 мм. Насінини еліпсоїдні, червонувато-коричн., трохи блискучі із дрібно-горбист. поверхнею, 0,4–0,7 × 0,3 мм; покриваються слизом після зволоження. Хромосомне число $2n = 10$. Природний ареал А. Т. включає Європу, Пн. Африку та Пд.-Зх. Азію, також альп. зону троп. Африки. Вид занесений і натуралізувався (див. *Натуралізація*) на всіх континентах, за винятком Антарктиди. В Україні майже в усіх регіонах трапляється звичайно, у Карпатах і Степу — зрідка. Рослини характерні для світлих лісів, скел. відслонень, осипищ, засол. пісків, а також для антропогенно трансформованих біотопів — узбіч доріг, заліз. насипів, перелогів, полів, рудер. місць, селітебних та урбаніз. територій. В Україні квітує у квітні — на поч. травня. Особливості, що властиві А. Т.: дуже короткий життєвий цикл (до 6 тижнів), здатність до *самозапилення*, плідючість, невибагливість до умов довкілля, легкість схрещування, можливість вирощування в лабор. умовах, одне з найменш. основне хромосомне число ($n = 5$; див. *Хромосомний набір*), невел. розмір геному вперше зробили рослини ідеал. модельною системою експерим. біології. 1907 уперше описано каріотип рослини Ф. Лайбахом (1885–1967; Німеччина) — засновником експерим. досліджень А. Т., 1943 він запропонував використовувати вид модельним росл. орг-мом, що здобуло визнання лише 1965. Відповідно до бази даних BIOSIS [«Томсон Рейтер» («Thomson Reuters»)], за 50 р. (1965–2015) А. Т. використовували як модель у 406 біол. аспектах. Серед них такі — генетика (дослідження мутагенезу, функцій генів, розробка технологій редагування геному); клітинна біологія (біосинтет. ферменти, цитоскелет і полярність росл. клітин); *онтогенез* (моделювання генної регуляції мережі в клітинах і тканинах); фітогормонологія (механізм передачі гормонів); дослідження імун. системи рослин, реакція на абіотич. стрес; дослідження, ідентифікація й клонування транспорт. генів, метаболізм крохмалю, біохім. механізми синтезу клітин. стінки, епігенетика й епігеноміка (паралогічні гени з частково перекритими функціями, епігенет. механізми активації генів, динаміка епігеному у відповідь на ендогенний чи екзогенний сигнали під час розвитку й росту); дослідження експресії генів у просторі й часі, розробка моделей адаптації до змін клімату тощо. А. Т. — перша рослина, у якої 2000 був повністю розшифров. геном. Молекулярно-біол. дослідження виду продовжуються для розроблення нових біотехнологій, зокрема мереж. моделювання генів А. Т., визначення функцій всіх генів та ін., що може революціонізувати фундамент. науку про рослини й буде використано в дослідженнях с.-г. культур та застосовано у скринінгу сировини для отримання біомаси.

Лит.: Al-Shehbaz I. A., O'Kane Jr. S., Price R. A. Generic Placement of Species Excluded From *Arabidopsis* (Brassicaceae) // Novon. 1999. № 9 (3); Meyerowitz E. M. Prehistory and History of *Arabidopsis* research // Plant Physiology. 2001.

Арабідопсис Талья



волосками, вгорі — майже голі. Більшість листків зібрано в прикорен. *розетку*, 0,8–4,5 × 0,2–1,5 см, від оберненойцепод. до еліпт., короткочерешкові, цілокраї або зубчасті; опушені здебільшого по краю; стеблові — нечисленні, 0,4–2,5 × 0,1–1,0 см, майже сидячі, звужені до основи, продовг., ланцетопод. або вузькоеліпт., цілокраї чи віддалено-зубчасті. *Суцвіття* — проста китиця без приквітників, при плодах видовжена до 4–15 см.

№ 125 (1); Al-Shehbaz I. A., O'Kane Jr. S. Taxonomy and Phylogeny of Arabidopsis (Brassicaceae) // The Arabidopsis Book. 2002. № 1; Львівська А. П., Дідух Я. П., Бурда Р. І. та ін. Екофлора України : в 6 т. Київ, 2007. Т. 5; Provart N., Alonso J., Assmann S. et al. 50 Years of Arabidopsis Research: Highlights and Future Directions // New Phytologist. 2016. № 209 (3).

А. П. Львівська

Арабіноза — моносахарид із групи альдопентоз — альдоз, у молекулах яких п'ять атомів Карбону (вуглецю). Мол. ф-ла — $C_5H_{10}O_5$. Термін походить від назви рослин. клею арабін, складника гуміарабіку. D-та L-енантіомери, у кожного з яких 5 таутомерних (див. Ізомерія) форм (лін., 2 піранози, 2 фуранози), що легко переходять одна в одну. Відносна мол. маса — 150,13; за н. у. безбарв. кристали; $t_{пл}$ залежить від ізомер. форми: 155,5–156,5 °C для D-арабінози, 158 °C для L-арабінози. Добре розчин. у воді, погано — у спирті етиловому, нерозчин. у ефірі діетиловому. На відміну від більшості моносахаридів (див. Сахариди) у природі найпоширеніший L-ізомер А. Залишок L-арабінози. є складником багатьох дисахаридів, глікозидів, склад. цукрів. Дріжджі не зброджують А.

Арабістика — сукупність наук. дисциплін, що займаються всебічним вивченням арабської мови та її розмовних діалектів, історією, економікою, етнографією, політ. та культ. розвитком араб. країн і народів. Як самостійна наук. галузь зародилася в Європі в 16 ст. Є складником сходознавства, галузевим складником семіології і водночас самостійним наук. напрямом. На тер. України А. як міждисциплінар. наук. напрям уперше оформилася в 1-й третині 20 ст., однак створені арабістами цього періоду дослідницькі установи в системі Всеукр. академії наук (тепер Національна академія наук України) і Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства та наук. школи було ліквідовано внаслідок репресій 1930-х. Відновлення укр. А. розпочалося в 1990-х.

Лит.: История отечественного востоковедения до середины XIX века. Москва, 1990; История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года. Москва, 1997; McLoughlin L. J. In a Sea of Knowledge: British Arabists in the Twentieth Century. London, 2002; Циганкова Е. Г. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ, 2007; Campo J. E. Encyclopedia of Islam. New York, 2009; Костюк Н. О. Внесок Агатангела Кримського у світову арабістику // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Релігієзнав. 2018. Вип. 2.

В. А. Рубель

Арабо-ізраїльський конфлікт — протистояння між низкою араб. країн та араб. радикальними угрупованнями, що підтримуються частиною араб. населення Ізраїлю й підконтрольних йому тер., з одного боку, та сіоніст. рухом (див. Сіонізм), а з 1948 — Державою Ізраїль, з іншого. Осн. сторони конфлікту — араб. країни та Ізраїль. Непряму участь у протистоянні беруть також зовнішні актори — США, СРСР, пізніше РФ, ЄС, міжнар. орг-ції. У рамках масштаб. А.-і. к. також виділяється регіон. Палестино-ізраїльський конфлікт. Його зумовлено, насамперед, зіткненням тер. інтересів єврейського й араб. населення Ізраїлю й підконтрольних тер. (Західного берега річки Йордану і Сектору Гази). А.-і. к. є одним із найтриваліших неврегульованих конфліктів у світі. Його витоки пов'язано зі

спільністю тер. проживання, іст. минулого, культ. ареалу арабів і євреїв на Бл. Сході. Ескалація А.-і. к. відбулася в 1940-х через проблему створення на місці підмандатної Палестини (мандат Великої Британії на цю тер. діяв 1923–1948) єврейської й араб. держав на основі резолюції Ген. Асамблеї ООН № А/RES/181 від 29.11.1947. Арабські країни відмовилися визнати цю резолюцію. Однак, дотепер вона залишається єдиним документом ООН, який фіксує кордони єврейської д-ви (її назву в документі не згадано). Важливість А.-і. к. зумовлювало стратегічне значення регіону, його комунікац. й геостратег. переваги. Гол. причини А.-і. к.: а) іст. тер. (претензії араб. і єврейського населення на одні й ті ж тер. і відмінне трактування їхньої історії); б) політико-ідеол. (зіткнення проголошеного сіоніст. рухом наприк. 19 ст. курсу на створення єврейської д-ви з радикальною позицією низки араб. лідерів); в) реліг. (існування спільних або близько розташованих святих); г) екон. (блокада стратегіч. торг. шляхів); г) міжнар. правові (невиконання сторонами рішень ООН та ін. міжнар. орг-цій); д) міжнар.-політ. (зацікавленість різних світових центрів у каталізації конфлікту на різних етапах). Перебіг конфлікту мав кілька етапів. I етап (1948–1949) — Перша арабо-ізраїльська війна. Відразу після проголошення держави Ізраїль 14.05.1948 армії 7 сусідніх араб. країн (Єгипет, Йорданія, Ірак, Сирія, Ліван, Саудівська Аравія, Ємен) вдерлися на його тер. й бомбардували м. Тель-Авів. Ізраїль завдав арабам низку поразок та взяв під контроль частину тер., на яких передбачалося створення араб. д-ви, а також частину м. Єрусалима. II етап (1956–1957) — Суецька криза, війна між Єгиптом з одного боку та коаліцією Ізраїлю, Франції та Великобританії з іншого. Приводом до війни стала націоналізація Єгиптом Компанії Суецького каналу, яка мала важливе значення для економік Франції та Великої Британії. III етап (05–10.06.1967) — Шестиденна війна. Це зіткнення розпочалося з превентив. відповіді Ізраїлю на зростання військ. активності Єгипту біля кордону, вимогу до миротвор. сил ООН залишити Синайський п-ів. Крім того, Єгипет за-



Арабо-ізраїльський конфлікт. Прем'єр-міністр Ізраїлю І. Рабін та лідер Організації визволення Палестини Я. Арафат поруч із президентом США В. Д. Клінтоном. Підписання мирних угод (1993)

провадив мор. блокаду Ізраїлю, який отримував мор. шляхом 80 % життєво важливих продуктів. Упродовж протистояння Ізраїль завдав нищівної поразки коаліції араб. д-в та взяв під контроль стратегічно важливі тер.: Сектор Гази, Синайський п-ів, Голанські висоти та Зх. берег р. Йордан. IV етап (1973) — Війна Судного дня. 06.10.1973 у день юдейського свята Йом-Кіпур збройні сили Єгипту за військ. допомоги СРСР і

Югославії форсували Суецький канал й увійшли на Синайський п-ів, втрачений унаслідок війни 1967. Того ж дня сирійські війська завдали невдалого удару по Голанських висотах. Після короточас. відступу ізраїльські війська перейшли на наступ на пд. ділянці фронту. Вони форсували Суецький канал і розгорнули наступ на м. Каїр. Єгипетські війська на Синайському п-ові потрапили в оточення. 22.10.1973 Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію про негайне припинення військ. дій. Між Єгиптом і Ізраїлем укладено перемир'я, 18.01.1974 — мирну угоду. Важливим наслідком цих подій стали Кемп-Девідські угоди та Єгипетсько-ізраїльський мирний договір 1979. Останній формально завершував війну між двома державами і встановлювала між ними дипломат. й екон. відносини. Відповідно до умов угоди, Ізраїль повертав Єгипту Синайський п-ів і визнавав т. з. законні права палестинського народу. V етап (1982–2006, з перервами) — Ліванські війни. 1982 Ізраїль втрутився у громадян. війну в Лівані (див. *Ліванська війна 1982*) з метою знищення баз Організації визволення Палестини (ОВП), з яких здійснювалися напади на Ізраїль і відбувалися обстріли пн. частини країни. Згідно з офіц. даними ліванської сторони, унаслідок введення ізраїльських військ загинуло 18 тис. осіб, понад половина — комбатанти (бойовики ОВП, сирійські військовослужбовці тощо). 1985 Ізраїль вивів війська з Лівану, однак до 2000 залишав під своїм контролем буферну зону на Пд. країни. 1994 укладено Ізраїльсько-йордан. мирний договір. Йорданія стала другою араб. країною, що нормалізувала відносини з Ізраїлем. VI етап (з 1987) — *інтифада* (повстання палестин. народу) і збройні конфлікти в Секторі Гази. Перша інтифада розпочалася 1987 й завершилася створенням 1993 Палестин. автономії. Друга інтифада триває від 2000. Провідну роль в обох інтифадах відіграє ОВП, створена Лігою араб. держав 1964. Унаслідок досягнутого компромісу в 1988 ОВП визнала Державу Ізраїль. З 1993 триває інституціалізований діалог між урядом Ізраїлю та ОВП щодо співіснування двох народів. Того ж року міністр інозем. справ Ізраїлю Ш. Перес та представник ОВП М. Аббас підписали в м. Осло (Норвегія) мирні угоди, згідно з якими було створено Палестин. нац. адміністрацію (ПНА), яка отримала контроль над частиною Зх. берега річки Йордан і Сектором Гази. Відповідно, упродовж 5 р. планувалося укласти остаточний документ і створити на тер., зайнятих Ізраїлем 1967, Палестин. державу. Своєю чергою, ОВП зобов'язувалася визнати факт існування Ізраїлю і припинити терорист. діяльність. Проте остаточного врегулювання досягнуто не було. Ситуація стала особливо напруженою після перемоги в січні 2006 на підконтрольній ПНА тер. радикального ісламіст. руху Хамас, визнаного в Ізраїлі та низці ін. країн терористичним. Рух ХАМАС, що перебуває в опозиції до ОВП і партії Фатх, не визнавав «Угод Осло». Улітку 2007 відбувся збройний конфлікт між прихильниками партії Фатх і руху ХАМАС, унаслідок якого Сектор Гази перейшов під контроль ХАМАС, а частини Зх. берега річки Йордан, на які поширюються повноваження ПНА, опинилися під контролем Фатх. З літа 2007 Ізраїль посилює блокаду Сектору Гази, що триває дотепер. Попри складну ситуацію на тер. Палестини 02.09.2010 відновлено прямі переговори між

ПНА та ізраїльським урядом. Дотепер вони не дали остаточ. позитивних результатів. Конфліктогенними чинниками лишаються статус м. Єрусалима, проблема повернення палестин. біженців, існування ізраїльських поселень на Зх. березі р. Йордан і проблема кордонів Ізраїлю з Сирією і Ліваном. Нemoжливiсть їхнього ефект. розв'язання призводить до постійного загострення ситуації.

Лит.: The Israeli-Palestinian Conflict: A Documentary Record, 1967–1990 / Ed. by Y. Lukacs. Cambridge, 1992; Захарченко А. Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі. Одеса, 2009; Routledge Handbook on the Israeli-Palestinian Conflict / Ed. by J. Peters, D. Newman. London; New York, 2013; Mahler G. The Arab-Israeli Conflict: An Introduction and Documentary Reader. Abingdon; New York, 2018.

С. С. Троян

«Арабська весна» — серія масових протестів, революц. виступів та внутр. військових конфліктів у низці араб. країн із поч. 2010-х, спрямованих на зміну панівних режимів та здійснення дем. реформ. «А. в.» стала гол. чинником розвитку політ. процесів у регіоні Бл. Сходу та Пн. Африки. Нерівномірність соц.-екон. розвитку араб. світу та збільшення частки політ. активної молоді, яку не могли цілком інтегрувати наявні соц. структури, зумовили зростання на поч. 21 ст. невдоволення політ. режимами та радикал. настроїв серед нас. Дискредитація ідеології араб. світського націоналізму (*панарабізму*), яка була офіційною в значній частині араб. д-в станом на поч. 2010-х (Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Сирія, Ємен), сприяла поширенню ідеологічних трендів як лібер.-дем., так і ісламіст. характеру. Динамічне розширення доступу до мережі Інтернет та зростання популярності соц. мереж (передусім Twitter, Facebook та YouTube) в араб. сусп-вах надали альтернативним до офіційного політ. силам та ідеологічним провідникам широкі можливості для агітаційної та інформаційної діяльності. Безпосер. причиною початку «А. в.» стали масові заворушення в Тунісі (грудень 2010 — січень 2011), що досягли своєї кульмінації 14.01.2011 в усуненні від влади президента Зін ель-Абідіна бен Алі (1987–2011). Повалення авторитарного політ. режиму в Тунісі стало вагомим чинником виникнення та розвитку масових протестних рухів, що швидко переросли в антиурядові, у низці ін. д-в араб. світу, зокрема в Єгипті, Лівії, Ємені та Сирії. Контрзаходи з боку держ. влади, які здебільшого мали характер масового застосування насильства проти учасників протестних рухів, лише сприяли заг. радикалізації протесту. Початок «А. в.» — протести в Тунісі та Алжирі наприк. 2010. На сер. 2011 припав пік внутр. протистояння, у деяких країнах (громадян. війна в Сирії) — триває донині (2018). 18.12.2010 здійснив самоспалення 26-річний торговець фруктами М. Буазізі, смерть якого стала приводом для масових антиуряд. виступів туніс. молоді, фактичного початку «А. в.». 14.01.2011 Зін ель-Абідін бен Алі був вимушений залишити Туніс на тлі фактичного переходу збройних сил (головнокомандувач — Р. Аммар) на бік протестувальників. Оголошено про проведення виборів до Конституційних установчих зборів (03.03.2011; проведено 23.10.2011), на яких відносну більшість здобула раніше заборонена помірковано-іслам. партія «ен-Нахда» [лі-

Країна	Початок конфліктів
Туніс	18.12.2010
Алжир	29.12.2010
Ліван	12.01.2011
Йорданія	14.01.2011
Мавританія	17.01.2011
Оман	17.01.2011
Саудівська Аравія	21.01.2011
Єгипет	25.01.2011
Ємен	27.01.2011
Джибуті	28.01.2011
Судан	30.01.2011
Ірак	12.02.2011
Сомалі	13.02.2011
Бахрейн	14.02.2011
Лівія	15.02.2011
Кувейт	19.02.2011
Марокко	20.02.2011
Західна Сахара	26.02.2011
Сирія	15.03.2011

Арабська весна. Хронологія початку подій

дер — Р. Ганнуші (нар. 1941)], яка і сформувала перший коаліційний уряд д-ви (24.12.2011). Після цього процес рев. трансформацій у Тунісі фактично увійшов у конституційне русло. У Єгипті антиуряд. протести під гаслом «Народ прагне повалення режиму» почались 25.01.2011 на тлі заг. невдоволення результатами парламент. виборів 28.11–05.12.2010, на яких, за офіц. даними, понад 81% голосів виборців отримала керівна Нац.-дем. партія Єгипту. 28.01.2011 в усіх осн. містах країни відбулася «П'ятниця гніву», за підсумками якої протестувальникам вдалося взяти під свій контроль площу Тахрір — одну з центр. локацій м. Каїра. Намагання сил поліції та спеціально організованих загонів прибічників президента Х. Мубарака очистити площу успіху не мали, попри значні жертви як серед протестувальників, так і в лавах проуряд. сил. На тлі втрати фактич. контролю над ситуацією у вел. містах Єгипту, нейтралітету збройних сил (головнокомандувач — М. Х. Тантаві) та дипломат. тиску з боку США Х. Мубарак оголосив про відставку 11.02.2011, після чого функції президент. влади перейшли до Вищої ради збройних сил Єгипту (до 30.06.2012). У Лівії хвиля протестів проти лідера країни М. Каддафі розпочалася 15.02.2011, після арешту в м. Бенгази силами держ. безпеки правозахисника Ф. Тербіля. Протягом лютого 2011 значна частина Сх. Лівії опинилася під контролем антиуряд. сил, на бік яких перейшла частина лівійської армії. Було проголошено про створення Нац. перехідної ради Лівії як тимчас. уряду країни (27.02.2011). Однак вірні М. Каддафі підрозділи лівійських збройних сил (головнокомандувач — А.-Б. Юніс Джабр) перейшли в контрнаступ і до кін. березня 2011 фактично поставили повстанців на межу поразки. З ініціативи Великої Британії та Франції та за підтримки США 17.03.2011 Рада безпеки ООН санкціонувала використання збройних сил іноз. д-в у Лівії заради «безпеки цивільних осіб» (Резолюція РВ ООН 1973). За підтримки Великої Британії та Франції супротивники М. Каддафі змогли реорганізуватися та перейти в наступ, кульмінацією чого стало взяття столиці Лівії м. Триполі (20–28.08.2011). До кін. вересня 2011 осн. сили прибічників М. Каддафі було розгромлено, а сам М. Каддафі потрапив до рук повстанців і був убитий 20.10.2011 неподалік від м. Сирт. Після цього збройний опір владі Нац. перехідної ради (упродовж конфлікту визнана офіц. представником Лівії 105-ма державами-членами ООН) фактично припинився. Заг. кількість жертв під час конфлікту в Лівії, згідно з оцінками різних джерел, становить від 20 000 до 30 000 осіб. Крім Тунісу, Єгипту та Лівії, масові протести та зіткнення із силами, вірними місцевим урядам, упродовж 2011 відбулися в Ємені, Бахреїні, Марокко, Йорданії, Алжирі та Сирії (зокрема, стали передумовою для початку громадян. війни в країні). З погляду геополітики «А. в.» призвела до зміни співвідношення сил між осн. гравцями в регіоні Бл. Сходу та Пн. Африки, що зумовило значне послаблення або взагалі припинення самост. регіон. політики Єгипту та Лівії, а також перегруповання осн. д-в араб. світу відповідно до їх схильності підтримувати або протидіяти рухам, породженим «А. в.». Очілюючим останнього табору стала Сауд. Аравія, речником першого — Катар. У внутрішньополіт. аспекті «А. в.» спричинила



Арабська весна. Протести в Єгипті

дестабілізацію в більшості охоплених нею д-в: фактичну дезінтеграцію лівійської державності; громадян. конфлікт із залученням іноз. д-в у Ємені; громадян. війну в Сирії; політ. протистояння в Єгипті, що супроводжувалося військ. переворотом із масовими жертвами 03.07.2013.

Лит.: Габер Є. В. «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації // Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі / Упоряд. О. С. Мавріна; І. В. Отрошенко; за заг. ред. Л. В. Матвеевої. Київ, 2012; Кияниця Л. Л. Позиція США щодо політичних процесів у Єгипті в 2010–2011 рр. // Наук. записки НаУКМА. Політ. науки. 2012. Т. 134: Трошенко В. І. Чергове пробудження арабського світу: інтрига зберігається // Сучас. питання ек. і права. 2013. № 1; North Africa's Arab Spring / Ed. by G. Joffé. London, 2013; Brownlee J., Masoud T., Reynolds A. The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform. Oxford, 2015; Alfaridhel K. A. The Failure of the Arab Spring. Newcastle upon Tyne, 2016.

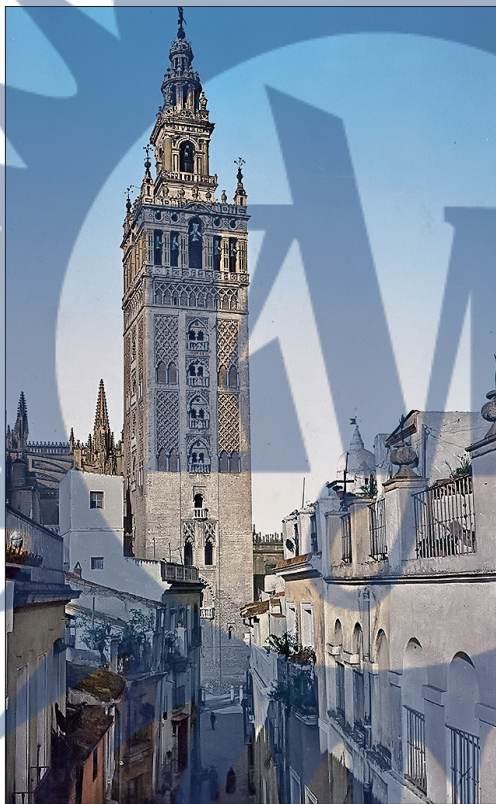
Л. Л. Кияниця

Арабська культура, арабо-мусульманська культура — духовні й матер. надбання (літ.-мистецькі, наук., реліг., філос., освітні, архітектурні тощо) арабів та ін. народів вел. географ. регіону, що утворився в 7–10 ст. унаслідок поширення ісламу, арабської мови, влади і впливу Арабського халіфату на тер. Бл. і Сер. Сходу, Пн. Африки, Пд.-Зх. Європи. Термін «А. к.» вживається на позначення періоду середньовіч. культури, що сформувалася в часи найб. розквіту і впливу Араб. халіфату, завдяки взаємодії арабів із підкореними народами; усієї історії культури, розвитку країн Араб. Сходу: від часу перетворення ісламу на панівну релігію в Аравії (7 ст.) до сьогодення.

Історична довідка. Колискою А. к. стала Зх., Центр. і Пн. Аравія. Діяльність пророка Мухаммада, поширення ін-тів ісламу, реліг., політ. і військова інтеграція араб. племен зумовили утворення в 7 ст. Араб. д-ви. Завдяки успішним військ. кампаніям та ефект. механізмам інкорпорації владної еліти підкор. народів, до сер. 8 ст. Халіфат перетворився на велику феод. імперію. До її складу, окрім більшої частини Арав. п-ова і країн Араб. Сходу, увійшли Іран, Афганістан, частина Серед. Азії, Закавказзя, пн.-зх. терени Індії, країни Пн. Африки і значна тер. Піренейського п-ова. Кордони імперії, політ. центри й



правлячі династії з бігом часу змінювались (див. *Омейяди, Фатіміди, Багдадський халіфат, Кордовський халіфат*). Центрами А. к. в різні часи були міста Медина, Дамаск, Багдад, Куфа, Басра, Кордова, Гранада, Каїр, Марракеш, Бухара, Хорезм та ін. «Золотою добою» культ. розквіту середньовіч. арабо-мусульм. світу вважають часи Багдад. халіфату (8–10 ст.). Серед базових культуроформувальних чинників — утвердження держ.-політ. спільності; домінування араб. мови; зіткнення араб., рим., сирійських, візант., іран., егип. тощо культ. впливів; універсальність ісламу (що формувався на культ. підґрунті спільної давньоєврейської міфології та авраамічних релігій —



Арабська культура.
Хільрада, фотохромний
відбиток, 1900

юдаїзму і християнства), поширення сакрал. авторитету цінностей і приписів *Корану*; відкритість культ. надбань для більшості етніч. і соц. груп. Частина підкор. країн були арабізовані, ін. — зберегли культ. і мовну ідентичність, однак араб. мова повсюдно стала мовою науки, освіти, права, іслам — релігією соц. еліти. Наслідки араб. завоювання були суперечливими. З одного боку, чимало культ. здобутків ін. народів були знищені, а завоювальники-мусульмани часом виявляли нетерпимість до чужих реліг. традицій та їхніх носіїв, особливо язичників. Модель відносно толерант. співіснування ісламу з ін. монотеїстич. релігіями (див. *Монотеїзм*) утверджувалася поступово і неповсюдно. З ін. боку, араб. панування не лише зумовило інтеграцію народів, екон.-торг. зв'язки між країнами Європи, Азії та Сходу, а і значні культ. імпульси. А. к. відіграла виняткову роль посередника між античною культурою і середньовічною європ. культурою. На ранніх етапах А. к. формувалася через засвоєння й переосмислення чужих культур.

Здобутків. З часом утворився склад. культур. синтез, що творчо сполучає автентичну культуру арабів із культурою підлеглих народів — греко-єллін., рим., перською, егип., сирійсько-арамейською, берберською, іберійською тощо. Здобутки середньов. А. к. стали важливим надбанням світ. культури, особливо в царинах філософії, поезії, медицини, математики, астрономії, географії, філології, історії, хімії, архітектури, художніх ремесел, прикладного мист-ва та ін. Віднесення персоналій до тих чи ін. галузей знань і мист-ва є умовним: для А. к., як і для ін. культур Середньовіччя, притаманні відсутність чіткої диференціації знань та універс. освіченість і уміння діячів. Занепад А. к. відносять до 14–16 ст. і пов'язують зі зрушенням впливу араб. держав та завоюванням більшості їхніх володінь *Османською імперією*. Після її розпаду мусульм. країни, зокрема країни Араб. Сходу, були перетворені на колонії (або підмандатні тер.) європ. держав, що загальмувало їхній екон. і культ. розвиток. Сучасна А. к. формувалася на хвилі здобуття держ. незалежності та стратегій нац. відродження в різн. країнах. Проблеми її розвитку пов'язують із процесами глоб. зх. культурної експансії, тривалими військ. конфліктами в регіоні, за давніми міжнац. та міжреліг. конфліктами, роздрібненістю араб. світу.

Арабська мова і переклади. На період 1-ї пол. 7 — сер. 8 ст. припадає становлення літ. араб. мови. Першою знач. пам'яткою араб. писемності вважають *Коран*. Те, що араб. мова набула значення св. мови *Аллаха*, закарбованої в Писанні, мови мусульм. *теології* і права, а також низки наук. дисциплін (медицини, математики, астрономії, хімії), сприяло її розвитку і збагаченню. Завдяки поширенню серед освіч. і мистецьких кіл сусп.-ва створюється класична (висока) араб. мова. У 8–10 ст. арабською перекладені численні наук., філос., літ. пам'ятки (грец., сирійські, перс., інд. тощо), які сприяли засвоєнню і збереженню антич. культури цивілізацій Європи. Такі переклади і коментарі до них часто ставали єдиними джерелами, через які європейці могли ознайомитися з надбаннями греко-рим. світу. Саме в араб. перекладах стали відомі в Зх. Європі твори *Евкліда*, *Александрийського*, *Архімеда*, *Платона*, *Аристотеля*, *Гіппократа*, *Галена* із *Пергама* та ін. Для потреб перекладацької діяльності за часи халіфа аль-Мамуна заснований Дім мудрості («Дар аль-ульм»; 830) — іслам. академія в м. Багдаді. До роботи в ній були залучені видатні вчені та знавці мов з усього Халіфату.

Арабська наука. Особливістю середньовіч. А. к. була висока цінність освіти, знань і занять науками, соц. престиж учених і філософів. Поруч із тим, араб. наука не була вільною від *міфології*, *містицизму*, *окультизму*: як частина наук. розвідок розвивалися *астрологія*, *магія*, *кабала* тощо. Математика й астрономія формувалися під впливом давньогрец. науки та акумулювали доробок народів Серед. Азії, Закавказзя, Індії, Персії, Єгипту, Сирії. Маючи уявлення про шароподібність Землі, араби виміряли дугу її *меридіана* (827) для визначення розмірів земної кулі; виправили й доповнили астроном. таблиці; розробили способи визначення координат небес. тіл, виміру нахилу *екліптики*; дали назву багатьом зіркам (*Альдебаран*, *Альтаір*). У містах Багдаді, Самарканді, Дамас-

ку, Ісфахані, Каїрі тощо діяли астроном. *обсерваторії*. На розвиток математики знач. вплив здійснила сх. (індійська) наук. традиція. Поширилась десяткова система числення. Запозичивши інд. матем. знаки для запису чисел, а також нуль, араб. вчені почали оперувати вел. числами. З 10 ст. цифри, відомі як «арабські», поширилися в Європі. Були закладені основи *алгебри* як самост. дисципліни (аль-Хорезмі ввів поняття «алгебра», «алгоритм» і розробив прийоми розв'язування алгебраїчних рівнянь), визначені методи добування коренів (Абу-ль-Вефа, Біруні, Омар Хайям, аль-Каші); описані тригонометр. функції (*синус*, *тангенс*, *котангенс*) й залежність між ними, отримані важл. теореми *тригонометрії*, складені тригонометр. таблиці; зроблені знач. відкриття в *геометрії* (аль-Хорезмі, аль-Баттані, Абу-ль-Вефа, Ібн Курра, Ібн аль-Хайсам тощо). У 15 ст. аль-Каші увів десяткові дробі й описав правила операцій із ними. Знач. розвитку досягла *медицина*. У медич. араб. трактатах уперше описано устрій люд. тіла й основи *анатомії*. Були вивчені цілющі властивості численних рослин і мінералів (так, Ібн-аль-Байтар описав понад 2 600 ліків і лік. рослин), що зумовило досягнення у *фармакології* (Джабір Ібн-Хайян; 8 ст.). *Хірургія* (ар-Разі, Абу Бекр; *Авіценна*; аз-Захраві), не перевершена європ. наукою до *Нового часу*. Праці ар-Разі були поціновані на зразок медич. енциклопедій, «Канон лікарської науки» Ібн-Сіні (Авіценни) став підручником і практ. керівництвом західноєвроп. лікарів у 12–17 ст., 30-томна праця аз-Захраві містила розділи з *хірургії*, *офтальмології*, *ортопедії*, *фармакології*, *одонтології* (власноруч змайстрував десятки хірург. інструментів, уперше використав хірург. шви). Араб. офтальмологія мала близьке до сучас. уявлення про будову ока. Вивчалися питання *терапії* та *психіатрії*. Завойовницькі походи арабів, розширення тер. Халіфату, торгівля і мореплавання сприяли накопиченню й упорядкуванню знань із *географії*. За обсягом географ. відомостей і кількістю творів араб. спадщина є найб. у Середньовіччі. Найвищим досягненням була наук. географія, здобутком якої є правила і таблиці сферич. астрономії (аль-Баттані, аль-Хорезмі), астрон.-геогр. й геодез. твори (аль-Біруні). Праці Ібн-Хордадбега та ін. у 9 ст. поклали початок описовій географії. Вел. енциклопедією геогр. відомостей «Книга коштовних скарбів» склав Ібн-Русте (кін. 9 — поч. 10 ст.). Араб. вчені Вакіді, ат-Табарі, аль-Масуді, Ібн-Кутейба, ібн Фадлана, Ібн Джубайра тощо залишили цінні дані з історії та способу життя різних народів. Значний географ. та іст.-етнограф. матеріал зібраний у працях представників класич. школи араб. географії 10 ст. (аль-Істахрі, аль-Мукаддасі тощо). Свій внесок зробили мандрівники й купці, які складали описи подорожей до Єгипту, країн Центр. та Пн. Африки, Ірану, Індії, Цейлону, Індонезії, Китаю, Зх. і Сх. Європи. З араб. джерел отримані, зокрема, цінні відомості про держ. утворення сх. слов'ян (русів), їхнє життя, побут, звичаї, одяг, вірування; Київ., Новгород., Волинське тощо князівства; господарство, ремесла і торгівлю, торг. шляхи до Серед. Азії і Багдаду (аль-Балхі, аль-Істахрі, ібн Хаукаль, аль-Ідрісі). Відом. мандрівник 14 ст. ібн-Баттута відвідав Крим, Поволжя та Серед. Азію. З А. к. пов'язують виникнення жанрів геогр. словників та заг. описів Всесвіту — космо-

графії (Якута, аль-Бакрі, аль-Казвіні). Були складені мапи відомого арабам світу (твори аль-Ідрісі з 70 мапами вважалися найкращим геогр. трактатом у Середньовіччі). У 15–16 ст. праці Ібн Маджида і аль-Мехрі узагальнили багатовіковий досвід араб. мореплавання. Від порубіжжя 8–9 ст. бере початок араб. історіографія як пор. самостійна дисципліна: з'явилися праці про історію *умми* та араб. завоювання (аль-Белазурі «Книга завоювань країн»), описи заг. історії (аль-Якубі «Книга історії»). Утверджена в араб. історіографії схема всесвіт. історії сформувалася під впливом іслам. ідей про минуле народів як низку пророчих місій, а також легенд про генеалогію арабів, усних переказів різних племен, переказів іран. іст. книг, апокриф. юдейсько-христ. л-ри. Відомими були праці ат-Табарі («Історія пророків і царів»), аль-Масуді; передання про військ. походи Мухаммада, складені аз-Зухрі. Перекази про генеалогію арабів систематизовані Мухаммедом і Хішамом аль-Кальбі, ібн Хафсом, аз-Зубайрі, ібн-Баккарком тощо. У 2-й пол. 10 ст. виникли місцеві й династич. хроніки (ан-Нар-

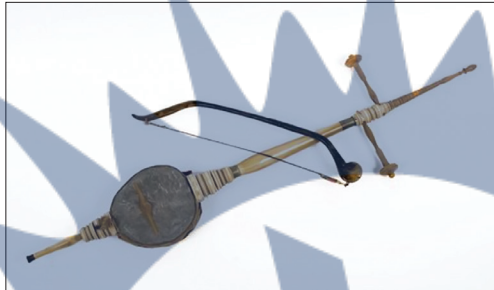


Арабська культура. Мечеть Хасана

шахі «Історія Бухари»): складені історії міст Багдада, Дамаска, Халеба (тепер *Алєппо*); династії Буїдів, Айюбідів та ін. В 11 ст. значне місце серед іст. праць посіли тв. Ібн-Мискавайха і Хілаля ас-Сабі про недавнє минуле арабів. Матеріали, зібрані попередниками, обробив і об'єднав Ібн-аль-Асир у «Повній історії». Ібн-Хальдун виклав іст. події в причинно-наслідк. зв'язку та здійснив спробу виявити заг. закономірності історії. Важл. складником стала біографістика: укладаються зведення біографій діячів у сфері філософії, медицини, природничих наук. Араб. вчені вважаються засновниками експеримент. хімії (з араб. мови запозичений термін «*алхімія*»), відкрили процеси дистиляції й кристалізації. Відомі здобутки в галузі мінералогії (аль-Біруні, ар-Разі); трактати Омара Хайяма, аль-Біруні, аль-Хазіні про визначення питомої ваги металів і мінералів. Накопичені дані з фізики (зокрема, геофізики, оптики), ботаніки. Через А. к. потрапили до Європи тех. новачки з Китаю та Індії — компас, косе вітрило, порох, папір. Араби завез-

ли до 3х. Європи рис, тутового шовкопряда, фарбу *індіго*, акліматизували вел. кількість садових і с.-г. культур.

Філософія. У межах середньовіч. А. к. сформувалася низка впливових філос. і богослов. шкіл: *мутазиліти*, *ашаріти*, *перипатетики* (продовжили на Сх. інтелект. традицію *аристотелізму*), *суфії*, релігійно-ідеал. течії (аль-Газалі),



Арабська культура. Ребаб

аверроїзм та ін. Спадщина аль-Фарабі, Ібн Сіні (Авіценни), *Аверроеса* (Ібн Рушда), Ібн-Хальдуна істотно вплинула на розвиток філос. думки в Європі. Див. *Арабська філософія*.

Освіта. Ідейною основою системи освіти став іслам, гол. засобом і ретранслятором освіченості — араб. мова. Початкові арабо-граматичні школи (*мектеби*, *кутгаби*) створювалися при мечетях. Діти навчалися з 6 р., усі дні, окрім п'ятниці. Заможні сім'ї наймали домаш. вчителів. Серед. й спеціаліз. (правнича, медична) освіта від 10–11 ст. здобувалась у *медресе* при мечетях, а також у приват. школах. Програма навчання включала 2 цикли предметів: традиційні (тлумачення Корану, переказів про життя Мухаммада, основи мусульм. права та іслам. богослов'я, араб. філософію та риторичу) та раціональні (каліграфію, логіку, математику, астрономію, правила поведінки, природничі науки, основи медицини). Вищу освіту здобували в ун-тах (джамаїя), які надавали світські та реліг. знання, запрошували для викладання видатних вчених. У м. Фесі (Марокко) заснований найстаріший у світі ун-т Джамаїат-аль-Каравіїн (859; працює дотепер); у м. Каїрі (Єгипет) — *Аль-Азгар університет* (10 ст.). У всіх містах Халіфату діяли 6-ки, засн. кілька наук.-культ. центрів («Будинки мудрості»). Халіфи надавали підтримку вченим, філософам, митцям, лікарям.

Література. Вплив Корану як першої й сакр. пам'ятки араб. писемності позначився на всій подальшій араб. л-рі. На етапі її формування вагому роль зіграли усна нар. творчість, поет. традиції бедуїнської доби (зокрема, *касида*, *фахр*, *сар*); згодом з'явилося розмаїття жанрів як поезії — бадит (короткі витончені вірші), панегірик, елегія, філос. суфійська поезія, так і прози — новели, казки, романт. повісті, *макама*. Від сер. 8 ст. на розвиток араб. прози відчутно вплинули твори перської л-ри (в араб. перекладах). До кін. 10 ст. була арабізована найкраща літ. спадщина підкорених країн. Окрему традицію утворила араб. л-ра в Іспанії (Андалузії), де виникли специф. форми поезії (мувашшах, *заджал*). З 16 ст. араб. л-ра занепадає. Див. *Арабська література*.

Архітектура ґрунтувалася перев. на традиціях Риму, Візантії, Сасанід. Ірану. Під впливом ісламу створювалися нові типи споруд — мечеті

з *мінаретами*, *мавзолеї* (тюрбе), дух. училища (медресе) тощо. Поширювалися склепінчасті купольні конструкції, кам'яне та цегляне мурування, вел. значення набула *орнаментика*. Араб. мечеті були двох типів: багатоколонні — мечеті Омейядів у м. Дамаску (705–715), Мутаваккіля в м. Самаррі (9 ст.), Кутубія в м. Марракеші (12 ст.) та купольні — мечеть Куббат ас-Сахра в м. Єрусалимі (687–691). Серед визнач. пам'яток також відомі купольні мавзолеї та мечеті Ібн-Тулуна (876–879; м. Каїр); мечеть Сіді-Окба (936; м. Кайруан, Туніс); Вел. мечеть (11–12 ст.; м. Тлемсен, Алжир); мечеть Хасана (кін. 12 ст.; м. Рабат, Марокко) тощо. Поряд із тим, розвивалося світське буд-во — велися масштабні містобуд. роботи (міста Багдад, Самарра, Каїр, Халеб), споруджувалися палаци і замки халіфів. У вел. містах зводилися касби (цитаделі), укріплені потуж. стінами, і *медини* — торг. і ремісничі квартали. Зразки араб. палацових комплексів 8 ст. збереглися в Йорданії. Для прикрашення споруд в інтер'єрі та екстер'єрі застосовували різьблення (по дереву, стукко, каменю), інкрустацію, кольорову глазур, мозаїку, позолоту. Оскільки іслам забороняв зображення живих істот, вис. розвитку досягло орнаментальне мист-во. Своєрідна архітектура, т. з. мавритан. стиль, розвинулася в Іспанії: Вел. мечеть (8–9 ст.; м. Кордова); мінарет Ла Хіральда (1184–1198; м. Севілья); палацовий комплекс *Альгамбра* (13–14 ст.; м. Гранада), а також у Магрибі. Араб. зодчество вплинуло на романську й готичну архітектуру Іспанії (стиль *мудехар*), Сицилії, ін. середземноморських країн.

Для декоративно-ужиткового й образотворчого мист-ва характерні принципи декоративності, поширення склад. і багатого орнаменту. Створено *арабеску* — новий тип візерунка, у якому геометр. малюнок і матем. строгість сполучені з вільною худ. фантазією. Розвинувся епіграфічний орнамент — каліграфічно виконані написи, які включалися в декоративні візерунки. У 11–12 ст. в мист-ві країн, що входили до Араб. халіфату, помітнішою стала місцева своєрідність. У 12 ст. високого рівня досягла творчість єгип. художників. Вироби худ. ремесел славилися в усьому світі (дамаська зброя, візерунчасті тканини, ілюстрована кераміка, килими, різьблення на слонової кістці, ювелірні вироби, худ. вироби з бронзи з чеканкою), їхні форми широко використовували майстри-європейці. Іспано-мавританська люстрова кераміка 14–15 ст. вплинула на європ. прикладне мист-во. Важливе місце в історії світ. мист-ва посідає араб. книжкова мініатюра (напр., ілюстрації до «Макамів» Харірі; 11 ст.), різні стильові напрями створені в Іраку у 12–13 ст.

Ранній період в араб. нар. музиці характеризувався поширенням пісенних жанрів — *хида* (караванні пісні) та *хабар* (пісні вершників). Осн. муз. інструменти: дуф (бубон), ребаб (однострунна скрипка), уд (рід лютні). Від 7 ст. почався розвиток класич. араб. музики — переважно вокальної; поширювався жанр вокально-інструмент. ансамблю, у якому провідна роль належала співакові. Вис. рівня досягла муз. наука. Серед теоретиків цієї галузі — аль-Кінді, аль-Ісфahanі, Сафі-ад-дін. Важливі відомості про муз. культуру тих часів містяться у творах аль-Фарабі, Ібн-Сіні та ін. У Середньовіччі араб. музика мала значний вплив на муз. мист-во Іспанії і Португалії.



Арабська культура і Україна. Відомості про А. к. поширювалися на Русі через Візантію та безпосередньо з Араб. Сходу. На землях України здавна були іслам. поселення, діяли суфійські ордени. Відомий слов'ян. переклад «Повісті про Варлаама пустельника та Йосафа царевича», зроблений з араб. текстів *Іоанна Дамаскіна*. У 13 ст. здійснено переклад слов'ян. мовою пов. «Каліла і Дімна» (8 ст.) під назвою «Стефаніт та Іхнілат». У 15 ст. в староукр. перекладах поширювалися повчальна кн. «Таємниця таємниць» (в араб. л-рі авторство пов'язувалося з ім'ям Аристотеля; в Україні відома під назвою «Аристотелеві ворота») та «Логіка» аль-Фарабі. З 17 ст. в Україні відомий Коран, який став предметом вивчення в *Київській духовній академії* (проф. С. Тудорський, Й. Галатовський). Останній був автором теолого-полеміч. трактату «Алькоран» (м. Чернігів; 1683). На поч. 18 ст. в Україні видано *Євангеліє* араб. мовою. Широко відомості про араб. країни подав мандрівник В. Григорович-Барський, який тривалий час жив на Бл. Сході. Перше видання його подорож. записок вийшло 1778. Араб. тематика відбилася у творчості укр. письменників (Г. Сковороди, Л. Боровиковського, П. Куліша, І. Франка, *Лесі Українки*, А. Кримського тощо). Уперше в Україні араб. мову й л-ру викладав Б. Дорн у Харк. ун-ті (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*) у 1829–1832. Відомі праці професорів цього ж ун-ту М. Петрова («Могаммед. Походження ісламу»; 1865) та В. Надлера [«Культурне життя арабів у перші століття гіджри (622–1100) та його виявлення в поезії і мистецтві»; 1869]. Видатним дослідником араб. історії, культури, л-ри був А. Кримський, якому належать перші переклади Корану, здійснені в Україні. Серед відомих сходознавців-арабістів — А. Ковалівський, Т. Кезма, Я. Полотнюк, В. Рибалкін та ін.

Лит.: Бартольд В. В. Мусульманский мир. Санкт-Петербург, 1922; Крачковский И. Ю. Избранные сочинения : в 6 т. Москва; Ленинград, 1955–1960; Аль-Фахури Х. История арабской литературы : 2 т. / Пер. с араб. Москва, 1959–1961; Фильштинский И. М., Шидфар Б. Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. Москва, 1971; Грюнебаум Г. Э. фон. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Пер. с англ. Москва, 1986; Rosenthal F. The Classical Heritage in Islam / Trans. from the german. London; New York, 1994; Turner H. R. Science in Medieval Islam: an Illustrated Introduction. Austin, 1997; Bloom J., Blair Sh. Islam: A Thousand Years of Faith and Power. New Haven; London, 2002; Nasr S. H. Islam: Religion, History, and Civilization. San Francisco, 2002; Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание. Киев, 2003; Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці : в 5 т. Київ, 2007–2010; Ислам. Энциклопедия культуры и искусства / Отв. ред. А. Богословский. Москва, 2010; Історія європейської цивілізації. Середньовіччя: Варвари, християни, мусульмани / За ред. У. Еко; пер. з іт. Харків, 2018.

Арабська література — сукупність літ. текстів араб. мовою, пов'язаних між собою літ. процесом; загальна назва для літератур араб. країн (Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Палестина, Саудівська Аравія та ін.). Має дві основні фази розвитку, хронологічно розділені сер. 7 ст. н. е. — періодом виникнення та поширення ісламу на Аравійському п-ові. Упродовж історії письменство відігравало значну роль у становленні самосвідомості арабів.

ДАВНЬОАРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА (аравійська, давньоарабська, джагілійська, доісламська, кін. 4 — поч. 7 ст.) складалася в однорідному етнічному і мовному соціумі. Зародилася в усній творчості *бедуїнів-кочовиків* Давньої Аравії у 4–6 ст. н. е., коли з говірок різних племен формувалася єдина мова поезії. Основні форми давньоараб. літ-ри: поезія (васф, мадх, ріса, хамрійат та ін.); *перекази*, що передавалися в усній прозовій традиції, були записані у 8–9 ст. араб. філософами; оратор. промови вождів племен; *прислів'я, приказки й афоризми*. Поезія доіслам. арабів створювалася прибіл. наприк. 4 — на поч. 7 ст. Період її остаточного становлення та розвитку припадає на 532–622. Поширювалася в усній формі; письм. фіксації зазнала у 8 ст. Укладалася зі стихійно римованих вигуків бедуїнів, із замовлянь жерців («кягінів»). Найпростіші віршові розміри сформувалися з римованої прози. В доіслам. добу виникли такі основні поет. жанри: *елегія*, яку вважають одним із найдавніших жанрів; *винна поезія* (культура вина запозичена в Сирії, у бедуїнів побутовав ритуал винопиття); *газаль (газель)*, любовний вірш — жанр поширився в усій східній поезії (іранській, турецькій, середньоазійській, індійській); філософ. аскетична поезія. Особливе місце в араб. поезії посідає синкретична жанр. форма «*касида*» — поема, ода. Серед збережених пам'яток найбільшу цінність становлять *муаллаки* — великі касиди. Під час щорічних ярмарок в *Укйзі*, поблизу Мекки, відбувалися змагання поетів, твори найбільш талановитих переписували золотими літерами на єгипет. полотні й вивішували в *Кябі* (тоді ще язичн. храм). Більшість істориків вважає, що загалом було сім муаллак. Один з авторів — Імруулькайс (бл. 500 — сер. 6 ст.). Відомим представником доіслам. А. л. є Аль-Мутальгіль (справжнє ім'я Адій ібн Рабіа; пом. бл. 531), автор перших касид та газелей. Основа давньоараб. поезії — не розмаїття сюжетів, а незмінна повторюваність, що поєднується з новизною й незвичністю форми. Давня поезія арабів не подієва, а зображальна. Одним з основних худ. засобів є *порівняння*. Істор. перекази — своєрідні спогади про події, найчастіше воєнні, героїчні традиції та моральний кодекс бедуїнів. Отримали назву «Дні арабів», де кожен із «днів» містить спогад про пам'ятну битву чи набіг загарбників. Відомо два збірники «Днів» (в одному — 75 переказів, у другому — 1200). Окремі фрагменти цих пам'яток вміщено до пізніших творів араб. авторів: «Книги зв'язки» *Абу Таммама*, коментарі до якої є у філолога *ат-Табрізі*, «Книги пісень» *Абу-ль-Фараджа аль-Ісфагані*.

СЕРЕДНЬОВІСНА АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА 7–13 ст. — середньовісна л-ра арабів, що населяла Арав. п-ів, Пн. Африку й Андалусію (Ід. Іспанія). Від 7 ст. *араби*, об'єднані ісламом, створювали якісно нову культуру. Вона акумулювала досягнення народів, котрі входили до складу *Халіфату*. Арабська мова символізувала єдність цієї культури. *Коран* був першою пам'яткою, що укладена араб. літ. мовою. Вплинув на становлення араб. й усієї мусульман. культури, літ-ри наступних століть.

Арабська література за династії Омейядів. За династії Омейядів (661–750) стрімко розширювалися кордони Халіфату. З утворенням величезної імперії та перенесен-



ням столиці до м. Дамаска священні міста Мекка й Медина втратили провідну роль у політ. та культ. житті. У Хіджазі, що перетворився на провінцію, на межі 7–8 ст. провідним поет. жанром стала любовна лірика. Вона звернулася до внутр. світу героїв, персонажі стали індивідуалізовані. Сформувалося два напрями любовної поезії: 1) «омаритський» (за ім'ям співця любові Омара ібн Абі Рабіа) — міський, культивувався серед містян Мекки й Медини, у творах оспівувалося чуттєве кохання й насолоди; 2) «узритський» (назва походить від назви бедуїн. племені «узра») — йшлося про цнотливе платонічне кохання, любовні страждання. Ранній араб. сюжет про історію кохання Маджнуна й Лейли втілений згодом *Нізамі Гянджеві* та *Алішером Навої*. Образ напівлегендарного поета, якого називали Маджнуном (одержимий), увійшов у приказку: «Кожен Маджнун оспівує свою Лейлу». Провідне місце в поезії 2-ї пол. 7 — поч. 8 ст. належить тріаді омейядських поетів: аль-Ахталю (640–710), аль-Фараздаку (641–732) та Джаріру (653–732). Їхні вірші араб. філологи відносять до політ. поезії.

Арабська література за династії Аббасидів. Зародився *суфізм* — містичний напрям в ісламі. *Ібн аль-Арабі* створив суфійську теорію екзистенційного монізму — «єдності буття». Провідною формою вираження ідей та настроїв стала емоційно наснажена любовна поезія, що за стилем та мовою нагадувала узритську. У суфійській поезії — три основні символи: кохання, вино, світобудова. Вірші двопланові: за видимим земним планом завжди є містичний підтекст. Мова символів породжує пластичні зримі образи. Найвизначніший поет середньовічної А. л. — *Абу Нувас*. Ця істор. постать перетворилася на легендарну — символ свободи духу, поет. таланту. Розвивалася середньовічна араб. проза. У доробку аль-Джахіза (повне ім'я Абу Усман Амр ібн Бахр аль-Джахіз; 775–868) найціннішими є сатир. твори. «Книга про скупих» — збірка анекдотів. «Послання про квадратність та круглість» писане у формі коротких оповідок, спрямованих проти неучтва. У гуморист. «Книзі про тварин» вжито прислів'я, афоризми, уривки з віршів про тварин, при цьому акцентовано увагу на позитивних і негативних люд. рисах. Крім того, аль-Джахіза вважають основоположником араб. літ. критики. Поет, учений, філософ *Ібн аль-Муатаз* — один із найбільш освічених людей свого часу. Бібліографи вказують на 11 його творів (їх могло бути й більше). «Книга про поетичні тропи» — найважливіший з-поміж них. *Ібн аль-Муатаз* проаналізував інший, порівняно з бедуїнською, характер поезії «нового стилю» (баді), дослідив образні засоби араб. мови. Як поет відомий описами природи, зображенням придворних веселощів та любовною лірикою. Його диван опубліковано в Єгипті в 1891, згодом у Бейруті в 1913. Істор. панорамою араб. поезії є «Книга пісень» Абу-ль-Фараджа аль-Ісфгані (897–967) — пам'ятка, створена в м. Багдаді понад 1000 р. т. Це 24 томи, що містять відомості про різних поетів із 5–6 по 10 ст. У ній представлено родоводи поетів, тисячі бейтів їхніх диванів.

Період розквіту середньовічної арабської літератури (10–13 ст.). На цей час припала творчість представника «героїчної поезії» аль-Мутанаббі (915–965) та поета-

філософа аль-Мааррі (973–1057), а також Авіценни (див. *Ібн Сіна*), який був автором написаних чотиривіршем творів «Трактат про кохання», «Трактат про птахів» та ін. Розвивалася худ. проза. Зародився новий жанр короткої новели — «макама» — римована проза, перемежована віршами. Приклад «народної» л-ри — героїчна епопея «Життя і подвиги Антари», а також міська новела, котра оформилася у збірці «*Книга 1001 ночі*».

АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА 14–16 ст. Більшість тогочасних текстів втрачена. Мандрівник *Ібн Баттута* у худ. формі описав свої подорожі. *Ібн Арабшаха* (1392–1450) у дидакт. антології «Приємний плід для халіфів» творчо опрацював північноіранські казки. Серед відомих авторів — також історик *Ібн Хальдун*. Після падіння *Гранади* (1492) та завоювання більшості араб. країн Османською імперією А. л. пережила період занепаду. У кін. 16 ст. народ. мовою писав популярний сирій. поет Іса-аль-Газар.

АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА 16–18 ст. У 18 ст. усі араб. країни, за винятком Марокко, втратили суверенітет і стали частинами Османської імперії. Придворна поезія за таких умов не розвивалася. У літ. житті продовжувалися середньовічні традиції. Налагодився зв'язок ліванських християн-маронітів із Римом, що сприяло літ. контактам, насамперед, у галузі теології, історії Церкви, патристики. Низку філолог. праць і поет. творів уклав мароніт архієпископ Герман Фархат (1670–1732). Поштовхом до розширення контактів з Європою стала експедиція *Наполеона I Бонапарта* в Єгипет (1798–1801). Завдяки подальшій реформаторській діяльності еміра Мухаммада Алі (1769–1849) араби познайомилися з досягненнями зх. цивілізації в галузі військ. справи і тех. наук, а також із літ. життям. НОВА АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА 19–20 ст. Літ. процес 19–20 ст. пов'язаний із розвитком ідей мусульман. реформаторів, культ. зв'язками з Європою, становленням араб. преси. Відбулося Арабське Відродження (ан-Нагда). У 2-й пол. 19 ст. літ. життя араб. світу активізувалося. У Сирії та Лівані поширилася період. преса, а з нею і літ. критика. Цензурні утиски султан. влади гальмували розвиток журналістики і друку. видань, тому відбувалася міграція інтелектуал. сил, а з ними й видавничої справи, з м. Бейрута до м. Каїра. Араб. пресу заповнили вірші, невеликі оповідання, есе. З'явилися переклади з європ. мов (із франц. перекладав Наджіб Хаддад). Траплялися й більші твори, зокрема Селіма аль-Бустані (1846–1864). Популярність здобули прозові твори вченого-історика, християнина Джірджі Зейдана: 22 істор. романи з араб. історії різних епох, у т. ч. з часів фараонів, зародження ісламу, халіфатів та ін. На межі 19–20 ст. розпочалася діяльність мусульман. реформаторів Джамаль ад-Діна аль-Афгані (1838/39–1897) і Мухаммада Абдо, які модернізували практики ісламу. Ідеї модернізації сусп. життя мусульман. країн підтримував крим. просвітник І. Гаспринський. Започаткував у м. Каїрі видання газети араб. мовою.

Єгипетська література. Перші прозові твори пов'язані з традицією макама, хоч мали меншу орнаментацию та більшу наближеність до реальності. «Оповідь Іси Ібн Гішама» Мухаммада аль-Мувайліхі (1858–1930) стала популярною через критику режиму британ. окупації. Цей

твір вважають перехідним від «квіткового» (візерункового) до нового літ. стилю. На розвиток А. л. вплинули публіцист. і худ. твори Мухаммада Абдо, його учнів М. Рашіда Ріди, А. аль-Кавакібі й М. Л. аль-Манфалуті, Мустафи Абд ар-Разики, театр. і журналіст. діяльність Якуба Сануа (1839–1912). Подальшому розвитку араб. прози сприяла діяльність філологів родини аль-Бустані. Подією став перший реаліст. роман Мухаммада Хусейна Гейкала «Зейнаб» (1914) про будні селян. Єгипет. поети-неокласики артикулювали визвольні ідеї арабів. Набули популярності твори Махмуда Самі ал-Баруді (1839–1904). Його послідовники Ахмад Шауки (1868–1932) і Хафіз Ібрагім (1871–1932) писали патріот. вірші, змальовували життя простих людей. У 1930-х лідирувала група романт. спрямування, що гуртувалася навколо журналу «Аполло». Її діяльність пов'язана з іменами Ахмада Закі Абу Шади (1892–1955), Ібрагіма Нагі, Алі Махмуда Тага, Махмуда Хасана Ісмаїла. З ними був пов'язаний один із попередників «оновлення» сирієць *Халіль Мутран*. Відомим письменником 1930-х був *Тауфік аль-Хакім Хусейн*, автор «Нотаток сільського слідчого» (1937), багатьох п'єс, новел, повісті «Пташка зі Сходу». Певні поети орієнтувалися насамперед на англ. літ-ру і намагалися витіснити неокласиків. Найвідоміші з них: А. Шукрі, А. Мазіні, а також Аббас Махмуд аль-Аккад (1889–1964). Формувалася нова араб. проза. Картини єгипет. сусп-ва зобразили Абдаллах Надім (1854–1896), новеліст Махмуд Теймур (1894–1973). Мухаммад Теймур (1892–1924) працював у галузі театру, писав невеликі оповідання і шкці. Розвивалася «жіноча проза»: Малік Хіфні-Насиф, Мейй Зіяде, Сельма Саїт. На розвиток л-ри в араб. світі вплинув прозаїк, критик, публіцист Тага Хусейн (1889–1973). Відстоював прогресивні новації в освіті, чистоту араб. мови. Автор реалістичних романів для широкої публіки Н. *Махфуз* з Єгипту — перший із письменників-арабів, відзначений Нобелівською премією (1988) за трилогію «Між двома палацами» (1956–1957).

Література Іраку 20 ст. Провідними авторами були поети-традиціоналісти, борці за араб. єдність — Джаміль Сидкі аз-Загаві (1863–1936), Мааруф ар-Русафі (1875–1945); представники антиколоніального, прорадянського напрямку — поети Мухаммад Магді аль-Джавагірі (1899–1997), Мухаммад Саліх Бахр аль-Улюм (1909–1984); прозаїки-реалісти — Зу-н-Нун Айюб, Едмон Сабрі.

Розвиток арабської літератури після Другої світової війни. Найдинамічнішим був перебіг літ. процесу в Єгипті, Сирії, Лівані. Центрами літ. життя ставали громадсько-літ. журнали: «Аль-Гіляль», «Розель-Юсеф» (Єгипет), «Аль-Адаб», «Ші'р» (Ліван), «ас-Сакафа аль-джадіда» (Ірак). Швидкими темпами розвивався театр. Репертуар наповнювали автори старшого покоління, зокрема *Тауфік аль-Хакім Хусейн*. Для театру писали й молодші драматурги: в Єгипті — Махмуд Діаб, Алі Салім; у Сирії — Са'д Алла Ваннус (1940–2000), автор політ. п'єс, критичних щодо лідерів араб. світу, які програли війну 1967 з Ізраїлем. У Лівані з розкутими за формою п'єсами-одноактівками виступив поет Ісам Махфуз. У Тунісі експериментальні п'єси представив Ізз ад-Дін Мадані. Для араб. театру характерно те, що сце-

Період	Час	Автори
Давньоарабська література	до 7 ст.	Перекази, прислів'я, приказки, афоризми, муаллаки, Імру аль-Кайс та ін.
Середньовічна література		
Арабська література за династії Омейядів.	661–750	аль-Ахталъ, аль-Фараздак, Джарір та ін.
Арабська література за династії Аббасидів.	750–1258	Абу Нувас, аль-Джахіз, Ібн аль-Муатазз та ін.
Період розквіту середньовічної арабської літератури.	10–13 ст.	аль-Мутанаббі, героїчна епопея «Життя і подвиги Антари», «Книга 1001 ночі» та ін.
Арабська література 14–16 ст.	14–16 ст.	Ібн Хальдун, Ібн Бат-тута, Ібн Арабшаха та ін.
Арабська література 16–18 ст.	16–18 ст.	Герман Фархат
Нова арабська література	19–20 ст.	Селіма аль-Бустані, Джамаль ад-Діна аль-Афгані, Халіль Мут-ран, Ахмад Закі Абу Шади, Джаміль Сидкі аз-Загаві, Тауфік аль-Хакім Хусейн, Фадва Тукан та ін.
Сучасна арабська література	21 ст.	Мухаммад Му-лессхуль, Ібрагім аль-Куні, Саміх аль-Касим, Мухаммад Баррада та ін.

Арабська література

нічного втілення зазнають не тільки прозові твори, а й п'єси у віршах. Розвивалася також т. з. народна літ-ра, створена на діалектах. 1961 С. Акл (1912–2014; Ліван) випустив збірку «Яра», що включала вірші на ліван. діалекті і була надрукована спеціальною розробленою ним абеткою на основі латинської. Після Другої світової війни з'явилися араб. літературознавчі праці і літ. критика. Серед відомих дослідників — Мухаммад Мандур, Сельма Хадра аль-Джайюсі, Ісса Ю. Буллата, М. М. Бадаві, Омар Фахурі та Назік аль-Малаяїка.

ОСНОВНІ ЛІТЕРАТУРНІ ШКОЛИ 20 ст. — поч. 21 ст. Сирійсько-американська школа. На розвиток А. л. після Першої світової війни вплинула сирійсько-американська школа, зокрема творчість авторів-емігрантів із Пн. та Пд. Америки, вихідців із Сирії, Лівану та Палестини. Вони створили в США письменницьку організацію «Ар-Рабіта аль-калямійя» («Асоціація пера»), котра видавала журнал «аль-Фунун» («Мистецтва»). До групи входили: Джубран Халіль Джубран (1883–1931), автор творів араб. («Сльоза і усмішка», «Зламани крила», «Бурі»), а також англ. мовами. Відомий письменник-емігрант — Амін ар-Рейхані (1876–1940), твори якого сприяли поширенню ідеї єдності арабів, зокрема «Арабські правителі» (1924), «Історія Неджда» (1928), «Серце Іраку» (1935) та ін. Серед інших представників школи — М. *Нуайме*, поет Ілля Абу Мади (1889–1951).

Організація «Андалузьке товариство». Інтелектуальні сили араб. емігрантів у Південній Америці, переважно в Бразилії та Аргентині, об'єдналися в організації «Андалузьке товариство». Видавали журнали, провадили освітню роботу. Провідні автори: Мішель Н. Маалуф, Хабіб Масуд, поети Рашід Селім аль-Хурі (ша'ір аль-Караві), Ільяс Фархад, прозаїки Тауфік Курбан, Назір Зейтун.

Поезія вільного вірша. Араб. просодія пройшла роки експериментування. На противагу канонічним правилам *аруду*, в нових віршах бралися за основу не відомі тисячолітні схеми, а різноманітні розміри чи їх елементи — ритміка твору збагачувалася. 1947 з'явилися вірші ірак. поетеси Назік аль-Малаяїка (1923–1992) «Холера» і Бадр Шакер ас-Сайяб (1926–1964) «Чи була це любов?», в яких автори не дотримувалися

правил аруду. Ці поети мали послідовників серед творчої молоді в араб. світі. Серед прихильників «вільного вірша» — ліванці Юсуф аль-Халь (1917–1987) і Халіль Хаві (1919–1982). Сирій. поет, есеїст, перекладач *Адоніс* (справжнє ім'я — Алі Ахмад Саїд Есбер; нар. 1930) засвоїв творчий досвід франц. символістів і сюрреалістів, дав зразки модерної араб. поезії. Улюбленцем араб. молоді був сирій. поет і дипломат Н. Т. *Каббани* — співець жінки і кохання, краси і природи. Звертався також до теми політики, зокрема в збірці «На полях зошита поразки» (1967), де йдеться про поразки арабів у війні проти сїонізму. Іракський поет Абд аль-Ваггаб аль-Баяті (1926–1999) порушив проблеми давньої історії та сучасності. Досяг успіхів у перекладах творів сучас. європ. поетів араб. мовою. Вважається представником «заангажованої поезії», тобто політичної. До цього напрямку також належали Казим Джаввад, поетеса Лямія Аббас Амара, Шазиль Така, Балянд аль-Хайдарі, Хасабаш-Шейх Джа'фар, Са'ді Юсуф. Найвидатнішим поетом Йорданії вважають Мустафу Вагбі аль-Талля (1899–1949). У цій країні продовжувала свою творчість поетеса походженням із Палестини Фадва Тука (1917–2003), сестра відомого поета-патріота Ібрагіма Тукана (1905–1941).

СУЧАСНА АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА (21 ст.). На розвиток А. л. 21 ст. впливали політ. катаклізми, зокрема, «Арабська весна». У цей період виступили прозаїки: Юсуф Ідріс, Ю. ас-Сібаї, Іхсан Абд аль-Куддус у Єгипті; сирійці Ш. Багдаді, Ханна Міна; ліванці Жорж Ханна, Ібрагім Дакруб; в Іраку — Зу-н-Нун Айюб, Абд-аль-Малік Нурі. У Судані виступили з поезіями Мухаммад аль-Фітурі та Мух'їддін Фарис; широке визнання здобув прозаїк ат-Тайеб Саліх («Весілля Зейна», «Сезон паломництва на Північ»). У країнах Магрибу з'явилися твори, що привернули увагу читачів в араб. світі та були перекладені іноз. мовами. Серед авторів — алжирський романіст Ваттар ат-Тагир (1936–2010, «Туз», «Весілля мула»). Під жіночим псевдонімом Хадра Ясмїна (нар. 1955) на поч. 2000-х створив низку популярних романів алжирський офіцер Мухаммад Мулессхуль («Ластівки Кабула», «Замах», «Багдадські сирени»). Багато авторів Алжиру, Тунісу і Марокко пишуть франц. мовою — створюють пласт «магрибінської л-ри». Когорта талановитих палестин. поетів стала поезією Опору й захисту прав палестин. арабів на батьківщині і в таборах біженців. Серед них — Махмуд Дервіш (1941–2008), також Саміх аль-Касим, Ханна Абу Ханна, Тауфік Зайяд. Їхня творчість базується на модернізованій поетиці «вільного вірша». Серед прозаїків початку 21 ст. в Іраку — Джабра Ібрагім Джабра і Абд ар-Рахман Муніф (1933–2004), Гаїб Ту'ама Фарман; в Алжирі — ат-Тагир Ваттар, Абд аль-Хамід Бенгаддуга (1925–1996), Ахлям Мустаганімі (нар. 1953); у Марокко — Мухаммад Баррада (нар. 1938); у Лівії — Ахмад Ібрагім аль-Факіг (нар. 1942) та Ібрагім аль-Куні (нар. 1948). Розвивається літ. процес й в ін. араб. країнах — Катарі, Мавританії, Омані. Арабомовні письменники заявляють про себе в Ємені, Нігерії, Сомалі.

АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА ТА УКРАЇНА. Відомості про А. л. доходили до східних слов'ян ще в часи Русі. В 15 ст. у староукр. перекладах поширювалися повчальна книга «Таємниця таєм-

ниць» (в А. л. авторство пов'язувалося з ім'ям Аристотеля; в Україні відома під назвою «Аристотелеві ворота») і «Логіка» араб. філософа аль-Фарабі. У 17 ст. певне літ. значення мав опис Павла *Алетського* подорожі разом із батьком, антіохійським патріархом Макарієм до Москви (1652–1659 і 1664–1669). Вони відвідали Умань, Київ, Переяслав, Чигирин, Лубни, Прилуки, Путивль та інші укр. міста. Питання, пов'язані з Кораном, вивчалися в 17 ст. у Київській академії проф. С. *Тодорським*, *Іоаннієм Галатовським*, який був автором теолого-полемічного трактату «Алькоран» (м. Чернігів; 1683). Відомості про араб. країни подав у дорожніх нотатках (1778) В. *Григорович-Барський*, який тривалий час жив на Бл. Сході. У 19 ст. в Україні посилювався інтерес до питань арабістики. 1829–1932 араб. мову й літературу викладав у Харк. ун-ті (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*) Б. Дорн (1805–1881). Відомі праці професорів цього ун-ту М. Петрова («Могамед. Походження Ісламу», 1865) і В. Надлера [«Культурне життя арабів у перші століття гіджри (622–1100) та його прояви в поезії і мистецтві»; 1869]. Досягнення укр. арабістики пов'язані з іменем А. *Кримського* — автора численних праць з історії й культури араб. країн. Йому належали переклади й переспіви з А. л. (Абу-ль-Ала аль-Маарі, Антара та ін.). Араб. тематика відобразилася у творчості укр. письменників: Г. *Сковороди*, Л. Борзовиковського, П. *Куліша*, *Лесі Українки*, А. *Кримського* (збірки «Пальмове гілля», кн. 1–3, 1901, 1908, 1922), І. *Франка*. В 1912 в журналі «Неділя» (№ 15 і № 42) під назвами «Староарабські поезії» та «Із староараб. поезії» І. Франко вперше надрукував (з передмовою) свої переклади віршів невідомих авторів, якими пересипані казки «Тисячі й одної ночі». У 20 ст. в галузі арабістики працювали А. Ковалівський, Л. Кезма та ін. Казки «Тисяча й одна ніч» вийшли 1912 у м. Львові в перекладі М. Лозинського. А. л. також перекладали Є. Микитенко, Я. *Полотнюк*, В. *Рибалкін* та С. Рибалкін, К. Хаддад та ін.

Тв.: Арабські прислів'я та приказки. Київ, 1981; Арабська література // Зарубіжна літ-ра : Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу: Хрестоматія / Упоряд. Л. В. Грищик. Київ, 2006.

Лит.: Куделин А. Б. Арабская литература: поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва, 2003; Рейснер М. Л. Становление дидактико-проповеднической и мистико-аллегорической касды // Персидская лиро-эпическая поэзия X — начала XIII века. Москва, 2006; Modern Arabic Literature. Edinburgh, 2006; Hallaq B., Toelle H. Histoire de la littérature arabe moderne (1800–1945) : in 2 vol. Paris, 2007; Величко М. П. Суфійські елементи в араб.-іспанській поезії. Реальні і мистичні плани поезії Умара ібн Фіріда та ібн аль-Арабі; пластичність образів // Проблеми семантики слова, речення та тексту. 2014. Вип. 33; Toelle H., Zakharina K. A la découverte de la littérature arabe: du VI e siècle à nos jours. Paris, 2014; Крымский А. Е. История новой арабской литературы (XIX — начало XX века) : 2 ч. 2-е изд. Москва, 2019.

Ю. М. Кочубей, Л. А. Петрова,
В. С. Рибалкін, С. В. Рибалкін

Арабська мова (араб. اللغة العربية) — мова арабської підгрупи центральносемітської групи західносемітської гілки семітської мовної сім'ї. Прихильники ностратичної гіпотези відносять її до афразійської макросім'ї мов. Функціонує у двох різновидах: а) сучас. літ. А. м., яка є офіц.

мовою держ. закладів, шкіл, ЗМІ, науки, худ. л-ри тощо, спільною писемно-усною мовою всіх араб. країн; б) народно-розмовні мови, або діалекти, що обслуговують сферу повсякден. спілкування, відрізняються від літ. мови й різняться між собою (іракський, сирі-ліванський, арабійські, єгипетський, суданський, магрибські діалекти тощо). Історично розрізняють стародавню (або докласич.), класич. і сучас. літ. А. м. Перші спроби записати А. м. були пов'язані із застосуванням різних видів південноараб. або сабейського консонант. алфавіту. Написи цим письмом датуються 5 ст. до н. е. — 4–5 ст. н. е. Написи, виконані набатейськ. письмом стародав. А. м., належать до 4 ст. На його основі склався тип письма, який згодом став араб. національним (див. *Арабське письмо*). Пам'ятками класич. А. м. є поет. збірки, упорядковані в іслам. епоху, *Коран*, реліг., худ. і наук. л-ра періоду *Арабського халіфату*. Класич. А. м. сформувалася в 9–10 ст. на основі поєднання норм загальноарабійського поет. койне і рідного для Мухаммада говору м. Мекки. Відомі літ. пам'ятки класич. А. м.: «Тисяча й одна ніч», «Книга пісень» аль-Ісфгані, «Дива Індії» Ібн Шагріяра та ін. Сучас. літ. А. м. розвинулася на базі класич. А. м. Її становлення пов'язано з відродженням араб. л-ри у 2-й пол. 19 ст. в період розвитку нац. руху в араб. країнах. А. м. найбагатша з усіх семіт. мов за складом приголосних. Склади в А. м. завжди починаються з одного приголосного. А. м. належить до *флексивних мов*. Корінь слова зазвичай складається з трьох, рідше — двох, чотирьох, або п'яти приголосних. Поєднання трьох приголосних має осн. лексико-семантич. заряд, присутній в усіх дериватах; натомість, голосні виконують словотвірну функцію й виражають грамат. відношення. У словотворі А. м. значну роль відіграє *афікація* та внутр. комбінаційні чергування (т. з. внутр. флексія). Дієслово має два часи: теперішньо-майбутній і минулий. Імен. форми мають називний, родовий та знахідний відмінки (у деяких із них два останні збігаються за формою), чол. та жін. роди, однину, двоїну та множину. В А. м. розрізняють основні два типи речень: іменне та дієслівне. Словник А. м. відзначається багатством синонімії; в останні роки швидко розвивається арабська нац. наук.-тех. термінологія, яка широко використовує словотвірні засоби А. м. На відміну від сучас. літ. А. м. більшість діалектів не мають власної писемності. Окремі спроби їхньої фіксації (підписи під карикатурами в газетах, нар. мова в худ. творах тощо) не унормовано й не уніфіковано. Через посилення боротьби з неписьменністю, розвитком освіт. мережі, радіомовлення, телебачення, інтернету, збільшенням накладів період. видань, проведенням мовної політики арабізації спостерігається процес взаємного зближення літ. А. м. і діалектів. Вагомий внесок у вивчення А. м. в Україні у міжвоєнну добу зробили сходознавці А. Кримський і Т. Кезма, у 2-й пол. 20 ст. — Я. Полотнюк, В. Рибалкін та ін. З 1971 вивчення А. м. як другої іноз. мови було започатковано на ф-ті романо-герман. філології Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Тоді ж розпочато викладання А. м. на ф-ті міжнар. відносин. 1990 на романо-герман. ф-ті створено каф. теорії та практики сх. мов, яка готувала перекладачів зі сх. мов. Крім того, А. м. вивча-

ють також студенти Київського національного лінгвістичного університету, Львівського національного університету імені Івана Франка та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, низки приват. вищих та серед. закладів освіти.

Лит.: Кезма Т. Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении. Из лекций, читанных членам Киевского Отделения Всеукраинской Ассоциации Востоковедения. Киев, 1928; Brockelmann C. Arabische Grammatic. Leipzig, 1960; Wright W. A Grammar of the Arabic Language : in 2 vol. 3rd ed. London, 1896–1998; Шарбатов Г. III. Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // Языки Азии и Африки : в 5 т. Москва, 1991. Т. 4. Кн. 1; Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка. Санкт-Петербург, 1999; Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание. Киев, 2003; Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics : 5 vol. Leiden, 2009; Beeston A. The Arabic Language Today. London; New York, 2016.

В. С. Рибалкін

Арабська порода коней — порода верхових коней. Виведення започатковано 4–6 ст. н. е., у сучас. вигляді сформувалася у 7 ст. н. е. у центр. частині Аравійського п-ова — пустелі Недж. Порода походить від давніх афр. і азійських коней — туркмен., перс., турец., лівійських. Виведенню А. п. к. сприяли війни племен на вел. тер. Сер. Азії та Персії, для ведення яких необхідні були коні. Під час *хрестових походів*, а також після завоювання Іспанії арабами й виникнення нових торг. шляхів представники А. п. к. з'явилися в Європі (11–12 ст.). Араб. коні задіяні у створенні чистокровних верхової, орловської ристистої, укр. та рос. верхових, терської, ліпіданської та ін. порід коней. Коні араб. породи



Арабська порода коней.
Арабська кобила сірої масті

мають переважно сіру, руду і гніду масть. Статура пропорційна, невеликі на зріст (140–156 см), дуже ошатні. Вага до 450 кг. Довж. й висота корпусу однакові, тому коні дуже компактні. Голова

невелика, із широким чолом, часто зі «щучим» профілем, вел. очима, мал. рухливими вухами. Шия довга, гарно вигнута, з рельєфними м'язами. Холка виразна, висока і довга, плече досить довге й косе, груди не дуже широкі, але глибокі та об'ємні, ребра вигнуті, черево об'ємне й округле. Спина міцна і пряма, попереk короткий і міцний, круп прямий і довгий, хвіст високо поставлений, тримається дугою, на скаку піднімається вгору. Кінцівки прав. постави, сухі, міцні, з чітко окресленими суглобами і сухожиллями, виразними рельєфними м'язами. Скаковий суглоб міцний, добре розвинений. Рухи плавні, досить швидкі. Існує кілька типів А. п. к.: сиглаві, кохейлан і хадбан, а також проміжні форми цих типів. Усі відрізняються між собою будовою тіла, ошатністю: сиглаві характеризуються ніжною конституцією, тонким скелетом, невеликим зростом, ошатністю; кохейлан — середнього зросту, міцної статури, менш ошатні, з короткою головою і шиєю; хадбан має проміжні ознаки двох ін. типів. Коні витривалі, мають міцне здоров'я, жвавий і врівноважений темперамент. Добре акліматизуються, що зумовлює поширення їх по всьому світу. Діють Всесвітня орг-ція араб. конярства, Міжнар. асоціація араб. скакових коней, яка об'єднує любителів А. п. к. з багатьох країн світу. Коні араб. породи беруть участь у перегонах на *індромах*, у змаганнях з усіх видів спорту кінного, виступають у різноманітних шоу, мають популярність серед шанувальників коней хобі-класу. В Україні передовим госп-вом із розведення А. п. к. був Ягільницький кінний завод (Терноп. обл.).

Лит.: Балакшин О. Рабочие качества арабских лошадей // Коневодство и кон. спорт. 1966. № 2; Мирось В. В., Головка В. А., Ткачева И. В. Коневодство. Харьков, 2007; Герасимов В. И., Слиньков В. Г., Пронь Е. В. и др. Мировой генофонд лошадей и его использование. Харьков, 2011.

І. В. Ткачева

Арабська філософія, мусульманська філософія, ісламська філософія — сукупність філос. концепцій, які сформувалися під домінацією авторитету *Корану* в епоху *Середньовіччя* на ісламському Сх. та були викладені переважно *арабською мовою*. Розвиток А. ф. поділяється на періоди: класичний (8–13 ст.), посткласичний (13–18 ст.), модерний (19 — поч. 20 ст.) та сучасний (2-га пол. 20 ст. і до наших часів). А. ф. поділяється на декілька напрямів. Насамперед фальсафа (калька з грец. «філософія») — арабомовний перипатетизм і неоплатонізм, представники якого спиралися на філос. спадок античності й еллінізму, виступали його продовжувачами, інтерпретаторами й коментаторами, але також окреслювали нове коло філос. проблем. Хронологічно йому передували незалежний від досвіду європ. розумування *калам*, представники якого зосереджували увагу на першоджерелах іслам. віровчення, розглядаючи їх у раціоналістичній парадигмі. Із каламу виділилися *мутазиліти*, які розробили своєрідні погляди на проблему атрибутів *Бога*, виникнення *Корану*, *свободи волі* та ін., виклавши ці принципи у 6 «стовпах віри». Мутазиліти алегорично витлумачували чи взагалі заперечували окремі положення доктринального ісламу, які, на їхню думку, суперечили здоровому глузду. Осн. школи мутазилітів зосреджувались у містах Багдаді та Басрі, існували

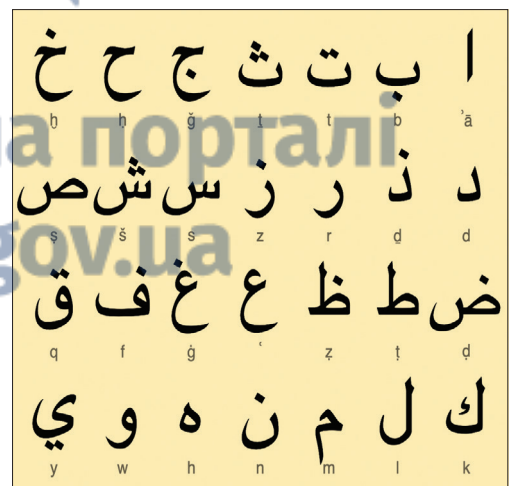
там до кін. 10 ст. *Суфізму* притаманне превалювання філос. *рефлексії* над проблемою відносин «людина» — «Бог». *Тарикат* у суфізмі — іслам. містицизм, система поступового наближення людини до Божественного світу з використанням її емотивно-вольових і раціональних потенцій. Батинізм — напрям іслам. філос. думки, який існує з 8 ст. у межах кількох течій *шиїзму* (ісмаїлізму, алавізму-нусайризму, дараїзму тощо). *Сухраварді* започаткував *ішракізм* («філософія просвітлення»), який синкретизував фундаментальні принципи суфізму, *гностицизму* та давньоіран. містицизму, створивши розлоге онтологічне й космологічне вчення. Сучас. А. ф. зосереджена передусім на осмисленні можливостей синтезу *модернізму* та *постмодернізму* з традиц. культурами Сх. Див. також у ст. *Арабська культура*.

Тв.: Ібн Рушд. Віришальне слово про зв'язок релігійного закону та людської мудрості / Пер. з араб. М. Якубовича. Остроп, 2011.

Лит.: Montgomery W. Watt Islamic Philosophy and Theology: An Extended Survey. Edinburgh, 1985; Fakhry M. A History of Islamic Philosophy. New York; Chichester, 2004; Оливер Л. Введение в классическую исламскую философию / Пер. с англ. Москва, 2007; Corbin H. History of Islamic Philosophy. Liadain Sherrard. Abingdon, 2014; The Oxford Handbook of Islamic Philosophy / Ed. by Kh. El-Rouayheb, S. Schmidtke. New York, 2019.

М. М. Якубович

Арабське письмо, арабія, арабська в'язь — графічна система, що використовується в *арабській мові* та низці ін. мов. А. п. сформувалося у 4 ст. на основі *набатейського письма*. Останне, своєю чергою, утворилося у 2 ст. н. е. на базі арамейської графіки, яка походить від *фінікійського письма*. А. п. тісно споріднене з *єврейським письмом*. Арабська писемність є консонантною, 27 із 28 літер абетки позначають приголосні звуки. Перша літера (Аліф, що походить від фінікійської літери *Алеф*) може позначати гортанну змичку [ʔ], голосний [ā] або виконувати допоміжну роль, не позначаючи жодного звука. Голосні позначаються за допомогою діакритич. знаків — огласовок (див. *Діакритичні знаки*). Поширення А. п. і його запозичення ін. мовами тісно пов'язано з поширенням ісламу в *Середньовіччі* (з 7 ст.). Під час адаптації А. п. для потреб ін. мов (фарсі, османської, урду, пушту



Арабське письмо. Абетка

тощо) наявні в цих мовах звуки, відсутні в арабській, позначаються спец. діакритиками. На тер. України А. п. використовувалося для *кримсько-татарської мови* (до запровадження алфавіту на основі латиниці 1928; див. *Яналиф*) і мови литовських татар-липків (етнолект *білоруської мови*), окремі носії якого мешкали на Волині. Писемні пам'ятки білорус. мови, записані А. п. (т. з. кітаби), є важливим джерелом для дослідження іст. фонології білорус. мови, оскільки в них відображено фонетичні процеси, які на той час не фіксував запис кирилицею (перехід м'яких [r] і [d] у [ц] і [дз]). Серед слов'янських мов А. п. епізодично також використовувалося в боснійському етнолекті хорватської або сербо-хорват. мови (у сучас. славистиці часто виокремлюється як окрема боснійська мова). А. п. властиве розмаїття різновидів шрифтів, араб. каліграфія часто виокремлюється як окр. напрям у мист-ві.

Лит.: Станкевіч Я. Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом. Вільня, 1933; Daniels P.; Bright W. The World's Writing Systems. Oxford, 1996; Journey of Writing in Egypt / Ed. by Kh. Azab, A. Mansour. Alexandria, 2008; 5300 Jahre Schrift / Hrsg. von M. Böttner, L. Lieb, Ch. Vater et al. Heidelberg, 2017.

Арабський банк економічного розвитку Африки, АБЕРА (франц. Banque Arabe pour le Développement Economique en Afrique, BADEA; араб. المصرف العربي للتنمية الاقتصادية في أفريقيا) — між-державна незалежна банків. інституція, що забезпечує фін.-кредитне співробітництво між араб. країнами — членами *Ліги арабських держав* та афр. країнами — учасницями *Організації африканської єдності*. АБЕРА утв. за рішенням Шостої конференції Араб. саміту в м. Алжирі 28.11.1973. Засновниками та членами АБЕРА стали 18 країн (Йорданія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Туніс, Алжир, Саудівська Аравія, Судан, Сирія, Ірак, Оман, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, Мавританія, Єгипет і Палестина). Установча угода про заснування й діяльність банку підписана 18.03.1974. АБЕРА здійснює кредитно-банків. операції з березня 1975. АБЕРА має міжнар.-правовий статус, повну автономію в процесі розв'язання адм. та фін. питань. Найвищий орган — рада керівників, у якій пропорційно до участі в статут. фонді представлені всі засновники банку. Виконавчі функції здійснює рада директорів, що ухвалює рішення про надання кредитів і визначає їхні умови. Рада керівників обирає раз на три роки ген. директора, який очолює раду директорів. Штаб-квартира АБЕРА — у м. Хартумі (Республіка Судан). З 1983 діяльність АБЕРА відбувається на засадах середньострок. (5-річного) планування. У планах визначають осн. стратег. пріоритети та сфери кредитування, потенціал конкурентоспроможності окр. країн, надають експертні оцінки та прогнози стосовно попиту й пропозиції на кредитні ресурси, подають сценарії розміщення кредит. ресурсів банку. Мета діяльності — сприяння кредит.-фін. та інвест. співробітництву на засадах рівноправних і дружніх відносин, допомога в екон. зростанні, підвищенні життєвого рівня й зменшенні нерівності в афр. країнах. Осн. напрями діяльності банку: а) фінансування інвест. проєктів, що сприяють розвитку інфраструктури (транспорт., енерг., виробн., соціальної тощо), розв'язують нагальні питання забезпечення

життєдіяльності афр. країн (часто позики надаються на пільг. умовах кредитування); б) надання тех. допомоги (зокрема у вигляді грантів, кошти за які не повертаються) для проведення поперед. аналізу екон. доцільності проєктів розвитку, а також інституц. підтримки інвест. проєктів; в) кредит.-фін. підтримка араб. експорту до афр. країн (програми кредитування такого спрямування запроваджені та діють від 1983); г) надання пільгових кредитів, реструктуризація боргових зобов'язань, надання субсидій для афр. країн, насамперед тих, що належать до найбідніших країн світу із вел. заборгованістю; ґ) фінансування цільової короткострок. допомоги заради ліквідації негатив. наслідків надання надзвичайних ситуацій, стихійних лих (зокрема посухи, смерців, голоду, нестачі питної води), поширення епідемій тощо в афр. та араб. країнах (уперше допомога надана 1987 регіону Сахелі, що постраждав від посухи). Пріоритетними сферами кредитування для АБЕРА традиційно є: публ. сектор, зокрема об'єкти сфери охорони здоров'я та освіти; фінансування розвитку сільських і віддалених тер. З початку 21 ст. особливу увагу АБЕРА приділяє фінансуванню інвест. проєктів, пов'язаних із захистом довкілля, забезпеченням нас. чистою питною водою, вирішенням гендер. питань тощо. Вел. обсяги кредитування банку традиційно спрямовуються у приват. сектор, на підтримку підприємців малого та серед. бізнесу, фермерства й самозайнятості нас. (зокрема на мікрокредитування). АБЕРА підтримує також міждерж. інвест. проєкти, що мають регіон. та транскордон. характер, підтримують регіон. розвиток кількох країн водночас. У 21 ст. АБЕРА все частіше виконує функцію координатора в процесах спільного (міждерж.) фінансування інвест. проєктів. Особливу увагу приділяє поліпшенню координац. роботи з провідними фін. інституціями араб. та ін. країн (зокрема Малайзії, Індонезії, Туреччини, Бахрейну, Судану, ОАЕ тощо) для спільного фінансування проєктів розвитку афр. країн. Участь АБЕРА у фінансуванні будь-якого інвест. проєкту може досягати 60 % від його заг. вартості за умови, що сума позики не перевищує 18 млн дол. США. Ін. частину позики має надати позичальник. Для невеликих інвест. проєктів, вартість яких не перевищує 15 млн дол. США, АБЕРА може збільшити їх фінансування до 90 % від оцінки заг. вартості. Серед поширених умов кредитування АБЕРА — можливість надання одній країні на рік більше однієї позики, якщо сума всіх сумар. позик цій країні не перевищує 18 млн дол. США на один рік. Серед. термін, на який видаються кредити АБЕРА, становить 10–15 р.; пільговий період кредитування — 3 р.; нарахування відсотків за позиками — у середньому 4–6 % річних. Комерц. діяльність АБЕРА протягом останніх 40 р. сприяла позитив. соц.-екон. та інституц. зрушенням у державах-позичальниках. Серед позитив. наслідків — скорочення рівня бідності у країнах Зх. Африки. Реалізація спец. програм АБЕРА, спрямованих на підвищення ролі жінок у розвитку афр. країн, позитивно впливає на розв'язання гендер. проблем. У 21 ст. банк розширює діяльність і посилює роль в екон. розвитку афр. країн.

Лит.: Forty Years of Promoting Arab-African Cooperation and Solidarity. Khartoum, 2014.

С. О. Біла

Алжир
Бахрейн
Єгипет
Ірак
Йорданія
Катар
Кувейт
Ліван
Лівія
Мавританія
Марокко
Об'єднані Арабські Емірати
Оман
Палестина (Палестинська національна адміністрація)
Саудівська Аравія
Сирія
Судан
Туніс

Арабський банк економічного розвитку Африки. Країни-члени



Арабський валютний фонд. Емблема організації

Арабський валютний фонд (араб. صندوق النقد العربي; англ. Arab Monetary Fund) — регіональна фінансова орг-ція, мета якої — допомога її членам у стабілізації курсу нац. валют, розвитку ринку капіталу й координації екон. та валютної політики. Фонд утворено 27.04.1976 у м. Рабаті (Марокко), розпочав діяльність 1977. Засновниками були 20 араб. д-в. На 2020 членами фонду є 22 країни: Йорданія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Туніс, Алжир, Джибуті, Саудівська Аравія, Судан, Сомалі, Ірак, Оман, Палестина, Катар, Кувейт, Ліван, Єгипет, Мавританія, Ємен, Коморські Острови. Гол. органами А. в. ф. є рада керівників, рада виконав. директорів і ген. директор. У раді керівників кожна держава-учасниця представлена керівником і його заступником. Рада виконав. директорів складається з 8 членів, які змінюються щотири роки. Її очолює ген. директор, якого призначають на 5-річний термін, він також обіймає посаду директора-менеджера фонду. А. в. ф. розподіляє роботу через мережу різноманіт. офісів, департаментів, комітетів і підрозділів. Штаб-квартира фонду — у м. Абу-Дабі (ОАЕ). Фонд здійснює регулювання, що стосується, насамперед, нафтодоларів у межах Ліги арабських держав, і сприяє зменшенню залежності членів цієї орг-ції від Зх. щодо використання надлишкової маси коштів. Корегує та збалансовує платежі держав-учасниць, усуваючи платіжні обмеження між ними; підтримує розвиток араб. фін. ринків, торуючи тим шлях до уніфікованої араб. валюти; оптимізує розвиток міждерж. торгівлі.

Лит.: Абдуллах Р. А. Арабский валютный фонд — анализ, возможности и перспективы // Мол. ученый. 2009. № 5; Красавина Л. Н. Тенденции и перспективы реформы

Алжир	Бахрейн
Джибуті	Єгипет
Ємен	Йорданія
Ірак	Катар
Коморські Острови	Кувейт
Ліван	Лівія
Мавританія	Марокко
Об'єднані Арабські Емірати	Оман
Палестина (Палестинська національна адміністрація)	Саудівська Аравія
Сирія	Сомалі
Судан	Туніс

Арабський валютний фонд. Країни-учасники

мировой валютной системы // Век глобализации. 2011 № 1; Политическое измерение мировых финансовых кризисов. Феноменология, теория, устранение / Под общ. ред. С. С. Сулакшина. Москва, 2012.

В. І. Головаченко

Арабський соціалізм — див. Соціалізм арабський.

Арабський халіфат (араб. خلافة — хілафа) — умовна назва кількох теократичних держ. утворень на Бл. Сході, правителі яких претендували на статус верховних духовних правителів іслам. світу. Перший А. х. (відомий як «праведний халіфат») утворився 632 (рік смерті пророка Мухаммада) після обрання халіфом радника Мухаммада Абу Бакра ас-Саддіка. Трое його наступників (праведні халіфи Умар ібн аль-Хаттаб, Усман ібн Аффан та Алі ібн Абу Таліб) отримували владу шляхом обрання, а не успадковували її. На роки існування «праведного халіфату» (632–661) припадає війна з віровідступниками (632–633) і розширення тер. халіфату на весь Аравійський п-ів, Месопотамію, Персію, Єгипет, частину Пд. Кавказу та о. Кіпр. Роль столиці «праведного халіфату» спершу виконувала м. Медина, з 656 — м. Ель-Куфа (тепер Ірак). Після убивства останнього праведного халіфа Алі ібн Абу Таліба хариджитами халіфом став Моавія ібн Абу Суф'ян (603–680; роки правління 661–679), який передав владу в спадок своєму синові Язиду I (645–683; роки правління 680–683), започаткувавши династію Омейядів. Так А. х. перетворився на монархію. У роки правління Омейядів (661–750) А. х. досягнув найбільшої могутності. До нього було приєднано землі Магрибу до Марокко включно, більшість тер. Іспанії й Португалії, частину Центр. Азії (Мавераннахр), частину теперішнього Пакистану, та Пенджаб. У роки правління Омейядів було закладено основу кодифікації іслам. права (див. Шаріат; Фікх), валют. системи (див. Динар; Дирхем). Через приєднання до А. х. вел. територій із нечисл. населенням і толерант. ставленням Омейядів до авраамічних релігій окремі християн. та юдейські родини здобули високе становище в ієрархії. Столицею Омейядів був м. Дамаск (661–744), однак 744 Марван II на деякий час переніс столицю до м. Харрана (тепер Туреччина). У роки правління Мервана II А. х. охопила низка повстань, наслідком яких стало падіння влади Омейядів 750. Халіф Абуль-Аббас ас-Саффах, який прийшов до влади 750, започаткував династію Аббасидів. Її претензії на владу спиралися на те, що її засновник був прямим нащадком Аббаса ібн Абд аль-Мутталіба — рідного дядька Мухаммада. Столицю д-ви 752 було перенесено до м. Багдада (тепер Ірак), відповідно, А. х. доби Аббасидів часто називають Багдадським халіфатом. 2 пол. 8 — поч. 9 ст. вважають періодом розквіту халіфату. Однак, саме тоді розпочався процес розпаду А. х. — майже одразу після встановлення влади Аббасидів з-під їхнього контролю вийшла Андалузія (Кордовський емірат), де владу зберегли нащадки Омейядів, у 780-х у Магрибі утворилася д-ва Ідрисидів. Із сер. 9 ст. розпочався поступовий занепад д-ви Аббасидів, яка потрапила під контроль спочатку Буїдів, а пізніше Сельджукідів. З 10 ст. халіфи втратили світську владу й виконували функції верховних духовних лідерів іслам. світу (визнавалися лише

сунітами). У цей період підвладна А. х. тер. обмежувалася частиною тер. теперішнього Іраку й на короткий час поширювалася на 3х. Персію та ін. сусідні землі. Халіфи з династії Аббасидів знову зосередили у своїх руках світську владу в 1180-х і деякий час успішно протистояли спробам монголів завоювати халіфат. Після взяття м. Багдада монголами 1258 останнього халіфа Абу Ахмада Абдуллаха аль-Мустасіма було страчено, А. х. припинив існування.

Лит.: Мюллер Ф. А. История ислама с основания до новейших времен : в 4 т. Санкт-Петербург, 1895. Т. 2; Marçais G. L'art musulman. Paris, 1962; Мец А. Мусульманский Ренессанс. 2-е изд. Москва, 1973; Kennedy H. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century. Harlow, 2004; Lapidus I. A History of Islamic Societies. 3rd ed. New York, 2014.

Арабські цифри — загальноприйнята назва математичних знаків 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, що використовуються в десятичній системі числення. А. ц. виникли в Індії бл. 4–5 ст. Перша письмова згадка про індійську десяткову систему числення належить сирійському християн. єпископу Северу Себохту (7 ст. н. е.), що мешкав у монастирі у верхів'ї р. Євфрат. В Європі А. ц. поширилися завдяки араб. наук. працям, унаслідок чого отримали відповідну назву.

Лит.: История математики : в 3 т. Под ред. А. П. Юшкевича. Москва, 1970. Т. 1; Bishtawi A. Origin of the Arabic Numerals: A Natural History of Numbers. Bloomington, 2011.

Арава́ки (ісп. Arawacos, також в етнол. та іст. л-рі — Aroaque, Aruac, Aruaki, Aroaue; самоназва — локоно) — група племен корінного нас. Пд. Америки та Карибського бас. А. належать до амер. підраси монголоїд. раси. Розмовляють мовами аравакської групи андо-екваторіальної сім'ї. Аравакська мовна група поділяється на дві підгрупи — пд. та пн. Виділяється кілька племенних груп А.: тайно (мешканці Вел. Антильських островів), непоя і сапойо (нас. Тринідаду), ігнери (мешканці Кариб. і Малих Антильських о-вів), а також племена, що заселяли сх. узбережжя Пд. Америки. До ісп. вторгнення приблизна кількість А. на поч. 16 ст. становила до 1 млн осіб. Упродовж 16 — поч. 17 ст. унаслідок примусового розселення, а також епідемії віспи та ін. хвороб, занесених іспанцями, тайно припинили існування як окр. група, а кількість ін. груп А. суттєво скоротилася. А. материкової Пд. Америки збереглися завдяки більшій ізоляції, існуванню в невеликих закритих напівкохових групах. Однією з форм встановлення контролю над А. було їхнє відлучення від торгівлі, а також облаштування британцями у Британській Гвіані (тепер Гайана) та нідерландцями у Нідерландській Гвіані (тепер Суринам) торг. пунктів, на яких місцеве нас. обмінювало продукти лісу й деревину на метал і текстиль. А. належать до типу культури індіанців троп. лісів. Вели осілий спосіб життя, селилися неподалік від річок, жили громадами чисельністю бл. 50 осіб, однак окремі племена А. створювали поселення з нас. понад 1 тис. осіб. Мали інститут спадкових вождів, профес. жерців (А. о-вів Гаїті, Пуерто-Рико, Куби, венесуельського узбережжя). Займалися підсічно-вогневим землеробством, мисливством, рибальством. На Кариб. о-вах на «конуко» (спец. штучних земляних насипах) вирощу-

вали зернові культури (кукурудзу). Осн. продукт харчування — хліб із маниоки. Уміли плести бавовняну нитку, виготовляли з рослин спец. фарбу (т. з. руку), якою розмальовували все тіло для захисту від комах. Одяг у традиційній культурі А. майже відсутній, за винятком пов'язок на голові, колінах і ліктях. Для вірувань А. характерне збереження анімізму — своїх божеств



Араваки. Фото (1880–1990) з колекції Музею тропіків у м. Амстердамі, Нідерланди

називали «земі», вірили, що в усіх предметах навколо, окрім матеріальної оболонки, є добрі та злі духи. У віруваннях тайно виділялося верховне божество (земі) чол. статі Йоаху (Юаху) й богиня родючості Атабейру (Атабей). Елементом поховальних обрядів було підвішування решток померлих у кошиках під стелею хат, оскільки А. вірили, що так мертві будуть опікуватися живими. Збереглися петрогліфічні та скульпт. кам'яні зображення аравак. божеств.

Лит.: Rouse I. The Tainos: Rice and Decline of the People Who Greeted Columbus. New Haven, 1993; Березкин Ю. Араваки // Народы и религии мира / Глав. ред. В. А. Тишков. Москва, 1999; Comparative Arawakan Histories: Rethinking Language Family and Culture Area in Amazonia / Ed. by J. Hill, F. Santos-Granero. Chicago, 2002; Keegan W. The Caribbean before Columbus. New York, 2017.

Н. В. Терес

Араваноподібні (Osteoglossiformes) — ряд примітивних променеперих риб, до якого входять винятково прісноводні види. Викопні рештки перших А. знайдено у відкладах віком 145–140 млн р., які належать до пізнього юрського — раннього крейдового періодів. Ряд А. включає 245 сучас. видів, більшість із яких — хижаки або всеїдні. Відмінності А. — наявність специфіч. кісткових виростів у вигляді зубів на язичці та незвичне положення кишківника, який розташ. ліворуч від глотки і шлунку, тоді як у ін. риб завжди праворуч. До ряду А. належать 3 підряди з 5 родинами, без урахування викопних таксонів. Нотоптерові (Notopteridae) — родина А., відомі як «азійські ножиці», або «лебідки». Ареал таксона охоплює терени від Африки до Пд.-Сх. Азії; включає багато видів, важливих

для аквакультури й акваріумної пром-сті. Мормірові (*Mormyridae*) — родина А., види якої поширені в р. Ніл і водоймах троп. Африки. Відрізняються з-поміж ін. тим, що використовують для орієнтування в просторі власне електричне поле, генероване м'язами. Багато видів цієї родини популярні серед акваріумістів і мають пром. значення: гнатонем Петерса (*Gnathone-mus petersii*), відомий під назвою «риба-слон».



Араваноподібні. Аравана світла (*Osteoglossum bicirrhosum*)

Араванові (*Osteoglossidae*) — родина, до складу якої входять дуже популярні акваріумні види, які можна побачити в зоопарках (напр., аравана світла (*Osteoglossum bicirrhosum*) і справжня викопна риба архайчної будови — гігантська арапаїма (*Arapaima gigas*), що є однією з найб. прісновод. риб світу з довжиною тіла 2–3 м. На відміну від ін. А., види родини араванових мають великий плавальний міхур (зі стінками пористої структури, пронизаними густою сіткою кровенос. судин), який виконує функцію засвоєння кисню з атм. повітря. Ще один представник, здатний дихати атм. повітрям за допомогою плавального міхура, поширена акваріумна риба Пантодон, більш відома як риба-метелик (*Pantodon buchholzi*) з род. Метеликових (*Pantodontidae*). Її вел. і широкі грудні плавці у стані спокою нагадують крила метелика. Представники А. поширені в Пд.-Сх. Азії, Африці, Пд. Америці, на о-вах Малайського архіпелагу, Новій Гвінеї та Пн. Австралії.

Лит.: Нельсон Д. С. Рыбы мировой фауны / Пер. с англ. 4-е изд. Москва, 2009; Newell R. C. Adaptation to Environment: Essays on the Physiology of Marine Animals. Kent, 2014; Шевченко П. Г., Пилюпенко Ю. В. Основи систематики рибоподібних і риб. Херсон; Київ, 2015; Nelson J. S., Grande T. C., Wilson M. V. Fishes of the World. Hoboken, 2016.

Д. С. Луценко

Араванські мови — сім'я південноамер. індіанських мов, поширених на Зх. Бразилії (вздовж річок Пурус і Журуа, штати Амазонас та Акрі) і в Перу (деп. Укаялі). Налічує, за різн. підрахунками, від 6 до 10 мов. Іноді включається до складу гіпотетич. макро-аравакської сім'ї. Заг. кількість носіїв — бл. 5 870 осіб (2015, оцінка). До складу сім'ї входять: аруа (арава), куліна (мадіха, куліна-мадіха), дені (дані); група мов маді-жамамаді (ямамаді), канаманті, жаравара (журуара, яравара), банава (жафі, кутія); паумарі, суруаха (сороваха). Для деяких А. м. розроблена і застосовується писемність на лат. основі, орієнтована на португал. орфографію.

Лит.: The Amazonian Languages / Ed. by R. Dixon, A. Aikhenvald. Cambridge, 1999; The Native Languages of

South America: Origins, Development, Typology / Ed. by P. Muysken, L. O'Connor. Cambridge, 2014.

С. А. Купрієнко

Аравійська пустеля — пн.-сх. частина Сахари в Єгипті. Протягає між Синайським півостровом і Суецькою затокою та дельтою річковою Нілу на Пн. і до 22° пн. ш. на Пд. (до межі з Нубійською пустелею), долиною р. Ніл на Зх. і Червоном морем на Сх. Пл. — майже 222 000 км². Шир. — 80–170 км. Тектонічно є складником дав. архейського (див. Архей) Ефіоп. щита. У зоні дав. геол. розлому граніти й гнейси виходять на поверхню в примор. хребті гірському Етбай (найвища частина А. п. — г. Шайб-ель-Банат, 2 187 м), біля долини р. Ніл (побл. Асуану) й у ваді (сухому руслі) Халфа. З погляду геоморфології А. п. поділяють на дві частини: більшу — систему почлен. плато (гамаді) з вис. 300–700 м, склад. з еоцен. (див. Еоценова епоха і еоценовий відділ) вапняків (центр. й пн. частини) і пісковиків (пд. частина), сформ. у нижній крейдовий період. У цій частині А. п. є одна з найб. кільч. структур Африки — Ваді-Діб (діам. 2 км), утвор. внаслідок виходу магми у венді (578 млн р. т.). Між хр. Етбай і Червоном м. лежить невелика смуга примор. низовини, склад. з мезозойських (див. Мезозой) осад. товщ. Грунти — типові пустельні щебенисті й такири та солончаки у ваді, в оазах — жовто-бурі пустельні. За Дав. часів й античності А. п. (зокрема, хр. Етбай та прибереж. о-ви в Червоному м.) була одним із гол. районів видобутку в Єгипті золота, металів кольорових, каміння коштовного й виробного каміння, граніту, вапняку, алебастру, мармуру. Тепер у примор. частині видобувають сиру нафту й газит. Поклади (розсипи) руд залізних, руд марганцевих, руд золотих, фосфоритів, буд. й оздобов. матеріалів не розробляють. Центр промисловості добувної — місто-порт Рас-Гаріб. Також уздовж мор. берега прокладено магістр. нафтопровод (між містами Суец і Рас-Гаріб) і газопровід (між містами Суец і Хургада). Також через А. п. проходить магістр. газопровід між родовищем природ. газу біля м. Ет-Тур на п-ові Синай і м. Асьют у долині р. Ніл. Клімат спекот., троп., дуже сухий. За винятком хр. Етбай, дощі випадають раз на три роки. У рік пересічно випадає 5 мм опадів атмосферних. Серед. т-ра серпня (найспекотнішого місяця) становить +31,8 °C, січня — +16,4 °C. Річкова мережа складається з коротких тимчас. потоків і озер у гір. хребтах, річища яких вода наповнює лише взимку в період дощів. Розгалуж. ваді перев. спрям. до р. Ніл (напр., Хоф). У дощ. період на дні ваді виникають тимчас. водотоки й невеликі озера. У гір. хребтах є пост. природ. джерела пріс. води. Є мережа резервуарів для накопичення дощ. води. У примор. частині пробурено артезіанські свердловини, у пустельній — глибокі колодязі (напр., Бір-Абрак). Сірч. гарячі джерела (біля м. Хелуана). Рослинність пустелі перев. бідна — ксерофіти, здебільшого поширена у ваді біля джерел води (акації, сикомор, тамарикс), в оазах — фінікова пальма й дум-пальма, на узбережжі Червоного м. — чагарник шора. Серед представників фауни — плазуни (черепахи, змії та ящірки), із ссавців трапляються пустельні зайці, ховрахи, тушканчики й піщанки. 2003 створено природний парк національний Ваді-ель-Джамаль пл. 4 770 км² суходолу й майже 2 000 км²

мор. простору (*кораловий риф*) біля м. Марса-Алам. У внутр. частинах А. п. нас. перев. кочове (див. *Кочівництво*), осн. заняття — *тваринництво* (*скотарство*). У м. Шалатін діє найбільший у Єгипті ринок верблюдів. Більшість осілого нас. проживає на березі Червоного м. Розвинене рибальство й видобуток нафти (мор. порт Рас-Гаріб другий у Єгипті за *вантажооборотом*). Функціонує мережа відомих мор. *курортів*, орієнт. на іноз. відпочивальників, напр., м. Хургада. Діє Міжнар. аеропорт Хургада. Автошляхи прокладено вздовж берега Червоного м. від гол. примор. міст у долину р. Ніл. Знач. частина архіт. пам'яток того часу зроблено з місц. *будівельних матеріалів нерудних*. В *Єгипетському музеї у Турині* зберігають найдавнішу у світі темат. геогр. карту району видобутку золота у Ваді Хаммамат в А. п. — «Папірус гірників» (1156–1150 до н. е.). Діють два коптські монастирі: Св. Антонія Великого — найдавніший християн. монастир у світі, засн. 356, і Павла Фіванського (5 ст.). Перший із них — найб. чол. монастир *Коптської церкви*. Є пам'ятки церк. *зодчества*,



Аравійська пустеля. Ринок верблюдів м. Шалатін

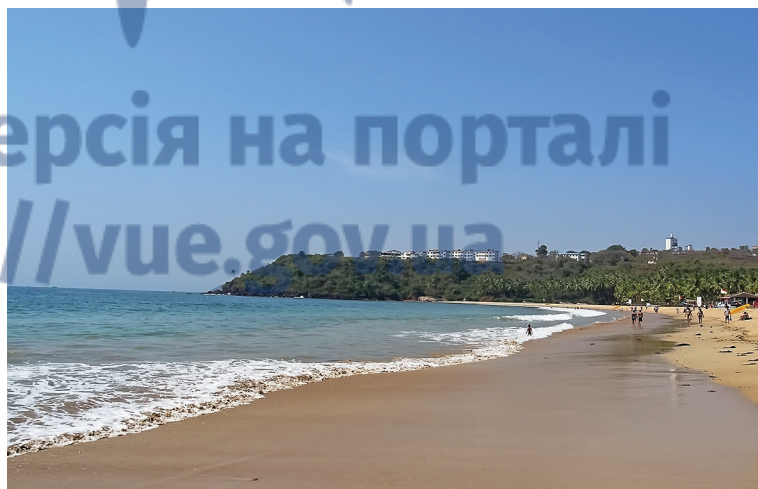
фрески, бібліотеки манускриптів. У примор. частині А. п. збереглися рештки кол. антич. міст (напр., м. Береніка), тривають археол. дослідження.

Лит.: Длин Н. А. Арабская Республика Египет. Москва, 1973; Страны и народы : в 20 т. / Глав. ред. кол.: Ю. В. Бромлей, Н. И. Лебедев, Я. Г. Машбиц и др. Москва, 1982. Т. 12: Африка. Общ. обзор. Северная Африка; Haldane Ch. Archaeology in the Red Sea // Topoi. 1996. Vol. 6. Is. 2; Denis E., Moriconi-Ebrard F. L'industrie égyptienne, entre dirigisme et libéralisme // Méditerranée. 1997. №3–4; Pagès D., Vignal L. Formes et espaces de la mondialisation en Egypte. Une lecture spatiale des changements récents // Revue de géographie de Lyon. 1998. Vol. 73. №3; Frisch W., Abdel-Rahman A. Petrogenesis of the Wadi Dib Alkaline Ring complex, Eastern Desert of Egypt // Mineralogy and Petrology. 1999. Vol. 65. Is. 3–4; Labrique F. Égypte: recherches en cours à l'Institut Français d'Archéologie Orientale // Dialogues d'histoire ancienne. 2002. Vol. 28. № 2; Yassilika E. Tesori d'arte del Museo Egizio. Torino, 2006; Tallet P. Les Égyptiens et le littoral de la mer Rouge à l'époque pharaonique // Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 2009. № 2; Боднарюк Б. М. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III–XI ст. Чернівці, 2012; The Geology of the Arab World: an Overview / Ed. by A. Bendaoud, Z. Hamimi, M. Hamoudi et al. Cham, 2019.

І. Г. Савчук

Аравійське море — окраїнне море у пн.-зх. частині Індійського океану. Лежить між Аравійським півостровом і п-овом Індостан. Заг. пл. — 3 млн 862 тис. км², серед. глб. — 2 734 м, макс. — 5 803 м. А. м. утворює великі затоки: Аденську затоку, яка на крайньому Зх. через Баб-ель-Мандебську протоку поєднана із Червоним морем, Оманську затоку, що Ормузькою протокою поєднана з Перською затокою, Камбейську зат. й зат. Кач (на Пн. Сх.). У рельєфі дна А. м. переважають глибоковод. улоговини, тому островів мало. Великі о-ви — Сокотра й Масира (0,64 тис. км² біля сх. узбережжя Оману). Лакшадвіп і Мальдівські острови — групи корал. (див. Корали) островів, що утворюють сх. межу А. м. Найглибоководніші улоговини — Арав. (перев. глб. — 4 000 м, найбільша — 5 803 м) й Оман. (трапляються глб. понад 1 800 м). Шельф і схил материковий проти гирла річки Індь прорізано глибоким підвод. каньоном, верхів'я якого вдається в шельф більш ніж на 100 км. Його шир. — до 10 км, біля дна — 3,5–5 км. Клімат троп. мусонний. Улітку — восени, коли дме пд.-зх. мусон, т-ра води в приповерхн. шарі становить від +26 °С до +28 °С в центр. частині моря, в Аден. зат. — від +23 °С до +25 °С, солоність — 34–35 ‰. Протягом зимового, сухого сезону, коли погоду визначає пн.-сх. троп. мусон, т-ра в центр. частині моря від +27 °С до +28,5 °С, в Аден. зат. — бл. +25,5 °С, солоність водночас зростає до 36 ‰ й вище. Навесні й восени в А. м. виникають троп. баричні депресії, які формують сильні шторми, що часом обрушуються на узбережжя Індії й Оману (див. Тайфун). Поверхневі течії взимку спрямовано на Зх. і Пд. Зх., улітку — у зворот. напрямку. Береги А. м. високі, скелясті, подекуди зі зруч. затоками й бухтами, лише місцями низовинні. На берегах розташ. держави Сомалі, Джибуті (на Пн. Сх. Африки), Ємен, Оман, Іран, Пакистан, Індія (в Азії), острівна країна — Мальдівські острови. Найб. прибереж. міста й порти — Карачі (Пакистан), Аден (Ємен), Маскат (Оман), Мумбаї і Кочі (Індія). На шельфі А. м. в районі Мумбаї та біля п-ова Катхіявар видобувають нафту й газ природний. Ведуть нафтогазопошук. роботи біля узбережжя Пакистану та Ємену. Улітку в шельф. зоні виникають сприятливі умови для розвитку фітопланктону. Тут формуються високопродуктив. мор. екологічні системи, у яких нарахо-

Аравійське море. пляж у штаті Гоа, Індія

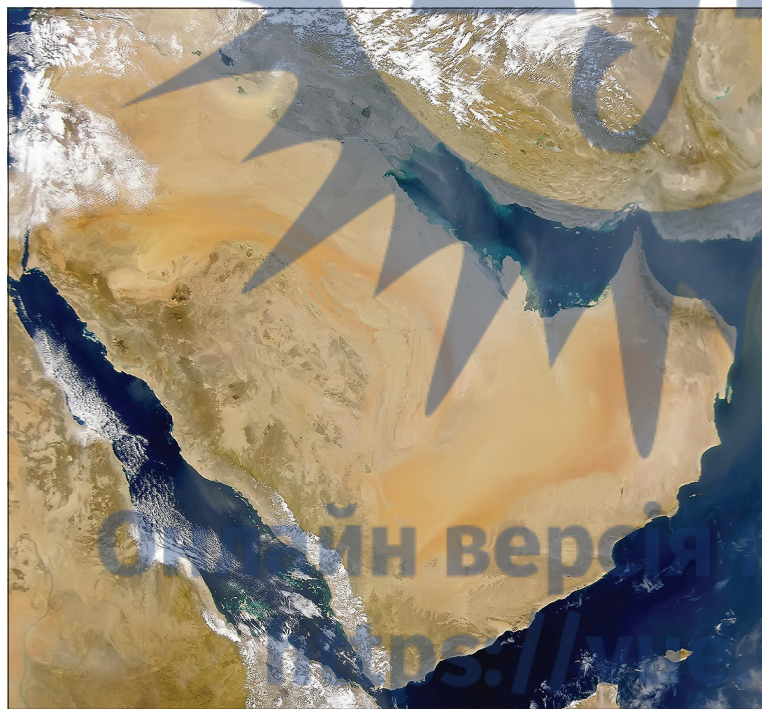


вують до 1 000 видів *риб* і *ракоподібних*. А. м. має вел. запаси *риб. ресурсів*, хоча більша частина уловів складається з 5 пром. видів: 2 пелаг. (див. *Пелагічні організми*) — *ставриди*, 3 придонних (яп. *карась*, *зауриди*, мор. *окунь*). Водяться також багато видів *акул*, велика корифена з класу *променеперих* *риб*. На о. Астола біля узбережжя Пакистану — вел. популяції *морських черепах*.

Лит.: Зуев Г. В., Салехова Л. П. Промысловая ихтиофауна шельфовой зоны Аравийского моря // Биол. моря. 1970. № 21; Verlaan P. A. South Asian Seas: A Review of the Oceanography, Resources, and Environment. Honolulu, 1991; Donguy J., Meyers G. Seasonal Variations of Sea-Surface Salinity and Temperature in the Tropical Indian Ocean // Deep Sea Research Part I: Oceanographic Research Papers. 1996. Vol. 4. Is. 2; Murakami H., Vecchi G., Underwood S. Increasing Frequency of Extremely Severe Cyclonic Storms over the Arabian Sea // Nature Climate Change. 2017. № 7 (12).

А. С. Івченко

Аравійський півострів — півострів на Пд. Зх. Азії. Омивається *Червоним морем* на Зх., *Аденською затокою* і *Аравійським морем* на Пд., *Оманською затокою* і *Перською затокою* на Сх. Пл., за різними оцінками (через відсутність чітко визначеної пн. межі), становить від 2,7 млн км² до 3,2 млн км². Межу із суходолом проводять уздовж 30° пн. ш., іноді за пн. кордоном *Саудівської Аравії*. Макс. протяжність від Ємену до Оману — майже 2,1 тис. км, уздовж Червоного м. — бл. 1,9 тис. км. Переважну частину А. п. займає Саудівська Аравія, на тер.



Аравійський півострів.
Вигляд з космосу

п-ова також розташ. Ємен (Пд.), Оман (Пд. Сх.), Катар, Об'єднані Арабські Емірати (обидві д-ви — Сх.), Кувейт (Пн. Сх.), частково Йорданія та Ірак (Пд.), біля сх. узбережжя — Бахрейн. А. п. відповідає Аравійська плита, що з олігоцену відокремилася від Африканської платформи. Тер. Перської зат. багаті на поклади нафти й газу.

Розвідані родовища золота, заліза, бокситів та ін.; див. також *Аравійсько-Африканська фосфоритоносна провінція*. Характерна сейсмічна активність. Береги прямолінійні, мало розчленовані. Переважають рівнини і плато. Центр. частину А. п. займає плато Неджд (прибл. до 1 525 м). На Пн. — пустеля *Великий Нефуд*, на Пд. — *Руб-ель-Халі*. Узбережжя Червоного м. і Перської зат. низовинні. У пд. зх. частині розташ. Єменські гори, найвища точка п-ова — г. Ен-Набі-Шуайб (3 660 м). Постійних річок майже немає, багато ваді (сезонних водотоків), напр., Ваді-Масіла в Ємені (довж. — бл. 240 км). Є карстові джерела, на А. п. також розташ. Аравійський артезіанський басейн. Клімат переважно троп., спекотний, сухий, на Пн. — субтроп. На Пд. середня т-ра січня становить до +15–25 °С, липня — +33–35 °С; на Пн. січень — +8–15 °С, липень — +30–33 °С. Серед. кількість опадів — до 100 мм на рік, у гір. частині — до 1 000 мм. Трапляються піщані бурі. Ґрунти здебільшого примітивні. Значна частина піщаних пустель не має рослинності. У зонах напівпустель через малу потужність ґрунтів і незначну кількість дощів рослинність бідна, представлена переважно чагарниками; у горах і оазах багатша (фісташки, акації, оливкові дерева тощо). Культивуються фінікова пальма, кавове дерево, ячмінь та ін. культури. Уздовж узбережжя Червоного м. і Перської зат. — коралові рифи. Фауна типова для пустель і напівпустель: гризуни (тушканчики), копитні (антилопи, газелі), хижаки (шакали, гієни), численні види плазунів. А. п. є досить популярним серед туристів.

Лит.: Scoville S. Gazetteer of Arabia: A Geographical and Tribal History of the Arabian Peninsula : in 2 vol. Graz, 1979–1995; Walker J., Ham A., Schulte-Peevers A. Oman, UAE & Arabian Peninsula. Footscra, 2016.

Аравійсько-Африканська фосфоритоносна провінція — група родовищ *фосфоритів* на Пн. Африки та Аравійського півострова. Пл. провінції — понад 9 млн км², є однією з найбільших у світі. Перші дані щодо покладів отримані 1885, пром. розробка — із 20 ст. Заг. розвідані запаси P_4O_{10} становлять бл. 9,5 млрд т із серед. умістом P_4O_{10} у рудах — бл. 30%. Вміщує 8 потужних бас., пов'язаних переважно з краями Африканської платформи та Атласкої складчастості: Марокканський (запаси P_4O_{10} — бл. 5 млрд т), Близькосхідний (2 млрд т), Алжиро-Туніський (0,8 млрд т), Єгипетський і Західно-Сахарський (обидва — бл. 0,75 млрд т), Сенегальський, Того-Нігерійський і Малі-Нігерійський (усі менш значні). Найб. родовища зосереджені переважно в Марокко, Алжирі та Єгипті.

Лит.: Геология месторождений фосфоритов, методика их прогнозирования и поисков / Под ред. А. С. Зверева, А. С. Михайлова. Москва, 1980; Синяков В. И. Основы теории рудогенеза. Ленинград, 1987; Гринченко О. В. Теория рудообразования. Київ, 2012; The Geology of the Arab World: an Overview / Ed. by A. Bendaoud, Z. Hamimi, M. Hamoudi et al. Cham, 2019.

Г. І. Гайко

Аравійсько-Індійський хребет — складник Гол. індоокеан. рифт. системи (див. *Рифт; Рифтів світова система*). Підвод. серединно-океан. хребет гірський на Пн.-Зх. Індійського океану, пролягає від Аденської затоки до о. Родрігес. Довж. до 4 500 км, шир. від 900 км до 1 300 км.

Глиб. підосви бл. 4 000 км. Відкрито 1928 дан. дослідн. судном «Дана». Названо Карлсберзьким хр. (топонім уживають дотепер для пн. його частини) на честь Фонду Карлсберга (засн. 1876, м. Копенгаген), який спонсорував навколосвіт. експедицію наукову (1928–1930) під керівництвом біолога проф. Ернста Йоханнеса Шмідта (1877–1933; Данія). Подальші ґрунтов. наук. дослідження А.-І. х. здійснено під час експедицій на судні «Витязь» у 1960–1961, 1964–1965. Глиб. над *гребнем гірським* становлять перев. 2500–3000 м, найменші — до 1 658 м. Окремі вершини сягають 3 600–3 800 м, *крутизна схилів* хребта, ускладн. ступеннями й уступами, — 15–20°. Характер. великі *амплітуди* колювань глиб., чергування глибоких *западин океанічних* і масив. підняттяв, числен. *гори* конічної форми. Поверхня, особливо в осьовій частині, сильно розчленована. Числен. попереч. розломи ділять хребет на окремі сегменти (див. *Сегментація*). Розломи вираж. в *рельєфі* дна глибокими *трогами*, облям. хребтами. Глиб. в розломах нерідко перевищують глиб. *рифт. долини підводної* й сягають 6 000 м. У пн. частині хребта — система найпотужнішого розлому Оуен, за яким цей відрізок хребта зазнав зсуву на 250 км на Пн. Далі на Пд.-Сх. уздовж хребта пролягли розломи Академіка Вернадського, Витязя, Віма, Арго й Марії-Селести, у яких виявл. елементи тектонічно розшар. *літосфери*. Гребінь А.-І. х. практично позбавл. осад. покриву. На ньому уперше для серединно-океан. хребтів виявлено (1964, експедиція «Витязя») виходи *порід гірських ультраосновних* — малозмін. речовини *мантії* Землі. Трапляються залізо-марганц. утворення у вигляді *конкрецій*, корок тощо, ділянки сульфід. мінералізації.

Літ.: Аллісон А., Палмер Д. Геологія: наука о вечно меняющейся Земле / Пер. с англ. Москва, 1984; Нечев С. В. Особливості металогенії області стику континентального та океанічного сегментів земної кори — північних частин Африканського Рогу й Індійського океану // Геол. і корисні копалини Світового океану. 2017. № 14; Рычагов Г. И. Геоморфология: учебник для академического бакалавриата. 4-е изд. Москва, 2019.

Арага́ц (тюрк. Алагёз) — гірський масив, згадий *вулкан* на Зх. *Вірменії*. Розташ. на *Вірменському нагір'ї*, на пн.-зх. від оз. *Севан*. Найвища гора в країні, четверта за висотою на нагір'ї (4 095 м). Простягається зі Сх. на Зх. приблизно



Арагац

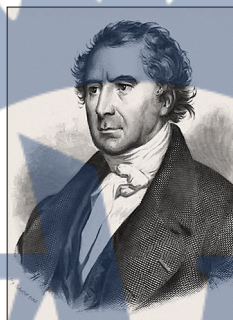
на 40 км, з Пн. на Пд. — на 35 км, периметр біля підніжжя — бл. 200 км. А. — андезитобазальтовий вулканічний конус на лавовому плато. Має 4 вершини: пн. — найвища, пд. — 3,8 тис. м, зх. — бл. 4 тис. м, сх. — 3,9 тис. м. Між ними розташ. кратер бл. 350 м завглибшки. Зі схилів А. стікає багато річок, напр., Гегарот (25 км). Є озе-

ра, зокрема на вис. понад 3 200 м лежить оз. Карі (0,3 км²). Найвнє водосховище Манташ. На вершині гір. масиву — незначні фірнові поля. Пологі схили вкриті високогірними луками та використовуються як пасовиська. На пд.-сх. схилі на висоті понад 1 400 м розташ. Бюраканська астрофіз. обсерваторія імені В. Амбарцумяна (засн. 1946). А. згадується в багатьох вірменських і тюркських легендах.

Літ.: Паффенгольц К. И. Алагёз и его происхождение // Природа. 1939; Апродов В. А. Вулканы. Москва, 1982; Вірменія // Гірничий енциклопедичний словник : у 3 т. / За ред. В. С. Більцького. Донецьк, 2004. Т. 3; Фізична географія материків та океанів : у 2 т. / За ред. П. Г. Шиченка. Київ, 2009. Т. 1; Азія.

Г. І. Гайко

Араго́, Домінік Франсуа́ Жан (франц. Arago, Dominique François Jean; 26.02.1786, м. Естажель, тепер регіон Окситанія, Франція — 02.10.1853, м. Париж, Франція) — астроном, фізик і політ. діяч, член Паризької АН (з 1809), її незмінний секретар (з 1830), почес. член Петербурзької АН (з 1829), Баварської академії (з 1843). Брат Ж. Е. В. Араго та Е. В. Араго. Нар. у сім'ї юриста і політика. Навчався в коледжі м. Перпіньяна (тепер ліцей Франсуа Араго), з 1803 — у Політех. школі (м. Париж). 1805 призначений секретарем Бюро довгот Паризької астроном. обсерваторії. 1806 відряджений до Іспанії для вимірювання меридіана. Опинився там під час війни (див. *Наполеонівські війни*), був заарештований і достав. Франції лише 1809. У 1809–1831 — професор Політех. школи. Водночас продовжував працювати в Паризькій астроном. обсерваторії: помічник члена бюро (з 1807), член бюро (з 1822), директор зі спостережень (з 1834), директор (з 1843 до кінця життя). 1811 відкрив хроматичну поляризацію світла (незалежно від Ж.-Б. Біо і Д. Брюстера (1781–1868; Велика Британія) і вперше спостерігав обертання площини поляризації світла у кварці. 1820 виявив намагніченість залізних ошукор поблизу проводника з електрич. струмом. За ініціативою А. проводилося фотографування *Сонця*. Винайшов *полярископ*, зробив штуч. магніт зі сталі, встановив зв'язок між поляр. сйавими і магніт. бурями. За його порадами фізики А. Фізо і Ш. Фуко експериментально виміряли швидкість світла, астроном У. Левер'є (1811–1877; Франція) відкрив планету *Нептун*. Був популяризатором науки, виступав із лекціями з астрономії. Заснував видання «Зведення Академії наук» («Les Comptes Rendus de l'Académie des sciences»; 1835). Вів політ. діяльність. Упродовж 1830–1848 — член палати депутатів. 1848 був морським міністром, а згодом воєн. міністром Тимчасового уряду. 27.04.1848 підписав Закон про скасування рабства в колоніях. 09.05–24.06.1848 був головою Виконавчої ради уряду, тобто фактично прем'єр-міністром. 1852 відмовився скласти присягу імператору *Наполеону III Бонапарту* і залишив політику. Нагороджений орденом Почес. легіону; кавалер (з 1818), офіцер (з 1825), командор (з 1837), вел. офіцер (з 1849); медаллю Коплі (1825) і медаллю Румфорда (1850) Лондон. королів. т-ва. Ім'я А. викарбовано на *Ейфелевій вежі*. Його ім'ям названо астероїд 1005 А. (відкритий 1923). У Франції зведено кілька пам'ятників А., зокрема 2017 відкрито статую (скульптор В. Дельвуа; Бельгія) у м. Парижі неподалік Обсерваторії (на місці



Араго Домінік Франсуа Жан

пам'ятника, що існував 1893–1942 і був знищений нім. окупантами).

Лит.: Храмов Ю. А. История физики. Київ, 2006; Lequeux J. Francois Arago: a 19th Century French Humanist and Pioneer in Astrophysics. Cham, 2016.

Арагон (ісп. Aragon) — автономна спільнота Іспанії.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташ. на Пн. Сх. країни. Межує з Францією на Пн., з Каталонією на Сх., з Валенсією на Пд. Сх., з Кастилією–Ла-Манча на Пд. Зх., з Кастилією–і-Леоном на Зх., з Ла-Ріохою та Навварою на Пн. Зх. Включає 3 провінції: Сарагоса (17,3 тис. км²), Уеска (15,6 тис. км²), Теруель (14,8 тис. км²). Заг. тер. — 47,7 тис. км² (4-й за пл. регіон Іспанії). Адм. ц. — м. Сарагоса.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. У 9 ст. у бас. р. Арагон засн. графство А. 1035 утв. окреме королівство зі столицею в м. Хака. Згодом було здійснено об'єднання з Барселонським графством, приєднано більшість тер. Каталонії, графство Руссільйон, королівство Валенсія. Врешті під контролем королівства були також Балеарські о-ви, Сицилія, Сардинія, Неаполітанське королівство. У 1470-х розпочався процес об'єднання А. і Кастилії, що поклало початок формуванню єдиного ісп. королівства. Унаслідок тер. поділу 1833 в А. виділено 3 сучас. провінції. За Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 регіон поділено між двома силами. 10.08.1982 схвалено статут про автономію А.

ПРИРОДА. Розташ. на Пн. Сх. Піренейського півострова на Арагонській рівнині між Піренейськими, Каталонськими, Іберійськими й Кантабрійськими горами. У провінції Уеска розташ. вершина Піренеїв — г. Ането (3 404 м). Серед ін. піків — Монте-Пердідо (3 355 м), Пердігуеро (3 221 м) тощо. Тут беруть початок ліві притоки (Арагон, Сінка, Гальего) р. Ебро. Тер. А. також протікають ін. її притоки, а саме Халон і Уерва. У річищі Ебро, неподалік від кордону з Каталонією, — вдсх Мекінеса (т. з. Арагонське море) 110 км завдовжки і пл. 75,4 км². У Піренях є гір. озера, напр., Астанес (пл. — 0,29 км²). Клімат субтропічний континентальний, перехідний до середземноморського. На Арагонській рівнині

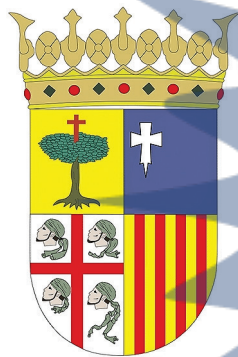
зими порівняно м'які, т-ра повітря влітку може сягати 40 °С, кількість опадів — 300–500 мм/рік. У гір. районах зими значно довші, серед, т-ри зазвичай на 10 °С нижчі. А. характеризується різноманітністю природних умов. Сухі *стени* і *напівпустелі* рівнин контрастують із зеленими лісами і луками гір. схилів, високогірними луками. Рослинний і тваринний світ А. багаті і різноманітні, у гір. частині *рослинність* представлена переважно сосновими, дубовими, буковими лісами. На висоті до 1 500 м над рів. м. ростуть *береза* повисла, *бук*, *сосна*, *ялиця біла*, *ясени й верби*, вічнозелені дерева дуба коркового; вище — кущі самшиту вічнозеленого; на високогірних луках і вище — діоскорея піренейська, переломники циліндричний та вийчастий, багато видів орхідних тощо. На посушливих тер. А. ростуть *чебреці*, *розмарин*, *лаванда*, *шавлія*. У *фауні* А. представлені ведмеді, козулі, кабани, орли — на гір. тер., у центрі — їжаки, вивірки, лисиці, куріпки, перепели та ін. Є *національний парк* Ордеса-і-Монте-Пердідо пл. понад 15 тис. га (засн. 1918; від 1997 — об'єкт *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*) та низка природних парків.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 1 млн 319 тис. осіб, густота — 27,6 осіб/км² (2019, оцінка). У нац. структурі переважають іспанці — понад 85% (2011, перепис). За віковими групами: до 17 р. — 16,5%, 18–64 рр. — 63,4%, 65 р. і більше — 20,1%. За статевими групами: жінки (50,2%), чоловіки (49,8%). Нас. зменшується, 2011 становило 1 млн 344 тис. осіб. Найб. місто (2019, оцінка) — Сарагоса (понад 674 тис. мешканців).

ГОСПОДАРСТВО. А. — один із найрозвиненіших регіонів Іспанії. На 2018 ВВП становив 37 млн євро. У структурі ВВП за секторами (2017) переважає сфера послуг — 57%. Осн. пром. центр — м. Сарагоса. Гол. галузі пром-сті: машинобудування і устаткування, харчова, електротехнічна, електрохімічна тощо. Здійснюється видобуток бурого вугілля і залізної руди. Серед підприємств — завод «Опель» («Opel»; м. Фігеруелас), «БСГ» («BSH»; м. Сарагоса) «Лакаса С. А.» («Lacasa S. A.»; муніципалітет Утебо) тощо. Розвинене поливне землеробство (*зернові культури*, цукровий буряк, виноградники, сади,



Арагон. Прапор



Арагон. Герб

Арагон. Провінція Уеска, муніципалітет Лоарре



Онлайн версія на порталі
Україна в Європі

плантації мигдалю та олів), історично поширене вівчарство. Загалом нас. зайняте торгівлею, логістикою, адм., фін. і страх. діяльністю тощо. Неподаляк від м. Сарагоси розташ. спец. логістична платформа пл. 1 300 га, послугами якої користується низка ісп. та іноз. компаній. Діють міжнар. аеропорт Сарагоси, аеропорт Уеска. Є залізниця, автомагістралі. А. активно розвивається як туристичний регіон, багато готелів, гірськолижних курортів. Кількість туристів — 3,8 млн осіб (2019).

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. У провінції Уеска функціонує спец. підземна лабораторія, у провінції Теруель — астрофізична обсерваторія. Понад 200 закладів обов'язкової серед. освіти, з них більш ніж половина держ.. Серед ЗВО — Ун-т Сарагоси (засн. 1542; є також б-ка), Ун-т

Арагон. Річка Ебро та базиліка Нуєстра Сеньйорядель Пілар у м. Сарагосі



Сан-Хорхе (2005). У м. Сарагосі діє Ін-т сучас. мист-ва й культури А. (1995). Серед музеїв — музей Сарагоси (1911), музей П. Гаргальо (1985), музей Уеска (1873), музей Теруель (1987), палеонтологічний музей Гальве (1993) тощо. У провінціях також низка театрів, кінотеатрів. СПОРТ. Розвинений гірськолижний спорт, популярний футбол. Відомі ФК «Уеска» (1960), «Реал Сарагоса» (1932; переможець *Кубку володарів кубків* УЄФА 1995). Є стадіон «Ромареда» у м. Сарагосі (понад 30 тис. місць), що прийняв Чемпіонат світу з футболу 1985 і використовувався для *Олімпійських ігор літніх* 1992.

Лит.: Geografía de Aragón : in 6 vol. Zaragoza, 1981–1984; Страны мира / Подгот. О. Василиади, Е. Секачева. Москва, 2002; Казенкова А. Испания. Фиеста, сиеста и манифесто! Москва, 2013; Tapiador F. The Geography of Spain: a Complete Synthesis. Cham, 2020.

А. С. Івченко

Арагон, королівство (ісп. Reino d'Aragón; катал. Regne d'Aragó) — держава, що існувала на тер. сучас. Іспанії і Франції з 1035 до 1516 (формально до 1707). Кордони А. неодноразово змінювалися. Утв. на місці одним. графства, правителі якого були васалами королівства *Наварри*. З 943 графство А. стало частиною королівського домену Наварри через переривання місцевої графської династії. Після смерті короля Наварри Санчо III Великого перейшло під владу його позашлюбного сина, який став королем А. Раміро I, заснувавши арагонську гілку династії Хіменесів. Першою столицею А. було м. Хака. Після взяття військами короля Альфонсо I Воїна м. Сарагоси (1118) туди було перенесено сто-

лицю королівства. Завдяки династичному шлюбу дочки короля А. Раміро II Ченця і графа Барселони Раймона (1150) після коронації їхнього сина Альфонсо II під владу А. перейшла більшість тер. Каталонії (1164). Упродовж 12 ст. до А. було приєднано графство Русільйон, у 13 ст. до королівського домену королів А. додано королівство Валенсія, у той самий період у васальну залежність від А. потрапило королівство Мальорка (Балеарські о-ви) і Сицилійське королівство. У 15 ст. А. контролював, окрім своєї материкової тер., також Балеарські о-ви, о-ви Сицилія, Сардинія та Неаполітанське королівство. Після династичного шлюбу короля А. Фернандо II Католика з Ісабель I Кастильською (1469) розпочався процес об'єднання А. і Кастилії. 1475 Фернандо II став королем Кастилії (під іменем Фернандо V), однак контроль над військами і скарбницею Кастилії й Леону зберігла його дружина. Після його смерті (1516) утворено королівство Іспанія, до домену королів якої входило королівство А. Державу формально ліквідовано 1707.

Лит.: Arteta A. Historia de Aragón : in 6 vol. Zaragoza, 1981–1989; Альтамира-и-Кревеа Р. История Средневековой Испании / Пер. с исп. Е. А. Вадковской, О. М. Гармсен. Санкт-Петербург, 2003; Ruiz Rodríguez I. Apuntes de historia del derecho y de las instituciones españolas. Madrid, 2005.

Арагон, Луї (франц. Aragon, Louis; 03.10.1897, м. Париж, Франція — 24.12.1982, там само, похований у с. Сент-Арну-ан-Івелін, деп. Івелін, регіон Іль-де-Франс, Франція) — письменник, літ. критик, публіцист, громад. діяч, почес. доктор *Карлового університету* (з 1962). У 1916 вступив на мед. ф-т *Паризького університету*. Після знайомства з А. Бретоном і Ф. Супо почав друкуватися в авангардист. пресі: з'явилася його перша стаття про Г. Аполлінера й вірші. Під час *Першої світової війни* з червня 1918 перебував на фронті як санітар, там почав писати роман «Anise, або Панорама» («Anicet ou le Panorama»; опубл. 1921). За мужність нагороджений Воєнним хрестом (1918). Після демобілізації 1919 повернувся до навчання. З січня 1922 повністю присвятив себе літ. творчості. Разом з А. Бретоном і Ф. Супо 1919 заснував журнал «Літератур» («Littérature»), де публікувалися П. Валері, А. Жід, М. Жакоб, Б. Сандрар та ін. 1919–1923 входив до париз. групи дадаїстів (див. *Дадаїзм*), 1924 разом з А. Бретоном і Ф. Супо заснував рух сюрреалістів (див. *Сюрреалізм*). 1927 вступив до лав Франц. комуніст. партії. Почав активно займатися журналістикою. 06.11.1928 зустрів Е. Тріоле (одружився 28.02.1939). У червні 1932 — травні 1933 А. разом із дружиною жив у м. Москві, працював у Міжнар. спілці революц. письменників. Після повернення 1933 працював журналістом газ. «Юманіте» («l'Humanité»), 1933–1939 — секретарем редакції журн. «Коммюн» («Commune»), брав участь в антифашист. русі. Був присутній на 1-му (1934) й 2-му (1954) з'їздах радян. письменників. Виступав за створення л-ри й мист-ва *соцреалізму*. Був одним із організаторів Конгресу письменників на захист культури (м. Париж; 1935). У 1937–1939 і 1947–1953 — директор газети «Се Суар» («Ce soir»). Під час *Другої світової війни* брав участь у *Русі Опору*. 1943 разом з Е. Тріоле заснував Нац. комітет письменників південної зони, 1944 — газе-



Арагон Луї

ту «Ла Дром ан арм» («La Drôme en armes»). 1953–1972 — директор літ. тижневика «Леттр француз» («Lettres françaises»). З 1950-х — член ЦК ФКП, з 1957 — член Всесвіт. ради миру. Прагнув зробити відомими у Франції не лише рос., а й ін. л-ри СРСР. 1954 видав антологію «Радянські літератури» («Littératures soviétiques»). 1960 висловлювався за відкрити дискусію щодо сталінізму, 1968 — проти введення рад. військ до Чехословаччини. 1977 особисто звертався до Л. Брежнєва з проханням звільнити кінорежисера С. Параджанова. 1978 висловив підтримку музиканту М. Ростроповичу, позбавленому рад. громадянства. Пропрацював у л-рі 65 р., опублікував багато книг лірики, поем, романів і публіцист. творів. Найраніший із відомих дослідникам творів А. — поезія «Жалі» («Regrets»; 1913). Опублікував поет. збірки «Феєрверк» («Feu de joie»; 1919), «Вічний рух» («Le Mouvement perpétuel»; 1926), «Бучні веселощі» («La Grande Gaîté»; 1929), романи «Пригоди Телемаха» («Les Aventures des Télémaque»; 1922), «Паризький селянин» («Le Paysan de Paris»; 1926). У 1934 з'явилися його перші реаліст. твори — поема «Ура, Урал!» («Hourra l'Oural»), написана перев. 1932 у СРСР, а також «Базельські дзвони» («Les Cloches de Bâle»), перший роман із циклу «Реальний світ» («Le Monde réel»), 1936 — другий роман із цього циклу «Багаті квартали» («Les Beaux quartiers»), який отримав премію «Ренодо». Під час Другої світової війни у підпільній пресі друкував твори під псевдонімами Франсуа Ле Колер, Блез д'Амберіо, Арно де Сен-Роман, Ле Темуан де Мартір. Опубл. поет. збірки «Ніж у серці» («Le crève-cœur»; 1941), «Очі Ельзи» («Les Yeux d'Elsa»; 1942), «Музей Гревен» («Le Musée Grévin»; 1943), «Французька зоря» («La Diane française»; 1944), збірку новел «Рабство і велич французів. Сцени жахливих років» («Servitude et grandeur des Français. Scènes des années terribles»; 1945). У віршах і поемах цього періоду А. використав і творчо продовжив у франц. нац. поезії класич. форми сонета, балади, рондо і терцини. Паралельно з поезією громадян. спрямування А. створив любов. лірику: поет. збірки «Незакінчений роман» («Le Roman inachevé»; 1956), «Ельза» («Elsa»; 1959), «Одержимий Ельзою» («Le Fou d'Elsa»; 1963), «Кімнати» («Les Chambres»; 1969), «Прощання та інші поеми» («Les Adieux et autres poèmes»; 1981). Після звільнення Франції виїхавши романи «Орельєн» («Aurélien»; 1944) і «Пасажир з імперіала» («Voyageurs de l'Impériale»; 1947). У період холодної війни й гострої політизації написав поет. збірку «Знову ніж у серце» («Le Nouveau crève-cœur»; 1948) і роман-епопею «Комуністи» («Les Communistes»; т. 1–6, 1949–1951; остаточна редакція 1967–1968; перевидано 2003 з новою інтерпретацією). У романі «Страшний тиждень» («La Semaine sainte»; 1958) А. звертається до минулого — подій 1815, революції, Реставрації. Після успіху книги та романів «Загибель по-справжньому» («La mise à mort»; 1965) і «Бланш, або Забуття» («Blanche ou l'oubli»; 1967) А. відходить від традиц. романної форми й повертається до сюрреаліст. витоків. Написав також есе «Анрі Матісс, роман» («Henri Matisse, roman»; 1971) — роздуми поета про живопис і творчість художника, і «Театр/Роман» («Théâtre/Roman»; 1974) — твір, де поєднуються поет. театр. фрагменти, автобіографічна й романна оповідь. А. відвідував Україну. 1930 разом з Е. Тріоле

та письменником Ж. Садулем брав участь у 2-й Міжнар. конференції революц. письменників у м. Харкові, побував на буд-ві *Дніпрогесу*. Враження від побаченого в 1930-ті в СРСР, зокрема в Україні, згодом підсумував у поемі «Це наше життя», включеної до поет. збірки «Незакінчений роман» («Le Roman inachevé»; 1956). У 1955 опубл. нарис «Українське інтермецо — український Пушкін» («Intermezzo ukrainien — un Pouchkine de l'Ukraine»), де зробив огляд укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка, назвав його фундатором укр. реалізму, дав яскраву характеристику творчості. Переклав кілька віршів Т. Шевченка: «Ми заспівали, розійшлися», «Мій Боже милий, знову лихो!», «Я не неждую, нівроку», «На батька бісового я трачу», «О люди, люди небораки!» та ін. Писав також про роман «Вершники» Ю. Яновського, який вийшов друком у м. Парижі за його редакцією та з його передмовою. Твори А. укр. мовою перекладали М. Терещенко, Борис Тен, В. Коптілов, В. Ткаченко, М. Овруцька, В. Колодій, М. Литвиненко, І. Світличний, Л. Танюк, М. Москаленко, С. Йовенко тощо. А. — лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1957). Нагороджений радянськими орденами Жовтневої революції (1972), Дружби народів (1977), франц. орденом Почесного легіону (1981).

Та.: *Œuvres romanesques croisées d'Elsa Triolet et d'Aragon* : in 42 vol. Paris, 1964–1971; *Œuvres poétique* : in 15 t. Paris, 1974–1981; *Œuvres romanesques complètes* : in 5 t. Paris, 2007–2012; Рос. перекл. — *Собрание починенный* : в 11 т. Москва, 1957–1961; *Огонь прометей*. Воспоминания. Москва, 1987; *Глаза Эльзы*. Москва, 2006. У кр. перекл. — *Поезії / Пер. з фр. М. І. Терещенка*. Київ, 1950; [Вірші] // *Всесвіт*. 1958. № 4; 1978. № 12; 1980. № 5; 3 незакінченого роману // *Всесвіт*. 1967. № 4; [Вірші] // *Із зарубіжної поезії*. Київ, 1972; [Вірші] // Колодій В. С. Бра-терство: переклади поезій братніх літератур народів СРСР та зарубіжних країн. Львів, 1985; *Зброєю слова*. Київ, 1987.

Лит.: Пащенко В. І. Луї Арагон і література Руху Опору у Франції. Львів, 1960; *Встречи с Арагоном* // Наркьер Ф. С. От Ролана до Моруа. Этюды о французских писателях. Москва, 1990; Olivera Ph. Louis Aragon. Paris, 1997; Равіс С. Луї Арагон // Алхимия слова живого. Французький роман 1945–2000. Київ, 2005; Staroselski V. Aragon, la liaison délibérée. Paris, 2005; Juquin P. Aragon: Un destin française : in 2 t. Paris, 2012–2013; Daix P. Aragon retrouvée, 1916–1927. Paris, 2015; Forest Ph. Aragon. Paris, 2015.

С. В. Глухова, В. І. Ткаченко

Арагонез (франц. aragonaise, букв. — арагонська, від Aragon — Арагон, назва іспанської провінції), арагонська хота — іспанський парний танець. Вирізняється ритміч. багатством, емоційністю, розмаїттям форм. Поширений у пн. частині Іспанії — Арагоні, проте витоки сягають язичн. минулого народів, які населяють країну. А. — швидкий парний танець із муз. розміром 3/4. Танцюючи його, піднімають руки до голови. Характерні риси А. — швидкий темп і використання танцюристами *кастаньет* (для А. це особливі кастаньети — т. з. пульгарети, що звучать гучніше і пронизливіше, ніж звичайні). У танці може брати участь будь-яка кількість пар. Танцюристи одягнені в костюми, подібні до костюмів танцюристів *фламенко*. Найпоширенішими рухами в танці є *антраша*, *асамбле*, *бризе*,

глісади. Відомі А. з опери «Сід» Ж. Массне та «Кармен» Ж. Бізе та ін.

Лит.: Александрова В. Испанские народные танцы. Ленинград, 1959.

І. В. Снінул

Арагоніт — мінерал $\text{Ca}[\text{CO}_3]$, природна поліморфна модифікація карбонату кальцію. Назва походить від місця знахідки — Арагону. Відкритий 1797, але описаний уперше лише 1959. Хім. склад такий як у кальциту: CaO (56%), CO_2 (44,0%). Може містити домішки Sr до 5,6%, Pb до 6,6%, а також Fe , Mg , Zn (до 10% — ніхольсоніт), зрідка Ba . Призматичні, голчасті, пластинчасті і товсто табличчасті кристали. Гол. форми: призма $\{110\}$, пінакоїд $\{010\}$ і $\{001\}$. Двійники часто спостерігаються по $\{110\}$, також поширені псевдогексонального вигляду трійники, чотиріники і складні полісинтетичні двійники. Спайність недосконала по $\{110$ і $010\}$, нерідко трапляється призма $\{011\}$. Агрегати: коралоподібні — «залізні квіти», натічні ніркоподібні, лускаті, пізоліти з радіальноволокнистою і концентрично зональною будовою — ктіпейт і оолітової будови («горохові» і «ікріні камені»), сталактити і сталагміти. А. входить до складу перламутрового шару мушель багатьох видів *молюсків*, екзоскелету коралів і перлів. Безбарвний, жовтий, синій, зелений, рожевий; у порошку змінюється на білий. Блиск жирний, скляний. Прозорий, напівпрозорий, що просвічується. Злам раковистий. Твердість за Мооса шкалою твердості мінералів 3,5–4, крихкий. Щільність 2,9–3,0 г/см³. Молекулярна вага 100,09. Розчиняється в HCl із кипінням. Термолюмінесцентний. А. трапляється рідше, ніж кальцит. Є низькотемпературним мінералом. Утворюється при згасальних гідротермальних процесах в асоціації із *серпентином*, *опалом*, *халцедоном*, ін. карбонатами; у гідрокарбонатних термальних джерелах і гейзерах із т-ри води до 100 °C утворюються накипи (вапняні туфи), сталактити і оолітові «горохові камені», також характерний для базальтових пустот; трапляється в родовищах самородної сірки (на о. Сицилія). Має осадове, гіпергенне (в асоціації з *гіпсом*, *доломітом*, глинистими мінералами) і біогенне походження. У родовищах залізних руд — із лимонітом і *сидеритом* у вигляді наростів дрібних кристалів (іноді у вигляді «залізних квітів», напр., родовища Бакальське на Уралі і Коттенберг у Каринтії в *Альпах*). Неорганічні осади складу CaCO_3 утворюються в мілководдях аридних зон сучас. океану і складаються майже цілком з А., представленого радіальнопроменистими концентрично-зональними оолітами, що утворюються у хвилеприбійній зоні. А. — нестабільна фаза карбонату кальцію і за відрізок часу 10–100 млн р. видозмінюється до кальциту, тому в більш давніх відкладах мінерал відсутній. Трансформація А. в кальцит супроводжується збільшенням об'єму, за нагрівання понад 400 °C відбувається швидкий перехід; у полум'ї мінерал розсипається на тонку кальцитову пудру. Родовища мінералу численні (Австрія, Грузія, Азербайджан, Киргизстан, Іспанія, Кенія, Марокко, Мексика, Пакистан, Перу, Росія), але видобувається переважно в Європі. Карстові печери альпійського поясу багаті на А.

Лит.: Бетехтин А. Г. Минералогия. Москва, 1950; Limenez R., Calvo M., Martinez M. et al. Yacimientos de aragonite del triasico espanol // Bocamina. 2005. № 16; Геологический

словарь : в 3 т. / Гл. ред. О. В. Петров. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2010. Т. 1.

С. О. Мачуліна

Арагонського мудехара архітектура (ісп. Arquitectura mudéjar de Aragón) — група архіт. пам'яток 12–17 ст. у стилі мудехар, розташованих на тер. Арагону (Іспанія). Пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1986; розширено 2001). Поява у 12 ст. архітектури мудехара в Арагоні пов'язана з групами мусульман. нас., які внаслідок *реконквісти* опинилися на тер., підвладних христ. правителям Іспанії (т. з. мудехари). Ці групи формально були християнами, але зберігали іслам. ремісничі традиції, зокрема в буд-ві. Стиль був поширений на всій тер. *Іберійського півострова* до сер. 17 ст., коли його витіснило мист-во *бароко*. Включення пам'яток до переліку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відбувалося у два етапи. 1986 всесвітньою спадщиною визнано групу пам'яток у м. Теруелі, 2001 до цієї групи долучено пам'ятки в містах Сарагосі, Тобеді, Калатаюді та Сервера-де-ла-Каньяді. Мудехар — синтетич. стиль в архітектурі, що поєднує риси *готики* й *романського стилю* з традиціями іслам. мист-ва Іберії та Магрибу. Для стилю му-



Арагоніт



Арагонського мудехара архітектура. Церква Св.Теклі

дехар характерні використання цегли як осн. буд. матеріалу, багате оздоблення фасадів цегляними орнаментами та декоратив. кахлем, використання підковоподіб. *арок* та дерев'яних набірних стель. Поширено зведення *дзвіниць*, форми яких наближені до квадрата. у плані *мінаретів*. На тер. Арагону пам'ятки в стилі мудехар розташ. переважно в бас. р. Ебро. Усього збереглося бл. 100 пам'яток, з яких 10 включено до переліку всесвітньої культ. спадщини, а саме: кафедр. собор Діви Марії, церкву Св. Петра з дзвіницею, дзвіниці церков Св. Мартіна та Христа Спасителя (усі — у м. Теруелі), Діви Марії в м. Калатаюді, Св. Теклі в м. Сервера-де-ла-Каньяді, Діви Марії в м. Тобеді, церкву Св. Павла з дзвіницею, кафедр. собор Христа Спасителя, а також мудехарські елементи фортеці Альхаферії (усі — у м. Сарагосі). Мудехарська архітектура важлива як зразок взаємовпливу та взаємодоповнення різн. культур, що співіснували на одній тер.

Лит.: Lacarra Ducay M. C. Arte mudéjar en Aragón, León, Castilla, Extremadura y Andalucía. Zaragoza, 2006; Мурадов Э. А. Мудехары средневековой Испании // Вестник Даг. гос. ун-та. Сер. 2. 2011. № 4.

В. В. Соболев

Арагуая

Арад. Прапор



ГОСПОДАРСТВО. Частка жудцю у валовому внутрішньому продукті Румунії становила бл. 2,2–2,5% (2005–2015), у розрахунку на особу — 23,5 тис. лей. Функціонувало понад 11 тис. одиниць підприємств, причому понад 10 тис. з них мали 10 і менше працівників. Вел. підприємств (понад 250 працівників) — 38, з них 28 у пром-сті (оброб. пром-сть, електроенергетика та комун. госп-во), 3 — у буд-ві, 5 — у транспорті, по одному — у ремонті автомобілів та ліс. госп-ві. Найбільша кількість підприємств здійснюють торг. діяльність, 99,3% усіх підприємств у приват. власності. Понад 1,1 тис. підприємств повністю з іноз. капіталом, ще бл. 4 тис. — частково. Осн. підприємства: КОФІКАБ (COFICAB) — провід. європ. виробник електр. кабелю спец. стандарту для автомоб. пром-сті; «Таката — Петрі» («Takata — Petri») має 2 з-ди в А., що спеціалізуються на вир-ві ремінів та рулів для автомобілів; «Сістемс» («Systems») — вир-во каб. систем. 1999 було відкрито Арад. пром. зону, 2016 — створено спільне підприємство «Грінбрієр-Астра Рейл» («Greenbrier-Astra Rail») з вир-ва залізні. вагонів. У Сільському та ліс. госп-вах функціонувало 583 підприємства. Завдяки зростанню обсягів приват. інвестицій, здійсн. у с. г., значно посилювся розвиток харч. пром-сті. За пл. с.-г. угідь (понад 500 тис. га) жудець А. посідає 4-те місце в

державі, за пл. ріллі (бл. 350 тис. га) — 8-ме. У структурі с.-г. угідь частка ріллі — 69,9%, пасовищ — 23,6%, сіножаті — 4,0%, садів — 1%, виноградників та розсадників — 0,7%. Рівень с.-г. освоєння понад 92%. У галуз. структурі с. г. частка рослинництва — 74,3%, на тваринництво припадає 25,3%, с.-г. послуги — 0,4%. У загальнодерж. масштабі частка продукції рослинництва, виробленої в А., — 3,3%; тваринництва — 2,4%, надання с.-г. послуг — 1,5%. Гол. с.-г. продукція — кукурудза (за вал. збором — 2-ге місце в країні), свинина (3-те), овочі (5-те) та пшениця (11-те). Пл. ліс. фонду майже 217 тис. га. Обсяг виготовл. деревини — бл. 550–600 тис. м³ щорічно. В А. дод. зовнішньоторг. баланс, характер. рисою якого є зростання. У структурі експорту — електрон. обладнання та машини, тран-



Арад. Місто Арад

спорт. засоби, тканини, метали та вироби з них. Імпорт: машини та апарати, електрон. обладнання, продукція металургії, тканини, пластмаси, хутр. вироби тощо. З 1937 у м. Араді відкрито міжнар. аеропорт, спеціалізація якого внаслідок знач. розвитку аеропорту в сусід. м. *Тімішоарі* — вантаж. перевезення. З 2011 введено в експлуатацію сучас. автомагістралі Арад — Тімішоара та Арад — Недлак, що є частинами 4-го загальноєвроп. коридору. Загалом із 2 260 км мережі автошляхів 405 км повністю модернізовані. Дуже щільною є залізн. мережа (60,5 км/100 км²) заг. протяжністю 469 км (з них 166 км електрифіковані).

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. В А. 37 дит. садочків, 81 школа (перев. гімназії) та 2 ун-ти — «Аурел Влайку» (засн. 1991) та 3х. ун-т «Васіле Голдїш» (1990; обидва — у м. Араді), які здійснюють наук. дослідження. Мережа мед. обслуговування: 14 лікарень, 12 амбулаторно-поліклін. інтегр. лікарень і спеціаліз. клінік, 4 центри здоров'я, 2 санаторії, 5 спеціаліз. мед. центрів, 48 загальноосвіт. практик та 21 шкільне мед. від-ня, 300 сімейних лікувальних закладів тощо. Діє екол. центр (м. Арад). Гол. турист. об'єкти: Арад. фортеця (1783), адм. палац (1876), класич. театр «Йоан Славичі» (1874), театр маріонеток (1951), Старий театр (1817), Держ. філармонія (1833), палац культури (1913), церква Св. Антонія Падунського (1911), міст Траяна (1913; усі — у м. Араді) тощо; Базиліка Марії (статус від 1992; м. Ліпова); природний парк «Мурська заплава» (пл. — 175 км²) та ін. Для туристів є понад 150 місць проживання, зокрема 35 готелів і motelів, 7 кемпінгів і котеджів тощо.

СПОРТ. У м. Араді базується ФК «УТА» (зокрема, шестиразовий чемпіон Румунії, ліга I), про-



Арайя Франческо Доменіко.
Картина невідомого
художника, 18 ст.

фесійна жін. баскетбольна команда тощо. Є стадіон Ф. фон Неймана (з 2014 на реконструкції).

Лит.: Фрейденберґ М. М., Максаківський В. П., Іванова Ю. В. и др. Страны и народы : в 20 т. Москва, 1980. Т. 3; Populația României pe localități la 1 ianuarie 2016. București, 2016.

М. Д. Заячук, І. І. Саранчук

Арайя, Франческо Доменіко [італ. Araja (Araia), Francesco Domenico; 25.06.1709, м. Неаполь, обл. Кампанія, Італія — бл. 1770–1775, м. Болонья, обл. Емілія-Романья або м. Неаполь, Італія] — композитор, представник неаполітан. оперної школи, один із фундаторів оперного театру в Рос. імперії. Нар. в родині музиканта. Перші уроки музики отримав від батька. Підлітком працював церков. органістом. З 1729 після виконання у м. Неаполі першої опери «Венеційське одруження» («Lo matremmonejo re'vennetta») відомий як комп. озитор. 1735 його було запрошено до м. Санкт-Петербурга у складі групи митців. Відтоді був придворним капельмейстером рос. імператриць *Анни Іванівни* та *Єлизавети Петрівни*. 1759 А. повернувся до Італії. На поч. 1762 на запрошення *Петра III* знову приїхав до Росії, улітку 1762 після приходу до влади *Катерини II* повернувся до Італії. Останні роки жив у м. Болоньї, де навчав музикантів. Точні дата і місто смерті не встановлені. Композитор. спадщина вирізняється масштабністю. Діяльність А. утвердила в рос. музиці оперний жанр. Домінанта творчості — *опера-серія*, що стала в Росії новацією й розвинулася завдяки А. Автор першої вел. опери, викона ної у м. Санкт-Петербурзі — «Сила кохання й ненависті» («La Forza dell'amore e dell'odio»; 1736, поставлена до дня народження імп. Анни Іванівни). Створив першу оперу на оригінальний рос. текст — «Цефал і Прокрис» («Цефал и Прокрис»; 1755), лібрето якої написане О. *Сумароковим* на сюжет «Метаморфоз» *Овідія*. До виконання твору були залучені вітчизн. співаки. З постановкою цієї опери пов'язують народження рос. оперного театру. Для імператор. сцени Анни Іванівни створив також опери «Удаваний Нін, або Упізнана Семіраміда» («Il Finto Nino, o vero La Semiramide riconosciuta»; 1737), «Артаксеркс» («Artaserse»; 1738). «Єлизаветинській» добі належать опери «Селевк» («Seleuco»; 1744), «Сципїон» («Scipio»; 1745, до вінчання Петра III та Катерини II), «Мітрідат» («Mitridate»; 1747), «Беллерофонт» («Bellerofonte»; 1750) та ін. Писав опери на тексти П. *Метастазіо*. Співпрацював із лібретистом Дж. Бонеккі (роки життя невідомі; Італія), балетмейстером А. Ринальді (1715–1759; Італія), живописцем-декоратором Дж. Валеріані (1708–1761; Італія). Серед ін. творів — кантати, серенади, сонати тощо. Справив вплив на укр. муз. культуру. Опери А. були «школою» виконав. та композитор. майстерності для М. *Полторацького*, Є. *Білоградської* (1739–1765), М. *Березовського*, Д. *Бортнянського* та ін.

Лит.: Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Пер. с нем. и вступ. ст. Б. И. Загурского. Ленинград, 1935; Mooser R.-A. Operas, intermezzos, ballets, cantatas, oratorios, joes en Russie durant le XVIII siècle. Geneve, 1945; Mooser R.-A. Annales de la musicians en Russie au XVIII siècle : in 3 vol. Geneve, 1948–1951; Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Глав. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973–1982; Келдыш Ю. Очерки и исследования по истории русской музыки. Москва, 1978; Митці України / За ред. А. В. Ку-

дрицького. Київ, 1992; Музыкальный Петербург : в 15 т. / Отв. ред. А. Л. Порфирьева. Москва, 1996. Т. 1. Кн. 1; Иванова И. Л., Куколь Г. В., Черкашина М. Г. История оперы. Київ, 1998; Луцкер П. В., Сусидко И. П. Итальянская опера XVIII века : в 2 ч. Москва, 2004. Ч. 2; Бочаров Ю. С. Мастера старинной музыки. Москва, 2005; Рапацкая Л. А. История русской музыки. От Древней Руси до «серебряного» века. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2015; Кайкова С. Франческо Арая в России (исторический аспект) // Musicus. 2015. № 4 (44).

Т. І. Крижановська

Аракава, Тойодзо (япон. 荒川 豊蔵; 21.03.1894, с. Тадзімі, префектура Гіфу, Японія — 11.08.1985, м. Токіо, Японія) — художник-кераміст. Нар. у селянській родині. У 12 р. залишив навчання у школі. Працював у фірмі з продажу кераміки у м. Кобо. 1919 створив перші власні кераміч. вироби. Кілька років працював на фабриці з виготовлення кераміки в м. Кіото. 1925 познайомився з провідним майстром кераміки худ. Розанджином Кітаодзі (1883–1959). У 1927 вони разом відвідали Пд. Корею, ті місця, де в давнину виготовляли кераміку. Згодом жив і працював у м. Міно, поблизу м. Нагої. Досліджуючи кераміку періоду Момояма (1573–1603), А. довів, що її виробляли в регіоні Міно (тепер префектура Гіфу), а не в регіоні Сето (тепер префектура Аїті). Це змінило історію япон. кераміки. 1933 відтворив оригінальну піч «Мутабора» та віднайшов техніку виготовлення кераміки, яку використовували для чайної церемонії наприк. 16 ст. Виготовляв за цією технікою кераміч. вироби. 1955 отримав титул «Живий національний скарб». 1984 відкрито музей А. в м. Кані (префектура Гіфу).

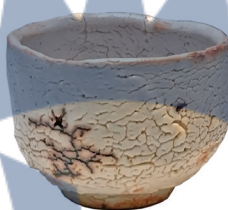
Лит.: Lurie S., Chang B. Fired with Passion: Contemporary Japanese Ceramics. New York, 2006.

Араке́лов, Сурен Юрійович (16.10.1947, м. Харків, тепер Україна) — математик, канд. фіз.-мат. наук (з 1974), автор *Араке́лова теорії*. 1971 закінчив механіко-мат. ф-т Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. 1974 у Мат. ін-ті ім. В. А. Стеклова РАН захистив канд. дис. (наук. керівник І. Шафаревич). 1974–1979 працював мол. наук. співробітником в Ін-ті нафтохімічної та газової промисловості імені І. М. Губкіна. 1974 запрошений на Міжнар. конгрес математиків (м. Ванкувер, Канада) із доповіддю про теорію перетинів на арифмет. поверхні. 1979 припинив наук. роботу через хворобу. Три наук. статті А. стали основою теорії, названої його ім'ям. Лауреат премії Моск. мат. т-ва для молодих вчених (1971).

Пр.: Семейства алгебраических кривых с фиксированными вырождениями // Известия Акад. наук СССР. Сер. мат. 1971. Т. 35. № 6; Теория пересечений дивизоров на арифметической поверхности // Известия Акад. наук СССР. Сер. мат. 1974. Т. 38. № 6; Theory of Intersections on an Arithmetic Surface // Proceedings of the International Congress of Mathematicians. 1974. Vol. 1.

Лит.: Chinburg T. An Introduction to Arakelov Intersection Theory // Arithmetic Geometry / Ed. by G. Cornell, J. Silverman. New York, 1986; Зеликин М. И. Гениальность. Памяти И. Р. Шафаревича // Мат. образование. 2018. № 1 (85).

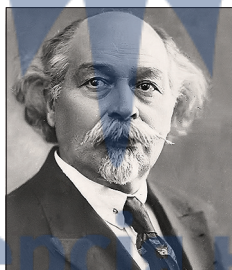
Араке́лова теорія, геометрія Араке́лова — варіант *діофантового аналізу*, що ґрунтується на *теорії* перетинів для арифметичних поверхонь. Розроблена 1974 математиком С. Араке́ловим і



Аракава Тойодзо. Чашка для чаювання



Араке́лов Сурен Юрійович



Аракішвілі Дмитро Гнатович

названа на його честь. Набула розвитку в працях П. А. Войти (нар. 1957; США), П. Р. Деліня, А. А. Жилле (нар. 1953; Марокко, США), С. Ленга (1927–2005; Франція, США), К. Суле (нар. 1951; Франція), Г. Фальтинґса тощо.

Лит.: Arakelov S. Theory of Intersections on an Arithmetic Surface // Proceedings of the International Congress of Mathematicians. 1974. Vol. 1; Lang S. Introduction to Arakelov Theory. New York, 1988; Moriawaki A. Arakelov Geometry. Providence, 2014.

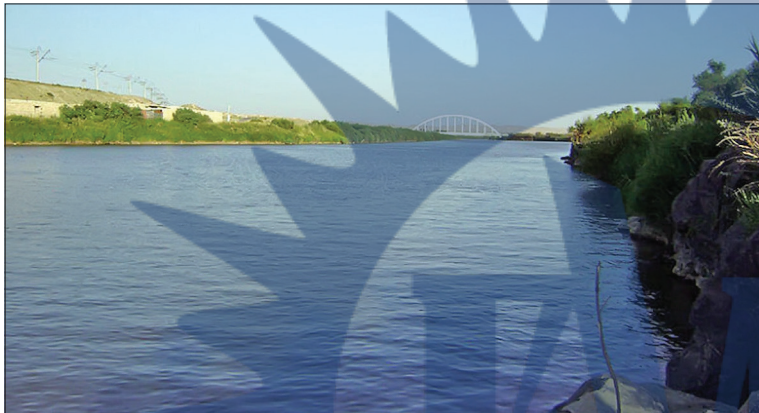
Аракішвілі, Дмитро Гнатович (груз. დიმიტრი გნატოვიძე; у РФ відомий також як Аракі́чев; 23.02.1873, м. Владикавказ, тепер РФ — 13.08.1953, м. Тбілісі, тепер Грузія) — композитор, педагог, музикознавець, громад. діяч, публіцист, етнограф, нар. артист Грузин. РСР (з 1929), доктор мистецтвознавства (з 1943), академік АН Грузин. РСР (з 1950). Один із фундаторів грузин. нац. муз. школи. Нар. у селян. родині. Закінчив 1901 муз.-драм. уч-ще Моск. філармон. т-ва (клас композиції), 1917 — Моск. археол. ін-т. Упродовж 1910–1911 удосконалювався в композиції в О. Гречанинова. З 1901 — член муз.-етногр. комісії при Імператор. Моск. ун-ті (тепер Московський державний університет імені М. В. Ломоносова), з 1907 — Грузин. т-ва л-ри й мист-ва в м. Москві. Брав участь у фольклор. експедиціях до Грузії (1901, 1902, 1904, 1908), під час яких записав на фонограф, а згодом опублікував понад 500 нар. пісень та інструмент. мелодій. Один із засновників та викладачів нар. консерваторії (1906–1907). У 1908 заснував у м. Москві безкоштовні муз. курси для бідних студентів, того ж року став фундатором журн. «Музика і життя». 1918 переїхав до Грузії. Від 1919 — професор Тбіліської консерваторії, протягом 1926–1929 — декан композитор. ф-ту. Перший голова Співки композиторів Грузії (1932–1934). Створив одну з перших грузин. опер — «Сказання про Шота Руставелі» (поставлена 1919). В опері переважає романсово-аріозний стиль, в *увертюрі* та деяких номерах відтворено грузин. нац. колорит. З ім'ям А. пов'язано також виникнення грузин. романсу (загалом автор бл. 80 романсів на тексти грузин. та рос. поетів). Серед творів А. — комічна опера «Дінара» (поставлена 1927), 3 симфонії (1934, 1942, 1951), симф. картина «Гімн Ормузду, або Серед сазандрів» (1911), музика до фільму «Щит Джурґая» (1944) та ін. Автор перших наук. праць із грузин. муз. фольклористики: «Короткий нарис розвитку грузинської, карталино-кахетинської народної пісні» (1905), «Грузинська народна пісенна творчість» (1916) та ін. Лауреат Держ. (Сталінської) премії (1950). Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1937), Трудового Червоного Прапора (1948), медалями.

Пр.: Краткий очерк развития грузинской карталино-кахетинской народной песни. Москва, 1905; Сравнительный обзор народной песни и музыкальных инструментов Западной Грузии (Имеретии) // Труды музыкально-этнографической комиссии, состоящей при этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии : в 2 т. Москва, 1911. Т. 2; Грузинское народное музыкальное творчество. Москва, 1916; Краткий исторический обзор грузинской музыки. Тбилиси, 1940; Описание и обзор народных музыкальных инструментов. Тбилиси, 1940.

Лит.: Бегиджанов А. Д. Аракишвили. Москва, 1953; Дондзе В. Музыкальное наследие Грузии (классический

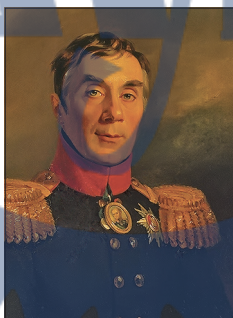
период) // Грузинская музыкальная культура. Москва, 1957; ხუჭუბუკი ჯ. დომიტრი პრაყიშვილი. თბილისი, 1980; Композиторы мира / Авт.-сост. Л. Золотницкая. Санкт-Петербург, 2010.

Ара́кс — річка в Закавказзі, найбільша права притока р. Кури. Походження назви достеменно не відомо. Найімовірніша версія — від тюрк. *araqı* — та, що розділяє. Річку вперше згадано в анналах ассир. (див. Ассирія) царя Сеннахерима (8–7 ст. до н. е.). Вона була кордоном державним



Аракс. Вид на річку з іранського берега

між Російською імперією та Іраном (Персією) за Гюлістанським мирним договором 1813 й Туркманчайським (1828) мир. договором. Витоки й верхів'я А. лежать у межах Вірменського нагір'я на тер. Туреччини, пониззя річки й гірло — в межах Кура-Араксинської низовини в Азербайджані. Довж. А. — 1 072 км, пл. басейну річкового — 102 тис. км². На знач. простяганні в серед. течії А. проходить зх. держ. кордон Вірменії та Нахічеванської Автономної Республіки (у складі Азербайджану) із Туреччиною та Іраном. Від витоків на *схилах* Бінгьоль (*хребта гірського*) у пров. Бінгьоль до впадіння р. Ахурян А. — гір. річка, протікає здебільшого у вузькій ущелині. Спочатку тече на Пн., потім зливається з р. Мурц, повертає на Сх. і перетинає Карське плоскогір'я. Потім потрапляє у вузьку ущелину, з якої після злиття з р. Ахурян виходить в *Ара-ратську рівнину*, створену річк. наносами (їхня щоріч. маса — 16 млн т); тут береги стають низькими, річка розділяється на рукави. Нижче гірла р. Веді А. входить в ущелину, яка виводить річку на Нахічев. рівнину. Нижче впадіння р. Нахічеван-чай А. входить у *каньйон* і до Кура-Араксин. низовини тече здебільшого у вузькій долині. Останні 100 км А. протікає в *руслі* Муганською і Мільською рівнинами Азербайджану й впадає в р. Куру поблизу тер. меж м. Сабірабада. Живлення А. змішане, з переважанням ґрунт. й снігового. Серед. витрата води — 285 м³/с. *Повінь* — від березня до червня, дощ. паводки — від листопада до грудня. Найбільші притоки — Сарису, Карасу (на тер. Туреччини), Акер, Ахурян, Севджур, Раздан, Арпа, Азат, Веді (у Вірменії), Нахічеван-чай та ін. (Нахічев. АР), Акер (в Азербайджані). В А. виявлено 91 вид *безхребетних* (малощетинкові черви, п'явки, молюски, ракоподібні, кліщі, комахи). Поширені окунь (див. Окуневі), плітка, судак, минь річковий, короп звичайний, в'юн. У прибереж. хащах трапляються рись, очерет. кіт, свиня дика, шакал і бага-



Аракчєв Олексій Андрійович, портрет. Худ. Джордж Доу, 1824. Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург (РФ)

то *птахів*, зокрема, *ендемик* — *мартин* вірмен. Несудноплавна річка, її використовують для *зрошення*. На А. розташ. азербайджано-іран. гідротех. комплекс «А.» (1970), від 2012 будують ірано-вірмен. Мегрин. ГЕС. Міста на берегах А. — Джульфа, Ордубад (Нахічеванська АР), Агарах, Мергі (Вірменія), Саатлі (Азербайджан), Сіах-Руд (Іран).

Лит.: Mammedov R. Transboundary Floods in Azerbaijan // Transboundary Floods: Reducing Risks through Flood Management. Dordrecht, 2006; Klaphake A., Kramer A. Kura-Aras River Basin: Burgeoning Transboundary Water Issue // Turkey's Water Policy / Ed. by A. Kramer, A. Kibaroglu, W. Scheumann. Berlin; Heidelberg, 2011; Demir M., Dindaroglu T., Yilmaz S. Effects of Forest Areas on Air Quality; Aras Basin and its Environment // Journal of Environmental Health Science and Engineering. 2014. Vol. 12. Is. 1; Babayev M. P., Gurbanov E. A., Ramazanova F. M. Main Types of Soil Degradation in the Kura-Aras Lowland of Azerbaijan // Eurasian Soil Science. 2015. Vol. 48. Is. 4.

Аракчєв, Олексій Андрійович (рос. Аракчеев, Алексей Андреевич; 04.10.1769, с. Гарусово, тепер Тверської обл., РФ — 03.05.1834, с. Грузино, тепер Тверської обл., РФ) — держ. і військ. діяч, генерал від артилерії (з 1807), член Держ. ради (з 1810), сенатор (з 1808), граф (з 1799). Походив із родини незамож. поміщика. Закінчив Шляхетний артилер. та інж. корпус (1787). Від 1787 викладач математики й артилер. справи в корпусі. Одночасно обіймав посаду старшого ад'ютанта директора корпусу П. Мелісіно і був викладачем у родині М. Салтикова, за рекомендацією якого 1792 призначений командиром роти, пізніше — інспектором гатчин. артилерії. З 1794 керував госп. облаштуванням гатчин. військ. З 1796 — міськ. комендант Санкт-Петербурга. 1797–1798 командир лейб-гвардії Преображенського полку, 1797–1799 генерал-квартирмейстер усієї армії (з перервою 1798). У 1799 — інспектор усієї артилерії. Двічі (1798 та 1799) звільнявся у відставку. У травні 1803 поновлений на посаді інспектора артилерії. 1807 призначений перебувати при імператорі з правом видавати укази від його імені за артилер. частиною. Розпочав докорінні реформи в цій галузі, запозичивши осн. ідеї з особливостей орг-ції гатчин. військ. частин: виділення артилерії в самостійні підрозділи, введення нових статутів і штатів та ін. Упродовж 1808–1810 військ. міністр і генерал-інспектор усієї піхоти й артилерії. Під час перебування А. на цій посаді суттєво покращилося комплектування та навчання стройового складу, було створено рекрут. депо, запроваджено дивізійну орг-цію армії. За безпосередньої участі А. створено Артилер. к-т (1808) і розпочався випуск «Артилерійського журналу» («Артиллерійский журнал»; 1808), проведено знач. зміни на військ. з-дах та *арсеналах*. А. — прибічник запровадження нової техніки. 1809 через конфлікт із М. *Сперанським* вийшов у відставку. 1810–1812 та 1816–1826 — голова Деп. військ. справ Держ. ради. Під час *Російсько-французької війни 1812* у складі Імператор. квартири керував комплектуванням військ і поновленням артилер. парків, орг-цією ополчення. У бойових діях участі не брав, тому відмовився від чину генерала-фельдмаршала (1814). З 1815 фактично керував Держ. радою, К-том міністрів, Власною Його Імператор. Величності канцелярією, став єдиним доповідачем імператорові у справах біль-

шості міністерств та відомств. У цей період А. мав високе становище в держ. апараті, однак залишався лише виконавцем рішень імп. *Олександра I*. Після створення військ. поселень, запровадження яких А. спочатку заперечував (вважав можливим виникнення там заворушень), очолив процес їхньої орг-ції. Від 1819 — гол. начальник над військ. поселеннями, 1821–1826 — нач. Окр. корпусу військ. поселень. За дорученням імператора 1818 брав участь у розробці проекту звільнення селян. 1826 звільнений у відставку у зв'язку з хворобою, виїхав до м. Карлсбада (тепер м. Карлові Вари, Чехія). Після повернення (за розпорядженням *Миколи I*) мешкав у маєтку в с. Грузиному. Упродовж останніх років займався облаштуванням госп-ва: відкрив шпиталь та селян. кредит. банк у своєму маєтку. Поряд із тим, суворо регламентував деякі сторони селян. життя. Після смерті А. маєток і капітал (1,5 млн руб.) передано Новгород. кадет. корпусу, який було названо на його честь. Дві б-ки А. (в с. Грузиному та м. Санкт-Петербурзі) нараховували бл. 15 тис. томів (переважно іноз. мовами), понад 100 книг було заборонено цензурою. Після смерті А. значна частина його архіву та б-ки загинули. У дорадянській історіографії (значною мірою під впливом негатив. ставлення більшості сучасників до особи А. та орг-ції військ. поселень) сформувалася негатив. оцінка А., вона зберігалася і в радянську добу. Дослідження історії військ. поселень в історіографії 21 ст. вносять коректи оцінок діяльності А.

Лит.: Отто Н. К. Черты из жизни графа А. А. Аракчеева // Др. и нов. Россия. 1875. № 1; № 3; № 4; № 6; № 10; Герасимова Ю. И. Архив А. А. Аракчеева // Записки Отдела рукописей Гос. б-ки им. В. И. Ленина. 1980. Вып. 41; Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы ист. 1991. № 12; Федоров В. А. М. М. Сперанский и А. А. Аракчеев. Москва, 1997; Ячменихин К. М. Граф А. А. Аракчеев и Николай I // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8: Ист. 2003. № 1; Ячменихин К. М. «Аракчеевщина»: историографические мифы // Консерватизм в России и мире : в 3 ч. Воронеж, 2004. Ч. 1; Томсинов В. А. Аракчеев. Москва, 2014.

К. М. Ячменихин



Аралієві. Женьшень справжній (*Panax ginseng*)

Аралієві (*Araliaceae*) — родина квіткових рослин класу *дводольних* підкласу *розид* порядку *окружкоцвітих*, що раніше входила до складу порядку *аралієцвітих*. Включає 47 родів та 1 350 видів рослин, серед яких *женьшень справжній*, елеутерокок колючий, *плющ звичайний* та ін. Найкраще представлені А. в тропіках і субтропіках, де зосереджені найбільші за кількістю видів роди: *Schefflera*, *Polyscias*, *Dendropanax*, *Oreopanax*, *Ostoxylon*, за винятком видів роду *Aralia*. Проте, менші за кількістю видів, але не менш відомі поширені в помірному поясі та субтропіках Пн. півкулі (напр., *Panax*, *Hedera*, *Brassaiopsis*, *Macropanax*, *Gamblea* та *Oplopanax*). А. — переважно чагарники або невел. дерева, деревні ліани, *епіфіти*, зрідка — трав'яні *багаторічники*. Листки різні: від простих цілісних до перисто-або, найчастіше, пальчасто-розсічених; листорозміщення почергове, супротивне, спіральне. Квітки дрібні, п'ятичленні, з непоміт. чашечкою, численними *тичинками* та *нектарниками*, актиноморфні, переважно двостатеві, зібрані в *суцвіття*: зонтик, китицю, головку, волоть, колос. Комахозапильні (див. *Ентомофілія*). Плід — ягода, кістянка, зрідка сухий. У природі А. роз-

повсюджені від арктичних регіонів Пн. Америки до антарктичних Пд. Америки, о-вах бас. Тихого ок., на континентах (Євразія, Австралія, Африка) віддають перевагу тропікам, субтропікам та помірній зоні, проте відомі також і на далекосхідному о. Сахалін. У флорі України відомо 3 види А.: *плющ крымський*, *плющ звичайний*, що зростають у тінистих листяних лісах у Криму, Карпатах, на Поліссі і в Лисостепу та щитолісник звичайний (*Hydrocotyle vulgaris*), занесений до *Червоної книги України*, який зростає в бас. Зх. Бугу (Кам'янсько-Бузький та Сокальський р-ни Львів. обл.), на Зх. Поліссі на торфовищах, заболочених луках, у вільшниках.

Лит.: Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1980. Т. 5. Ч. 1; Plunkett G., Wen J., Lowry P. Intrafamilial Classification and Characters in Araliaceae: Insights from the Phylogenetic Analysis of Nuclear (ITS) and Plastid (trnL-trnF) Sequence Data // Plant Systematics and Evolution. 2004. № 245 (1); Angiosperm Phylogeny Group. An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG III // Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. № 2; Flowering Plants / Ed. by J. Kadereit, V. Bittrich. Cham, 2018.

Аральське море — у минулому (1850–1960) четверте у світі за розмірами безстічне солонowod. озеро. Розташ. у пустельній зоні *Середньої Азії*. Назва походить від казах., киргиз., чагацького *aral* — зарості верби, острів, зарослий чагарником. Простягалося в центр. частині *Туранської низовини*, у межах *Казахстану* й *Узбекистану*. На Зх. А. м. впирається в круті уступи плато *Устюрт*. На Пн. до берегів Аралу підступали піски *пустель* Великі й Малі Борсуки, Приарал. Каракуми, на Сх. — піски *Кизилкум*; на Пд. — пустеля *Каракуми*. Пд. в минулому — понад 66 000 км², на 2015 — 8,3 тис. км². Протяжність із Пн. Сх. на Пд. Зх. становила 428 км, шир. — 284 км, макс. глиб. — 67 м. Наукові експедиції на А. м. здійснено 1848–1849 на *шхуні* «Костянтин» (очоловав О. Бутаков, брав участь Т. Шевченко). Проведено перші комплекс. геогр. дослідження А. м. з інструмент. спостереженнями та картографуванням (див. *Картографія*) територій, виміряно швидкості та напрямки пост. *течій морських*, встановлено характер глибин, солоність, колір та прозорість води. Зібрано бот. (див. *Ботаніка*) й геол. (див. *Геологія*) *колекції* (зібрання однорідних предметів) з *островів* й *узбереж*. Відкрито родовища *вугілля кам'яного* (*півострів* Куланди, *мис* Ізенди-Арал). Досліджено *олігоцен*. (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) відслонення плато Устюрт із рештками викоп. *молосків*. Відкрито числен. острови. Досліджено й нанесено на карти острови, затоки тощо. 1874 Рос. геогр. т-во організувало комплекс. експедицію з вивчення А. м., у якій брав участь худ. М. Каразін, онук В. Каразіна. За її результатами встановлено, що кількість випаровув. з поверхні моря води більша від тієї, що несуть *річки* й дають *опад*и *атмосферні*. У 1850–1960 рівень А. м. залишався практично незмінним, з 1961 почав стрімко спадати, і на поч. 21 ст. пл. вод. дзеркала скоротилася прибіл. на 90 %. До 2020 А. м. практично зникло: залишилися 2 порівняно великі *водойми* («Малий Арал» і зх. частина «Великого Аралу») та окр. малі озерця. А. м. розташ. у внутр., безстічній частині Серед. Азії і є кінц. ланкою ланцюжка внутрішньоконтинент. *водойм* *Євразії*. Геолого-геоморф.

особливості цієї тер. зумовлені розташуванням у межах Аральської западини, яка лежить у зоні зчленування меридіон. герцинід (див. *Герцинська складчастість*) Уралу й широт. структур Тянь-Шаню. На Зх. западину обмежено докембр. (див. *Докембрій*) кристал. фундаментом, на Пн. Сх. — каледонідами Центр. Казахстану. Будова осад. (перев. карбонатно-териген.) відкладів мезозою і кайнозою потужністю 3–4 км *депресії* ярусна. Сучас. мор. відклади Аралу мають різноманіт. літо-фац. склад — *піски, алеврити, глинисто-вапняк, мул* із домішками черепашк. (див. *Черепашка*) і рослин. матеріалу. Наповнювалося А. м. переважно водами двох величез. на той час річок — *Сирдар'ї* (на Пн. Сх.) й *Амудар'ї* (на Пд.). Внутр. мор. течії здійснювали кругообіг води за годинник. стрілкою. Геолого-геоморф. та палеогеогр. дані фіксують неоднораз. зміни рівня вод і солоності бас. А. м. впродовж кайнозойської історії його розвитку. Найповніше такі зміни простежено для пізнього *пліоцену* — плей-



Аральське море

стоцену та голоцену. Причини цих змін переважно природні — гідрол., клімат., тектон. (з різною мірою впливу). Дно А. м. нерівне, асиметричне. У сх. частині багато небезпеч. для плавання *кораблів* мілин й островів. Наймілководніші ділянки на Сх. й Пд., найглибші — на Зх. Рельєф узбереж різноманітний: пн. берег досить високий, із числен. півостровами й затоками; зх. узбережжя випрямлене вздовж плато Устюрт, із крутими обривами (чинками) і шир. відкритими бухтами; сх. берег низовинний, піщаний, із вел. кількістю островів. У берегах А. м. чітко виокремлено *тераси морські*, які є свідченням вищого рівня моря в минулому. Водночас на дні є сліди неоднораз. регресив. фаз розвитку у вигляді підвод. акумулятив. валів. За палеонтол. даними, ці фази пізньоголоц. віку. Ґрунт. покрив Приаралля представлено бурими й сіруватобурими напівпуст. ґрунтами, сіроземами й *такирами*. Для них характерні низький уміст гумусу (до 1%), знач. засоленість, щепенуватість (див. *Щебінь*) й опіщаненість. Формуються ці ґрунти на давніших відкладах плейстоцену, неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*) і палеогену. Тер. А. м. лежить у зоні *напівпустель* і пустель. Клімат різкоконтинент., літо сухе й жарке, зима холодна. Восени й узимку переважають пн.-зх. *вітри*, середньомісч. т-ра січня від -12°C до -14°C (над морем пов. децю тепліше). Улітку домінують вітри сх. напрямку, середньомісч. т-ра липня — $+27^{\circ}\text{C}$... $+28^{\circ}\text{C}$ (над морем на 3–5 $^{\circ}\text{C}$ прохолодніше). Середньоріч. кількість опадів становить 100–300 мм (більше

від 70% випадає взимку й навесні). Рослинний покрив Приаралля порівняно збідн. за вид. складом домінують напівчагарник. полиново-солянк. (див. *Полин; Солянка*) *асоціації*. Долини і *дельти* річкові крупних річок зайняті заплавл. лісами — тугаями (утворюють зарості *дерев* і чагарників: *туранга, верба, тамарикс, лох, обліпіха, чингиль* тощо). Фауна Приаралля різноманітна: в А. м. водилися *осетри, соми* звичайні, вусачі, сазани, оселедці; у річках й опрісн. ділянках моря траплялися *білизни, судаки, щуки, підлящики*; по берегах і островах гніздилися *пелікани, баклани, фламінго, мартини, лебеді, чаплі*; на берегах моря і прибереж. о-вах бачили сліди *тигрів, свиней диких, вовків, лисів степових, сайги, верблюдів, тушканчиків* та ін. тварин. Сучас. зміни Аралу зумовлено антропоген. чинником. Різке скорочення річк. *стоку* з гол. наповнювачів моря — річок *Сирдар'ї* та *Амудар'ї* (остання в окр. роки взагалі не доходить до моря) призвело до Аральської катастрофи. Воді цих річок інтенсивно забирають на *зрошування* полів для вирощування *бавовни, рису* й задоволення ін. госп. потреб країн в Аральському бас. (Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану, Афганістану). Зменшення об'єму води в морі призвело до підвищення її солоності в кілька разів, що спричинило вимирання переважної більшості видів риб. Бл. 40 тис. км² дна колиш. моря перетворилося на соляну пустелю, яку було названо «Арал-Кум». Солончаки й засол. піски займають бл. 2/3 тер. А. м., на дні якого накопичилися мільйони тонн *солей*, а також отруйних речовин — *пестицидів, гербіцидів, ДДТ* тощо, які потрапили сюди разом із водою після зрошування полів. Щорічно з огол. дна колиш. А. м. вітри розносять мільйони т піску й пилу



Аральське море. «Шхуни біля форту Косарал», акварель Тараса Шевченка, між 1848 та 1849

разом зі шкідливими речовинами. Пришвидшено відбувається *опустелювання* на суміж. з Аралом тер. За рахунок *еолових процесів* значно підвищується засоленість ґрунтів. Сольові бурі спричиняють танення льодовик. (див. *Льодовик*) покриву Тянь-Шаню. У дельті р. Амудар'ї загинули цілі масиви очерет. (див. *Очерет*) заростей, на межі зникнення опинилися унікальні тугайні ліси вздовж її русла. Катастрофічно зменшилася кількість видів тварин у регіоні — від 420 до 198. За остан. десятиліття смертність

серед нас. Приаралля зросла більш ніж удвічі, понад 70 % дорослих і 80 % дітей потерпають від однієї або кількох хвороб (анемія, гепатит тощо). У структурі захворювань найбільша частка належить хворобам *крові й кровотворних органів*, імунної системи (щодругий житель), *дихання органів* (щотретій), травної системи, *шкіри, хворобам інфекційним* і паразит. захворюванням.

Лит.: Лобова Е. В., Хабаров А. В. Природа мира: Почвы. Москва, 1983; Исаченко А. Г., Шляпников А. А. Природа мира: Ландшафты. Москва, 1989; Духовный В., Шуттер Ю. де. Южное Приаралье — новые перспективы. Ташкент, 2003; Лымарев В. И. Алексей Иванович Бутаков, 1816–1869. Москва, 2006; Миклин Ф., Аладдин Н. Восстановление Аральского моря // В мире науки. 2008. № 7; Свиточ А. А. История последнего Аральского моря // Аридные экосистемы. 2009. Т. 15. № 2 (38); The Aral Sea: The Devastation and Partial Rehabilitation of a Great Lake / Ed. by Ph. Micklin, N. Aladin, I. Plotnikov. Berlin; Heidelberg, 2014; Миклин Ф., Аладдин Н., Плотников И. и др. Возможное будущее Аральского моря и его фауны // Астраханский вестник экологического образования. 2016. № 2 (36); Аральское море и Приаралье / Ред.: В. А. Духовный, И. С. Авакян, И. М. Жолдасова. Ташкент, 2017.

С. П. Дорошкевич

Арамеї, арамеїці [юдейсько-арам. (квадратним письмом) ܐܪܡܝܐ, зх. новоарам. (сир.) ܐܪܡܝܐ] — група давньосеміт. кочових племен, осн. ареал яких охоплював тер. сучас. *Сирії та Іраку*. Етимологію назви «А.» остаточно не встановлено. Топонім «Арам», зафіксований у 23 ст. до н. е. в аккад. (див. *Аккадська мова; Аккад*) клинописному написі царя Нарам-Суєна, наймовірніше не пов'язаний з А. Перше вживання етноніма «А.» в документах ассир. (див. *Ассирія*) царя Ашшур-бел-кала датовано 11 ст. до н. е. У давньогрец. джерелах 9–8 ст. до н. е. використовували форму Ἀραμοί. З часом частина А. перейшла до осілого способу господарювання. У 10 ст. до н. е. на тер. сучас. Сирії виникла арам. держава Арам із центром у м. *Дамаску*. У 9 ст. до н. е. її правителі здійснили низку походів проти *Ізраїльського царства* та неодноразово воювали з Ассирією. Конфлікти між Арамом та Ізраїльським царством відображено в *Біблії* (Перша книга царів). Крім того, А. становили осн. населення низки невеликих держ. утворень регіону, зокрема Біт-Агусі (Біт-Агуші), Біт-Адіні та ін. Після захоплення Араму Ассирією у 8 ст. до н. е. А. вже не мали власних д-в, однак становили переважну частину нас. Сирії до раннього *Середньовіччя*. Після завоювання Сирії *арабами* в 7 ст. більшість А. було асимільовано. Носії новоарам. мов, які походять від давніх арам. діалектів, у наш час проживають у різних країнах Бл. Сходу і Кавказу (Сирія, Туреччина, Вірменія, Грузія, Ірак, Іран, Ізраїль). Вони представлені відособленими етнореліг. групами (вір'яни *Антиохійської православної церкви*, Сирійської якої-виг. церкви, *мандеї*, Ассир. сх. церкви, Халдей. католик. церкви, окр. течії в *юдаїзмі*), що сприяє їхньому збереженню в іншомов. оточенні. Чисельність і розселення А. за межами їхнього осн. етнічного ареалу сприяла поширенню арам. діалектів (див. *Арамеїська мова*). Із часом один із її варіантів (імперська арам. мова) набув статусу мови міжнар. спілкування на Бл. Сході, арам. писемність витіснила палеоеврейське письмо, ставши основою для сучас. євр. квадратного письма.

Лит.: Kupper J.-R. Les Nomades de Mésopotamie au temps des rois de Mari. Liège, 1982; Lipiński E. The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion. Leuven, 2000; Reinhold G. The Rise and Fall of the Aramaeans in the Ancient Near East, from Their First Appearance until 732 BCE: New Studies on Aram and Israel. Frankfurt am Main; New York, 2016.

Арамеїська мова — мова пн.-зх. групи семіт. мовної сім'ї. У вузькому розумінні не є окремою мовою, а поєднує низку мов та діалектів, що утворюють арам. підгрупу пн.-зх. групи семіт. мов. Найближчою до цієї підгрупи є ханаан., до якої належать давньоєвр. (*іврит*) та фінік. мови. Серед європ. лінгвістів та істориків до 20 ст. А. м. наз. «халдейською» (нім. Chaldäisch; франц. chaldéen; англ. Chaldean). Ця назва походить від назви семіт. народу, який жив у пд. частині Месопотамії, а згодом утворив халдейську династію, що керувала Нововавилон. д-вою (626–539 до н. е.). Припускали, що халдеї розмовляли одним із діалектів А. м., оскільки свідчення про це збереглися в тогочас. писемних джерелах. Зокрема, у Книзі Даниїла в *Старому Завіті* згадано, що ворожити-халдеї розмовляли з царем *Навуходоносором II* А. м. (*āramīt). У сучас. науці назву «халдейська мова» щодо А. м. не вживають. У давнину А. м. та писемність набули значного поширення: з кін. 8 ст. до н. е. вони стали загальноновживаними на тер. всієї Новоассир. д-ви (див. *Ассирія*). Приблизно цим часом датовано найдавніші написи А. м. — написи Бар-Ракиба; стела Хамат. царя Закіра (8 ст. до н. е.); табличка зі слонової кістки з написом царя Хазая (9 ст. до н. е.). В Ассирії А. м. витіснила *аккадську мову*. Одна з іст. причин цього — практика депортації підкорених народів: на тер. Ассирії переселено багато західносеміт. народів, розмовною мовою яких була А. м. У 7 ст. до н. е. *арамеї* становили значну частину ассир. аристократії та ділових кіл країни. Падіння Новоассир. д-ви під ударами халдей. та лідій. військ 612 до н. е. також сприяло занепаду аккад. мови як розмовної та поширенню А. м. У створеній халдей. династією Нововавилон. д-ві (626–539 до н. е.) розмовною стала А. м., хоча аккад. (у формі пізньовавилон. діалекту) зберігалася як мова документів та царських наказів, зокрема в Нижній Месопотамії. Утім, у тогочас. аккад. документах простежено відчут. арам. вплив. Наприкінці 7 ст. до н. е. переважна частина Месопотамії, а також уся тер. Сирії, Фінікії, Палестини та Транс-Йорданії арамеїзувалися. А. м. перетворилася на *лінгва франка* близькосх. регіону. Витіснення давньоєвр. мови (ханаан. підгрупа семіт. мов), імовірно, було пов'язано з падінням Сирії (732 до н. е.) та Ізраїл. царства (722 до н. е.), коли ассир. царі переселили на тер. Ізраїлю представників різн. народів (цей процес описано в Другій книзі царів у Старому Завіті), що здебільшого розмовляли А. м. Відповідно, було закладено основу для створення арам. діалектів Палестини. У *Юдеї* давньоєвр. мова як розмовна занепадала після зруйнування Навуходоносором II м. *Єрусалима* та депортації значної частини населення до Вавилонії (586 до н. е.). Після падіння Нововавилон. царства 539 до н. е. до *Юдеї* повернулася частина євреїв із тер. д-ви *Ахеменідів*. Вочевидь, різні групи репатріантів розмовляли А. м. та давньоєврейською. Про те, що жителі перської провінції Егуд (Юдея) роз-